

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО МУХАНДИСЛИКТЕХНОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ**

«МЕНЕЖМЕНТ» кафедраси

«Молиявий ва бошқарув таҳлили»

фанидан

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

(5230200- Менежмент(тармоқлар ва соҳалар бўйича)
таълим йўналиши талабалари учун)

Бухоро –201_ йил

Тайёрлади:

« Менежмент » кафедраси
мулдирл,
доцент **Рўзийева Д.И.**
«Менежмент» кафедраси
ассистенти
Норова С.Ю.

Такризчилар:

«Менежмент» кафедраси доценти
Улашев Х.А.,

БДУ «Иқтисодий таълим ва туризм»
кафедраси доценти **Хамройев Ҳ.Р.**

МУНДАРИЖА

КИРИШ

I МАВЗУ. МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИНИНГ ПРЕДМЕТИ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ ВА ПРИНЦИПЛАРИ

- 1.1. Таҳлил фанининг шаклланиши ва ривожланиш тарихи
- 1.2. Ўзбекистон Республикасида иқтисодий (молиявий ва бошқарув) таҳлилнинг ташкил топиши ва ривожланиши
- 1.3. Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий ва бошқарув таҳлилхўжалик субъектларини бошқаришнинг муҳим функцияси сифатида
- 1.4. Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг предмети
- 1.5. Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг асосий вазифалари ва тамойиллари

II МАВЗУ. МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИНИНГ МЕТОДИ ВА УСУЛЛАРИ

- 2.1. Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг методи ва унинг ўзига хос муҳим хусусиятлари
- 2.2. Молиявий ва бошқарув таҳлилида қўлланиладиган усулларни гуруҳларга ажратиш
- 2.3. Таққослаш усули ва уни қўллашда амал қиладиган шартлар
- 2.4. Гуруҳлаштириш усули ва унинг таҳлилда қўлланилиши
- 2.5. Балансли боғланиш усули ва унинг таҳлилда қўлланилиши
- 2.6. Мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули
- 2.7. Занжирли боғланиш усули ва унинг таҳлилда қўлланилиши

III МАВЗУ. ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИДА ТАҲЛИЛ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ ВА МАНБАЛАР БИЛАН ТАЪМИНЛАШ

- 3.1. эркин иқтисодий муносабатлар шароитида хўжалик субъектларида иқтисодий таҳлил ўтказишнинг тартиби ва бажарилиши
- 3.2. Таҳлилни ташкил этиш босқичлари
- 3.3. Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш
- 3.4. Автоматик бошқариш системаси шароитида иқтисодий таҳлилни ташкил этишнинг хусусиятлари
- 3.5. Манбалар тўғрилигини текшириш ва уларга қўйилган талаблар

IV МАВЗУ. ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ МАРКЕТИНГ ФАОЛИЯТИДА ТАҲЛИЛ.

- 4.1. Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган талаб ва таклифни ўрганишнинг аҳамияти ва таҳлилнинг вазифалари
- 4.2. Талаб ва таклифни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

4.3. Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган талаб даражасини аниқловчи омиллар таҳлили

4.4. Рақобат даражасини белгиловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқловчи омиллар таҳлили

V МАВЗУ. ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТЛАР) ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҲАЖМИНИ ТАҲЛИЛИ.

5.1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш кўрсаткичлари таҳлилининг мазмуни, вазифалари ва ахборот манбалари

5.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва улардан таҳлилда фойдаланиш

5.3. Маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бизнес режа кўрсаткичларининг бажарилиши таҳлили

5.4. Маҳсулот таркибидаги структуравий ўзгаришлар таҳлили

5.5. Маҳсулот (иш, хизмат)лар номенклатураси ва ассортиментининг таҳлили

5.6. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг таҳлили

5.7. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг бузилиши ва ёқотишлар таҳлили

5.8. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этувчи омилларни умумлаштариш

VI МАВЗУ. МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР СОТИШ ҲАЖМИВА УЛАРНИНГ ЎЗГАРИШИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР ТАҲЛИЛИ

6.1. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг маҳсулот сотиш жараёнларини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва манбалари

6.2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш режасининг бажарилиши ва динамикасининг таҳлили

6.3. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллар таҳлили

6.4. Маҳсулотларни сотиш бўйича шартнома мажбуриятларининг бажарилиши таҳлили

6.5. Маҳсулот сифатининг таҳлили

6.6. Сотиш ҳажмини ошириш имкониятларини жамлаш

VII МАВЗУ. МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛИК ВА МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ ТАҲЛИЛИ

7.1. Корхонада меҳнат ресурсларини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

7.2. Корхонанинг меҳнат ресурслари билан таъминланиши таҳлили

7.3. Иш кучи қўнимсизлиги ва ишчиларнинг малака даражасининг таҳлили

7.4. Ишчиларни иш вақтидан фойдаланишининг таҳлили ва ўзгариш сабаблари

7.5. Меҳнат унумдорлиги динамикасининг таҳлили

7.6. Саноат ишлаб чиқариш ходимлари меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар таҳлили

7.7. Ишчининг меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омилларнинг таҳлили

7.8. Маҳсулот меҳнат сиғимининг таҳлили

7.9. Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омилларининг таҳлили

VIII МАВЗУ. ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ МОДДИЙ РЕСУРСЛАР БИЛАН ТАЪМИНЛАНИШИ ТАҲЛИЛИ

8.1. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг моддий ресурслар билан таъминланганлигини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

8.2. Моддий ресурслар билан таъминланганлик ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ифодаладиган кўрсаткичлар тизими

8.3. Корхона моддий техника таъминоти режасининг бажарилиши таҳлили

8.4. Корхонанинг материал ресурслар билан таъминланганлигининг таҳлили

8.5. Материал ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги ва уларни ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирининг таҳлили

IV МАВЗУ. МАҲСУЛОТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА ДАВР ХАРАЖАТЛАРИ ТАҲЛИЛИ.

9.1. Бозор иқтисодиёти шароитида таннархни пасайтиришнинг аҳамияти, унинг моҳияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

9.2. Харажатларни туркумлаш: Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлари, «ўзгарувчан» ва «ўзгармас» харажатлар

9.3. 1 сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар таҳлили

9.4. Харажатларнинг иқтисодий элементи ва калкуляцион моддалари бўйича таҳлили

9.5. Ишлаб чиқаришдаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларининг таҳлили

9.6. Ишчиларнинг иш ҳақи фондига таъсир этувчи омиллар таҳлили

9.7. Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақи ўртасидаги нисбатнинг ўзгаришини маҳсулот таннархига таъсирининг таҳлили

9.8. Материал харажатларига «сарф меъёри» ва «материал баҳоси» ўзгариши таъсирининг таҳлили

9.9. Маҳсулот турлари бўйича таннархнинг таҳлили ва унга таъсир этувчи омиллар таҳлили

X МАВЗУ. МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ХИСОБОТ ТАҲЛИЛИ.

10.1. эркин иқтисодий муносабатлар шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижаларини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

10.2. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг асосий кўрсаткичлари, улар билан шуғулланувчиларнинг иқтисодий манфаатлари

10.3. Молиявий натижаларнинг шаклланиши ва уларнинг турлари

10.4. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган молиявий натижа ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

10.5. Давр харажатларининг таҳлили

10.6. Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромад ва харажатлар таҳлили

10.7. Операцион жараёнлардан олинган даромадлар ва ёқотишлар таҳлили

10.8. Молиявий фаолиятдан олинган даромад ва ёқотишлар таҳлили

10.9. Фавқулодда фойда ва зарарлар таҳлили

10.10. Корхона ҳисоб фойдаси (солиқ тўловига қадар фойда) таҳлили

10.11. Соф фойда ўзгаришининг омилли таҳлили

10.12. Рентабелликнинг кўрсаткичлар тизими

10.13. Рентабелликка таъсир этувчи омиллар таҳлили

XI МАВЗУ. БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ КЎРСАТКИЧЛАРИ ВА МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ.

11.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг молиявий ҳолатини ўрганишнинг аҳамияти, таҳлилнинг мақсади, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

11.2. Бухгалтерия балансининг таркиби ва тузилиши

11.3. Мол-мулк таркибининг таҳлили

11.4. Маблағлар манбаининг таҳлили

11.5. Айланма маблағларни қоплашга ўзлик манбаларнинг йетиш ёки йетмаслигининг таҳлили

11.6. Молиявий барқарорлик таҳлили

11.7. Корхона тўлов қобилиятининг таҳлили

11.8. Мол-мулк ва маблағлар ҳаракатчанлигининг таҳлили

11.9. Айланма маблағлар айланишининг таҳлили

XII МАВЗУ. ДЕБИТОРЛИК ВА КРЕДИТОРЛИК ҚАРЗЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ

- 12.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ўрганишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари
- 12.2. Бухгалтерия баланси бўйича дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг вужудга келиш сабаблари
- 12.3. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари балансини тузиш. Муддати узайтирилган қарзларнинг вужудга келиш сабаблари
- 12.4. Дебиторлик қарзларининг умумий ҳажми, таркиби ва вужудга келиш муддати бўйича таҳлили. Дебиторлик қарзларининг айланувчанлиги таҳлили
- 12.5. Кредиторлик қарзларининг умумий ҳажми, таркиби ва ташкил топиш муддати бўйича таҳлили. Кредиторлик қарзларининг айланувчанлиги таҳлили
- 12.6. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш ёллари

XIII МАВЗУ. ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ АСОСИЙ ВОСИТАЛАРБИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛИКГИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИНИНГ ТАҲЛИЛИ

- 13.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалар билан таъминланганлигини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари
- 13.2. Асосий восита (фонд)ларнинг таркиби, тузилиши ва динамикасининг таҳлили, уларнинг актив ва пассив қисмларининг нисбати
- 13.3. Тезлашган амортизация ажратмалари ва уларнинг фонд қайтимига таъсири
- 13.4. Асосий воситалар техник ҳолатининг таҳлили
- 13.5. Асосий фондларнинг янгиланиш динамикаси ва меҳнатнинг фонд билан қуролланиши таҳлили
- 13.6. Фонд қайтимининг динамикаси ва унга ташкилий техникавий омиллартаъсирининг таҳлили
- 13.7. Ишлаб чиқариш жиҳозларининг вақти ва қуввати бўйича фойдаланиш таҳлили
- 13.8. Фонд қайтимини ошириш имкониятлари

XIV МАВЗУ. ПУЛ ОҚИМЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ

- 14.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг пул маблағлари ҳаракатини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари
- 14.2. Хўжалик субъектларининг асосий фаолиятидаги пул оқимларининг таҳлили
- 14.3. Инвестиция, молиявий хизмат кўрсатиш ва солиқ тўлашлардаги пул оқимининг таҳлили
- 14.4. Молиявий фаолиятдаги пул маблағлари ҳаракатининг таҳлили
- 14.5. Валюта маблағлари ҳаракатининг таҳлили
- 14.6. Ҳозирги қийматга келтирилган, келажакда кутилаётган соф пул оқимлари усули ва унинг таҳлили
- 14.7. Пул оқимини башоратлаш

XV МАВЗУ. ИҚТИСОДИЁТ СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ХУСУСИЙ КАПИТАЛИ ТАҲЛИЛИ

15.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг хусусий капитални таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

15.2. Хусусий капитал таркиби, ўзгариши ва динамикасининг таҳлили

15.3. Хусусий капитални кўпайтириш омилларини аниқлаш

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасида жамият тараққиётининг барча жабҳаларида, энг аввало, иқтисодий соҳада ислохотларни янада чуқурлаштириш ва эркинлаштириш борасида аниқ дастур ишлаб чиқилган. Бу дастурни жорий этишдан кўзланган асосий мақсад — Ўзбекистоннинг демократик ва бозор ислохотларини амалга ошириш, жаҳон ҳамжамиятига кенг интеграциялашуви ва барқарор олға бориши учун мустаҳкам замин яратишдир.

Президентимиз И. Каримов: «Олдимизда турган биринчи ва асосий вазифа — бу изчил иқтисодий ўсиш, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқаришни мукамаллаштириш ва илғор технологиялар билан қайта қуроллантиришнинг бош шарти бўлган макроиқтисодий ва молиявий барқарорликка эришиш муаммосидир» деб таъкидлаган. Бу, Республика иқтисодиётида фаолият юритаётган барча соҳа корхоналарининг фойда кўриш мақсадида, бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқариши ёки хизмат кўрсатишини талаб этади.

Республиканинг иқтисодий ва молиявий барқарорликка эришишида муҳим омиллар, ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши, пул қадрсизланишини пасайтириш, экспорт ҳажмини ошириш ва бошқа шу каби макроиқтисодий ўсишни таъминлаш билан бирга мамлакатда фаолият юритаётган ҳар бир корхона, фирма, компанияларнинг хўжалик субъектлари сифатида ривожлантиришни тақозо этади.

Корхона, фирма ва компанияларнинг иқтисодий мустақил ҳамда молиявий барқарор фаолият кўрсатишларида уларни оқилона бошқариш, ҳисоб-китоб юритилишини бозор иқтисодиёти талабларига мослаш, молиявий менежмент ишларини тўғри ёлга қўйиш, бор моддий, молиявий ва меҳнат бойликларидан самарали фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишни ташкил этиш, натижада юқори фойда олиб, давлат бюджети олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида бажариш, резервлар ташкил этиш энг долзарб вазифалардан саналади.

Шу боис, бозор иқтисодиётини эркинлаштириш ҳар биримиздан бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит ҳақида билимга эга бўлишимизни талаб этади. Тадбиркорлик фаолиятининг муваффақияти, ҳисоб-китобларнинг пухталигига, пул оқимларининг оқилона бошқарилишига, молиявий масалалардаги қарорларнинг тўғри ва ўз вақтида қабул қилинишига ҳамда молиявий таҳлилнинг сифатли ташкил этилишига узвий боғлиқдир. Айниқса, бозорни тўғри ўрганишда, ҳамкорларнинг молиявий ишончилигини била олишда, ўзаро ҳисоб-китоб ишларида ютқазиб қўймаслик ва бойликлардан ўринли фойдалана олишда комплекс иқтисодий таҳлилнинг натижаларига асосланиб, бошқарув қарорларини белгилаш, фойда олишнинг зарурий шарти эканлиги тажрибада бир неча бор исботланган.

Еътиборингизга ҳавола этилаётган «Молиявий ва бошқарув таҳлили» маърузалар матнида корхона, фирма, компанияларнинг маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва сотиш, меҳнат ва моддий бойликларидан фойдаланиш, асосий ишлаб чиқариш ва давр харажатлари таркиби, молиявий натижа ҳамда молиявий ҳолат, асосий воситалар таркиби, пул оқими ва хусусий капиталлар ҳаракатини таҳлил қилишнинг услублари содда ва тушунарли тилда ёритилган.

И МАВЗУ: МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИНИНГ ПРЕДМЕТИ, АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ ВА ПРИНЦИПЛАРИ

Мавзу бўйича таянч иборалар

Фаннинг шаклланиши; фаннинг ривожланиш тарихи; Ўзбекистонда фаннинг ривожланиши; молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг мазмуни; фан предметининг таърифи; фаннинг вазифалари.

1.1. Таҳлил фанининг шаклланиши ва ривожланиш тарихи

Кишилик жамиятининг вужудга келиши билан инсоният онги ривожланиб ва такомиллашиб борган. Инсоният онгининг ривожланиши натижасида борлиқни ўрганиш борасида турли фикр ва қарашлар пайдо бўла бошлаган. Фикрларнинг шаклланиб, такомиллашиб бориши натижасида маълум бир фанларга асос солинган.

Ҳар қандай фаннинг вужудга келиши учун ҳаётий зарурият туғилиши лозим. Шу туфайли фаннинг шаклланиши бирор бир шахс ёки муҳитнинг ижод маҳсули бўлиб қолмасдан балки объектив жараёнга таянади.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг фан сифатида вужудга келишида узоқ йиллик тарихга эга бўлган «Бухгалтерия ҳисоби» ва «Статистика» каби фанлар асос бўлган. Бу фаннинг ривожланиши учун эса объектив шарт-шароитлар яратилган.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг фан сифатида шаклланишида бухгалтерия ҳисоби ўз тарихи давомида такомиллашиб, бир қанча бошқа фанларнинг вужудга келиши учун услубий асос бўлиб хизмат қилмоқда. Чунки, ишлаб чиқаришни концентрациялашуви, корхоналарнинг йириклашуви, хўжалик фаолиятининг кенгайиши, иқтисодий жараёнларнинг мураккаблашуви ҳисоб ишларини такомиллаштириш заруратини туғдирди.

Жаҳон амалиётида ХВИ - ХВИИ асрларда ишлаб чиқариш тармоқлари тобора ривожлана бошлади, хусусан, саноат ишлаб чиқариш ённалишидаги тармоқлар ривожланиши тезлашиб кетди. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан бир қаторда унинг ҳисобини ҳам такомиллаштириб боришга эҳтиёж туғила бошлади.

Шу даврдаги ишлаб чиқариш тараққиёти иқтисодий жараёнларни тўғри ва тўлиқ ҳисобга олишни талаб қилади. Аммо ишлаб чиқаришнинг такомиллашиб бориши, корхоналар ўртасида эркин рақобатнинг вужудга келиши бухгалтерия маълумотларини чуқурроқ ўрганишни ва уни тўғри тушунтириш заруратини туғдиради. Бу эса ўз навбатида таҳлил элементларининг вужудга келишини тақозо қилади, чунки, «тижорат сирини» такомиллаштириш борасидаги жуда кўп саволларга бухгалтерия ҳисоби ва статистика фани жавоб беришга қийналиб қолади.

Корхоналарни тўғри, оқилона бошқариш, унинг молиявий ҳолатини яхшилаш, рақобатбардошлик қувватини ошириш хўжалик фаолиятини чуқурроқ ўрганишни ва таҳлил этишни тақозо этади. Бу эса бухгалтерия баланси ва бошқа ҳисоботларда ифодаланган баъзи кўрсаткичларга изоҳ беришни талаб қиларди.

Булар эса ўз навбатида ҳозирги таҳлил фанининг вужудга келиши учун объектив асос бўлган.

Таҳлилнинг элементлари биринчи марта 1880 йилларда чиқа бошлаган «Счётоводство» журналида пайдо бўла бошлаган. Шундай қилиб, таҳлилнинг баъзи элементларини ўз ичига олган — «Балансшунослик» фани пайдо бўлган.

Фаннинг «Балансшунослик» деб номланишига асосли сабаб бўлган, чунки ўша пайтларда хўжалик фаолиятининг натижаси асосан бухгалтерия балансида ифода этилган. Баланс маълумотларига асосан корхонанинг маблағи ёки манбаининг маълум муддатда

шаклланиб, такомиллашиб борганлигидан далолат беради. Шундай қилиб таҳлил фани ривожлангунча бир қанча эволюцион ёлни босиб ўтди. Мазкур фан ўзининг эволюцион ривожланиши давомида бир қанча номлар билан аталган. Даставвал хўжалик субъектларининг асосан баланс маълумотларини таҳлил этиш мақсадига қаратилганлиги боис, собиқ иттифоқ даврида таҳлил фани «Балансшунослик» деб юритила бошланган, яъни балансни ўрганувчи, таҳлил этувчи фан деб қаралган. Бу эволюцион ривожланиш ёлини қуйидаги -чизмада ҳам кўрсатиб ўтишимиз мумкин бўлади (1-чизма).

Собиқ иттифоқда 1920 йилларда иқтисодчи олимлардан П.Н.Худяков «Анализ баланса» ва «Популярнейшие очерки балансоведения» асарларини, Н.А. Кипарисов «Основной балансоведения» ва «Построение балансов и анализ» асарларини чоп эттирган. Бу китобларда асосан иқтисодий таҳлил бир ёклама бўлиб, фақат бухгалтерия баланси моддаларини таҳлил қилиш усуллари тўғрисида фикр юритилган.

30 йилларга келиб таҳлилнинг кўлами кенгая борди. Таҳлил қилиш учун фақат бухгалтерия баланси моддалари эмас, балки хўжалик фаолиятининг бошқа кўрсаткичлари ҳам таҳлил этила бошланди. Натижада тематик таҳлил вужудга келди ва баъзи мавзуларга бағишланган адабиётлар нашрдан чиқа бошлади. Бунга мисол қилиб Н.Е.Колосовнинг «Основы экономического анализа себестоимости в предприятиях» (1931 й.), А.П.Александровскийнинг «Калкуляция и анализ работы предприятий» (1932 й.), А.Ф.Масановнинг «Баланс и анализ хозяйственной деятельности предприятий» (1934 й.), А.А.Афанасевнинг «Анализ отчета промийшленнийх предприятий» (1938 й.) китобларини келтиришимиз мумкин.

1940-йилларга келиб собиқ иттифоққа «Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» фан сифатида тўлиқ шаклланди. Бу даврга келиб ушбу фан бўйича дарсликлар яратилди ва олий ўқув юртларида мустақил фан сифатида ўтила бошланди.

1950-йилларга келиб собиқ иттифоқда таҳлил фанининг ривожланишида асосий босқич бўлди. Бу даврга келиб мамлакатда саноат корхоналарида таҳлил қилиш фани янада ривожланди. Буни биз иқтисодчи олимлар И.И.Поклоднинг «Экономический анализ

производственно-финансовой деятельности промышленных предприятий» ва Г.Г.Бронинг «Анализ баланса промышленного предприятия» китоблари орқали ҳам кўришимиз мумкин.

60—70 йиллардан бошлаб эса иқтисодиёт тармоқлари бўйича таҳлил фани ихтисослашиб борди ва таҳлил фанининг бир канча турлари вужудга келди. Кейинги йилларда эса иқтисодий таҳлил фанининг назарияси устида кўп ишлар олиб борилди ва таҳлил назарияси фан сифатида шаклланди.

80-йилларнинг хусусияти шундаки, бу даврда иқтисодий таҳлил фанининг назариясини яратиш бўйича Москвада М.И.Баканов ва А.Д.Шеремет худудий мактаблари вужудга келди. Булар «Теория экономического анализа» китобини 1987, 1990, 1995 ва 1997-йилларда қайта нашрдан чиқардилар. Минск олимларидан В.В.Осмоловский, В.И.Стражёв, Л.И.Кравченко, Н.А.Русак ҳамкорликда 1989-йилда «Теория анализа хозяйственной деятельности» дарслигини яратдилар. Киевлик олимлардан И.И.Каракоз ва В.И.Самборский ҳамкорлигида 1989 йилда «Теория экономического анализа» деган дарслик яратилди. Ўзбекистонлик олимлардан И.Т.Абдукаримов, М.М.Пардаев, М.М.Тўлахўжаева, А.Т.Ибрагимов, А.Шоалимовлар ҳамкорликда таҳлил фанининг ўзбек мактабини яратилишига асос солдилар. эндиликда барча МДХ давлатлари олий ўқув юртларида «Иқтисодий таҳлил назарияси» мустақил фан сифатида ўқитилиб келинмоқда. Бу албатта корхоналар фаолиятини бошқаришда, унинг молиявий барқарорлигини ва рақобатбардошлигини таъминлашда энг муҳим тадбирлардан бири бўлиб ҳисобланади.

1.2. Ўзбекистон Республикасида иқтисодий (молиявий ва бошқарув) таҳлилнинг ташкил топиши ва ривожланиши

Юқорида жаҳон амалиётида бир қатор иқтисодий фанлар билан бир қаторда таҳлил фанининг ҳам шаклланиши, ривожланиши ва мустақил фан сифатида ташкил топишининг тарихий босқичлари ҳақида фикр юритилди. Бухгалтерия ҳисоби фанининг яратилганлигига 500 йилдан ошди. Шу фан негизда «Иқтисодий таҳлил» фани вужудга келганлигига ҳам 100 йилга яқинлашди. Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни жадаллаштиришда бу фаннинг роли жуда катта, чунки амалиётда иқтисодий дастакларнинг бири сифатида намоён бўлмоқда. **Хўш, таҳлил фани мустақил республикамизда қачондан шаклланган ва фан сифатида ташкил топган?** Ушбу фаннинг Ўзбекистонда яратилиши ва ривожланиш тарихи бошқа фанлар сингари давр тақозоси марказ таъсири остида шаклланди.

90-йилларнинг бошларига келиб, Ўзбекистон ўз мустақиллигини кўлга киритгач, барча соҳаларда бўлгани сингари илм-фан соҳасида ҳам ўзининг мустақил ёлини танлаб олди. Хусусан, иқтисодиёт тармоқларида иқтисодий таҳлилга бўлган муносабат тубдан ўзгара бошлади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни жадаллаштиришда бу фаннинг роли жуда катта, чунки амалиётда иқтисодий дастакларнинг бири сифатида таҳлил намоён бўлмоқда.

Республикамизда иқтисодиётни эркинлаштириш бир томондан, корхоналарнинг мустақил фаолияти учун катта имконият яратиб берса, иккинчи томондан, уларнинг масъулиятини ҳам оширади. Корхоналарнинг иқтисодий эркинлиги ва масъулиятининг ошганлиги уларнинг ўз фаолиятини чуқур таҳлил қилишни тақозо қилади.

Республикамизда амалга оширилаётган ислохотлар ўзига хос иқтисодий дастаклар ва шунга мос фанларнинг шаклланишини тақозо қилади. Шундай фанлардан бири «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанидир.

Албатта, молиявий ва бошқарув таҳлили маъмурий буйруқбозликка асосланган режали иқтисодиёт шароитида ҳам мавжуд бўлган. Аммо, унинг мақсади ва моҳияти, режали

иқтисодийётга мослаштирилган бўлиб, бевосита режанинг шаклланиши ва бажарилишига хизмат қилишга қаратилган эди. Унинг мазмуни эса, маълум даражада мафкуравий бўлиб, аввало, давлат манфаатини ифодалаб келган. Чунки, барча мулк, уни тасарруф этиш бевосита давлатнинг ихтиёрида эди. эндиликда иқтисодий вазият тубдан ўзгарди.

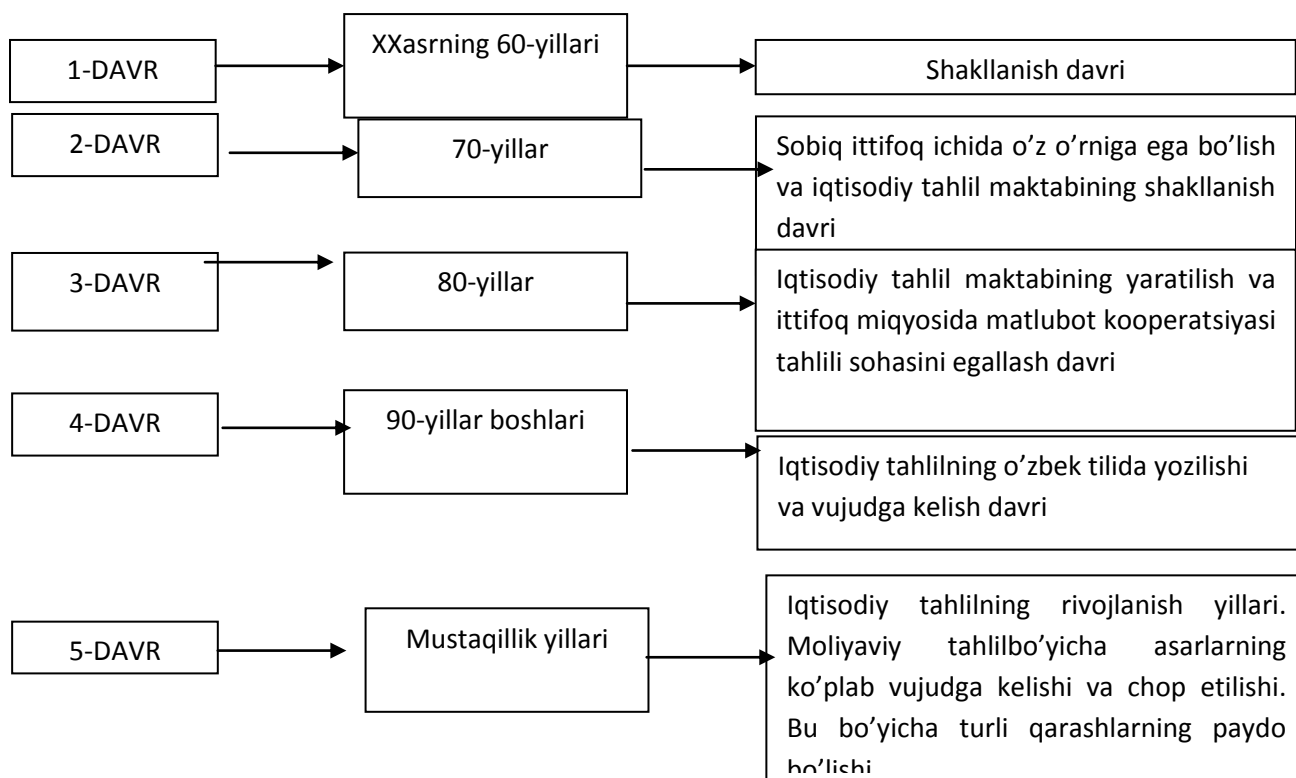
Давлатнинг мулкка ва барча иқтисодий жараёнларга эгаллиги барҳам топиб, кўп мулкчиликка асосланган, бозор муносабатларини ўзида ифода этадиган, мазмун жихатидан янги иқтисодийёт шаклланимоқда. Бу эса, шунга мос равишда мазмунан янги «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанини шакллантирилишини тақозо қилади.

Эндиги «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фани, энг аввало, ҳеч қандай мафкурага тобе эмаслиги, давлат манфаатини инкор этмаган ҳолда, турли мулк эгаларининг манфаатларини ўзида акс эттириши билан ўзига хослик касб этади. Бу ҳолат мазкур фanning мақсади, вазифалари, таркиби, унда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизимини ўзгартиришни тақозо қилади.

Молиявий ва бошқарув таҳлили — бу иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар моҳиятини англаш, таркибий қисмларга бўлишга асосланган. Таҳлил фанининг пайдо бўлиши ҳар қандай янги билимларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган объектив шароит ва талабларнинг вужудга келишидир.

Таҳлил фанининг Ўзбекистонда яратилиш тарихини тахминан 5 босқичга бўлиш мумкин. Республикамизда «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг яратилиш ва ривожланиш тарихини қуйидаги чизмада ифодалаб ўтиш мумкин :**2-чизма**

Ўзбекистонда «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг яратилиш даврлари

Маълумки, Ўзбекистонда узок йиллар мобайнида олий ва ўрта махсус ўқув юртларида таҳлил фани асосан собиқ иттифокнинг марказий шаҳарлардаги (Москва, Ленинград, Киев) олимлари томонидан тайёрланган дарсликлар асосида ўқитилиб

келинди. Аммо, бунда ўзимизга хос хусусиятлар акс эттирилмаган эди. Бу эса 60-йилларга келиб ўзбекистонлик олимларни ҳам бу фан соҳасида ижод қилишга даъват этди.

Ушбу даврдан бошлаб марказдан чиқадиган дарсликларда ўзбекистонлик олимлар муаллиф сифатида катнашадиган бўлди. Жумладан, 1966 йида Москванинг «Економика»

нашриётида чоп этилган «Матлубот кооперацияси корхоналари хўжалик фаолиятининг таҳлили» номли дарсликнинг муаллифлари таркибига лвовлик О.Р.Кмицкевич, новосибирсклик Л.А.Фалковичлар билан биргаликда самарқандлик олим И.Н.Топоровский ҳам тақлиф қилинган эди.

Шу фан бўйича масалалар тўпламини ёзишни самарқандлик олимлар ўз зиммаларига оладилар. 1970-йилда И.Т. Абдукаримов, Б.А.Залеский ва Н.Топоровский томонидан Москванинг «Економика» нашриётида «Матлубот кооперацияси корхона ва ташкилотлари хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш бўйича масалалар тўплами» ўқув қўлланмаси биринчи марта чоп этилди. Бу ўзбекистонлик олимларнинг катта ишончга сазовор бўлганлиги ва уларнинг тан олинганлигидан далолат эди.

Собиқ иттифоқ олимлари ичида хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани бўйича ўзбекистонлик олимларнинг мавқеи узлуксиз ошиб борди. Шу фанга бағишланган қатор монографиялар, ўқув қўлланмалари, рисоалар ва илмий мақолалар чоп этила бошланди. 1968-йилда И.Т.Абдукаримов томонидан «Кооператив савдода муомала харажатлари таҳлили» Москванинг «Економика» нашриётида, 1971 йилда «Кооператив савдода чакана товар обороти таҳлили» ўқув қўлланмаси Москва кооператив институти нашриётида, 1973-йилда «Кооператив савдода фойда ва рентабеллик» номли монографияси «Економика» нашриётида чоп этилди.

1984-йилда И.Т.Абдукаримов томонидан «Матлубот кооперацияси хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» номли дарслик Москванинг «Економика» нашриётида чоп этилди. Бу дарслик иттифоқдаги барча кооператив институтларига ва «Бухгалтерия ҳисоби, назорат ва хўжалик фаолиятининг таҳлили» бўйича мутахассислик тайёрлайдиган барча олий ўқув юртларига тавсия қилинди. Бу дарсликни кенг жамоатчилик жуда яхши кутиб олди. Натижада, 1989 йилда ушбу дарслик айнан ана шу нашриётда қайта ишланган ва тўлдирилган вариантида янгидан нашр қилинган.

1990-йилларнинг бошларига келиб республикамизда «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанига оид дастлабки ўзбек тилидаги адабиётлар яратила бошланди. Айниқса, бу даврга келиб бухгалтерия ҳисобидаги ахборотларни автоматлаштириш масалаларига кенг эътибор қаратилди. Шу йиллари ҳисоб, таҳлил, статистика ва режа маълумотларини автоматлаштириш бўйича бир қанча адабиётларни Р.А.Абдуллаев, Р.И.Абдукаримов, Н.А.Иброҳимов, К.У.Уразов, М.Б.Аббосовлар турли нашриётларда чоп эттириб келдилар.

90-йилларнинг бошларига келиб таҳлил фанининг ривожланиш соҳасига янги-янги иқтисодчи олимлар кириб кела бошладилар. Бундай иқтисодчи олимлардан А.Т.Иброҳимов, Б.А.Ҳасанов, А.Ризақулов, О.Бобожонов, М.Тўлахўжаева, Н.Жўраев, О.Жуманов, М.Раҳимов, А.Абдуғаниев, Х.Мусаевлар «Иқтисодий таҳлил» нинг турли қирраларига бағишланган асарлар ярата бошладилар.

Мустақиллик йилларида республикамизда «Молиявий ва бошқарув таҳлили»га оид бир неча ўнлаб дарсликлар, ўқув қўлланмалар, монографиялар ва илмий мақолалар чоп этилди. Мустақиллик йиллари таҳлил фанининг юксак ривожланиш даври бўлиб қолди. Мустақиллик йилларида олий таълим стандартларига асосан «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг янги ўқув дастурлари яратилди.

1.3. Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий ва бошқарув таҳлили хўжалик субъектларини бошқаришнинг муҳим функцияси сифатида

Турли мулкчилик тизимида асосланган иқтисод, бозор механизмнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Унинг субъектлари бўлган корхона ва ташкилотлар, алоҳида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи субъектлар мулкнинг эгаси ва тасарруф этувчиси сифатида уни тўғри бошқаришдан манфаатдордирлар, бу эса албатта

содир бўлаётган хўжалик жараёнлари ва ҳодисаларини даврий кузатишни, фаолият натижавийлигини батафсил ўрганишни иқтисодий таҳлил қилишни талаб этади. Шу жиҳатдан корхона (фирма) фаолиятини бошқаришнинг муҳим воситаси ва қуроли бўлган иқтисодий таҳлил ўта аҳамиятли ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти даврида мулкчилик ва хўжалик юритиш шаклидан қатъий назар, корхоналарда ишлаб чиқаришни самарали ташкил этиш энг аввало тизилмада бошқарув родини оширишдан бошланади, Чунки, бошқарув воситасида корхона ўз олдидаги вазифаларни ҳал қилади ва қўйилган мақсадга эриша боради.

Корхонада бошқарув тизилмаси ўз объект ва субъектидан иборат бўлади.

Бошқарув объекти — бу ишлаб чиқариш, субъекти эса бошқарув таркибидир.

Корхона фаолиятини ёки ишлаб чиқаришни бошқаришда объект ва субъект бошқариладиган ва бошқарувчи кичик тизилмани ташкил этади.

Уларни ҳар бири ўзига юклатилган функцияларни бажаради. Аммо, мазкур кичик тизилмалар бир-бирлари билан узлуксиз ва чамбарчас алоқада бўлиб, айна ҳолатда ягона тизилмани ташкил қилади.

Бошқарув субъекти — бошқарув объектининг таснифи ва ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб ташкил этилади.

Лекин, субъект ҳар доим ишлаб чиқариш ва хўжалик жараёнларини ўзгаришига кўра объект шакли ва унга таъсир этувчи усулларни белгилайди ҳамда такомиллаштириб боради. Бошқарувчи кичик тизилма бошқарув объектини назорат этади, тартибга солади, мақсад ва дастурларни бошқарув функциясига кўра ишлаб чиқади. Демак, бошқарув субъекти корхона тизилмасида фаол рол бажарар экан.

У бошқарувнинг етакчи функцияларини: маркетинг, режалаштириш, бухгалтерия ҳисоби, таҳлил, тартибга солиш ҳамда назорат ва аудитларни амалга оширди.

Эркин бозор иқтисодиётида корхона фаолиятини ташкил этиш ва юритишнинг маркетинг қонунлари, тартиблари ва тамойилларини билмасдан туриб амалга ошириш мумкин эмас. Чунки, маркетинг илми асосида энг мақбул дастурлар ёки режалар ишлаб чиқилади.

Бошқарув тизилмаси сифатида маркетинг фаолиятининг асосий тамойиллари мазмуни куйидаги кўринишни олади:

- ишлаб чиқаришни бозордаги талабга мос тушиши;
- бозордаги ҳолат ва корхонани ҳақиқий ишлаб чиқариш имконияти;
- харидор ва буюртмачилар талабини янада тўлароқ қондириш;
- аниқ бозорларда маҳсулот ва хизматларни кўзда тутилган ҳажмда ва белгиланган муддатда сотиш;
- ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятини узоқ муддатли рентабелли ишлашини таъминлаш;
- танлаб олинган маркетинг стратегияси ва тактикасига қатъий амал қилиш (бозор ҳолатини эътиборга олган ҳолда);

- доимо ўзгариб турувчи бозор ҳолатига ва харидор талабига мослашиш.

Мазкур санаб ўтилган тамойилларга амал қилиш ва маркетинг дастурини ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга ошириш бевосита аналитик ҳисоб-китоблар билан чамбарчас боғланган. Бу жараёнлар асосида жуда кўплаб иқтисодий таҳлил ишлари бажарилади. Уларнинг асосийлари куйидагилардан иборатдир:

- корхона иқтисодига ташқи ва ички муҳитнинг таъсири таҳлили;
- бозор ҳолати таҳлили (кенг кўламда, товар гуруҳлари ва алоҳида товарлар бўйича);

- истеъмочилар ва сотиб олувчилар таҳлили;
- рақобат ҳолати таҳлили;
- бозордаги баҳо ҳамда ўз баҳосини белгилаш тактикаси таҳлили;
- молиявий натижалар таҳлили;

Ўрганилган ташқи ва ички муҳит ҳамда ҳолат имкониятларидан келиб чиқиб, корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг жорий бизнес режаси тузилади.

Бизнес режада ҳар бир элемент пухта таҳлил қилиш асосида белгиланади. ***Чунки, улар реал истиқболли ҳамда энг асосийси самарали бўлиши шарт.***

Корхонада бизнес режа қуйидаги бўлимлардан иборат бўлади:

1. Кириш — резюме.
2. Ишлаб чиқариш мақсади, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар рўйхати (уларнинг афзаллиги ёки фарқи бошқа ишлаб чиқарувчилар билан таққосланади).
3. Маҳсулот сотиладиган бозор ҳолатини белгилаш (зарурий маълумотлар тўплаш ва уларни таҳлил қилиш).
4. Асосий кўрсаткичлар бўйича рақобатбардошликни аниқлаш (ишлаб чиқариш ҳажми, сотиш ҳажми, маҳсулот сифати, баҳо даражаси, ўртача фойда).
5. Маркетинг стратегияси.
6. Ишлаб чиқариш режаси (ишлаб чиқариш қуввати, хомашё ресурслари, мутахассислар).
7. Ташкилий тамойиллар (ишлаб чиқариш хизмати, уларни мувофиқлаштириш, ўзаро ҳаракати ва бир-бирини назорат этиш тартиби).
8. Тижорат таваккали ва чораси.
9. Молиявий режа.
10. Молиялаштириш стратегияси.
11. Товар-материал таъминоти ва шу кабилар. Албатта бизнес режанинг ҳар бир бўлими ҳисоб-китоб қилиниб, умумлаштирилганда, корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятдан оладиган фойдаси энг қуйи кўринишда, тармоқда эришилган ўртача фойда меъёридан паст бўлмаслиги керак.

Кўриниб турибдики, режанинг ҳар бир босқичи ҳамда унинг элементлари таҳлил асосида пухта қилиб тузилади.

Демак, ишлаб чиқилган режа воситасида қўйилган мақсадга эришиш учун бошқариладиган объектнинг самарали функцияси ёъналиши аниқ белгиланади.

Белгиланган режаларнинг амалда қандай бажарилаётгани ёки ишлаб чиқаришнинг бориши тўғрисида реал аҳволни бухгалтерия ҳисоби ёрдамида ўрганилади, Бухгалтерия ҳисобида шаклланган маълумотлар пировард натижада бошқарув эҳтиёжлари учун ишлатилади. Бошқарув қарорлари эса таҳлил маълумотларига асосланади. Демак, иқтисодий таҳлил режа, бозордаги аҳвол ва бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосида объектдаги ўзгаришни миқдор ва сифат жиҳатдан ўрганади ҳамда баҳо беради. Унинг

ёрдамида ёъл қўйилган камчиликлар топилади ва тугатилади, объектни янада ривожлантириш ёъллари белгиланади ёки самарали ишлашни таъминлайдиган ёъналишга ўтказилади. Бу эса, бошқарув қарорларини нечоғлик реал қабул қилишга асос бўлади.

Демак, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотлари ҳам иқтисодий таҳлил воситасида қайта ишланади. Бу билан таҳлилнинг бошқарув фаолиятининг тўғрилиги ва моҳияти янада яққолроқ кўринади.

Бошқарув жараёнида тартибга солиш функцияси бошқарувчи субъектнинг энг мақбул бошқарув қарорларини қабул қилишда ўта муҳим ҳисобланади. Бу билан, ўрганилаётган объектга комплекс ёндашилиб, бутун бир тизилманинг ижобий ва салбий жиҳатлари назарда тутилган ҳолда энг мақбул чоралар ёки тадбирлар белгиланади. Натижада, бошқарув

объекти фаолияти ёки дастуридаги салбий ҳолатлар тугатилади ва бошқарув дастурларига аниқлик киритилади. Мазкур ишлар бевосита иқтисодий таҳлил ёрдамида амалга оширилади. Чунки, тартибга солинаётган ҳар бир объект ҳар томонлама чуқур ўрганилади.

Бошқарувда асосий фаолиятнинг ишончилигини таъминлашда назоратнинг ҳам роли каттадир. Унинг ёрдамида фаолиятнинг бориши, уларнинг нечоғлик ҳаққонийлиги текширилади. Текшириш жараёнининг сифати, ишончилигини ошириш учун таҳлилнинг усуллари, тамойилларидан фойдаланилади ва шу асосда керакли хулосалар ёзилади.

Мисол учун, корхонада аудит текширишларида молиявий ҳолат, барқарорлик натижалари ва шу кабилар ўрганилади.

Айтиб ўтилган барча бошқарув функциялари корxonанинг иқтисодий ривожланиши учун тайинланган. Бироқ, корxonани фақатгина иқтисодий тузилма деб қараш ҳам, унга бир томонлама ёндашишни келтириб чиқаради. Чунки, унинг ўзига хос ижтимоий, экологик ва бошқа шу каби жиҳатлари ҳам мавжуд.

Демак, корхона тузилмасида ижтимоий, экологик жараёнларни ҳам таҳлил этиш, мазкур ёналишдаги ҳақиқий аҳвол ва уни такомиллаштириш масалаларини ўрганади ва уларга таъсир этади.

Буларнинг натижаси эса, иқтисодий жараёнларга кўрсатган таъсири билан аниқланади.

Фикримизни умумлаштириб, шу нарсаларни айтиш мумкинки молиявий ва бошқарув таҳлили корxonани бошқаришнинг муҳим функцияларидан биридир.

Унинг ёрдамида:

- а) бошқарув қарорларини илмий асосланиши таъминланади;
- б) мулк ва маблағлардан фойдаланишнинг муқобиллик шартларини белгилайди ва бошқарувчи улар қаторидан ўзи учун мақбул бўлган олтимал вариантларни танлайди;
- в) истикболли бошқариш учун замин тайёрлайди.

1.4. Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг предмети

Бозор муносабатлари соҳасида ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг ўз тасарруфидаги барча ресурслар — молиявий, моддий ва меҳнат ресурслари ҳаракати ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини тўғри бошқаришни таъминлаши зарур бўлади. Аммо, кўпгина корхона ва ташкилотлар иқтисодий мустақиллик ҳамда ички ва ташқи бозорда битимлар тузиш ҳуқуқини қўлга киритганларидан сўнг, хўжалик юритишнинг янги шароитларига тайёр эмасликлари аён бўлиб қолди.

Бозор иқтисодиёти соҳасида бошқарув субъектларига фақат ахборотга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу ахборот билан ишлаш, тўғри хулосалар чиқариш ва улардан ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида фойдаланиш зарур бўлади. Самарали бошқаришда энг муҳими ахборот ва ундан фойдалана билишдир.

Иқтисодий ахборотлар билан ишлашнинг энг муҳим жиҳатларидан бири, уни таҳлил қилишдир. Таҳлил давомида хўжалик фаолиятини ўрганишда ҳамда хулосалар чиқаришда асос бўладиган бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг икки хил ёналишини кўрсатиш мумкин:

1. Саноат корxonаларининг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш.

2. Халқ хўжалигининг бошқа тармоқларини таҳлил қилиш.

Бунда иқтисодий районлар, ҳудудлар ва бутун халқ хўжалигини таҳлил қилиш тушунилади.

Еркин иқтисодий муносабатлар шароитида молиявий ва бошқарув таҳлили жараёнида ўрганилаётган ҳодиса ёки жараён майдадан-йирикка, оддийдан мураккабга ёки аксинча, умумийликдан энг кичик омилга қадар ўрганилади ҳамда умумий бирлиги ва бир-бири билан узвий боғланиши эътиборга олинади. Демак, молиявий ва бошқарув таҳлили фани фирма ва корxonаларнинг иқтисодий — ижтимоий фаолиятини объектив ва субъектив омилларни эътиборга олган ҳолда ўрганади.

Фаннинг предмети дейилганда, шу фан нимани ўргатади деган саволга жавоб бериш лозим бўлади. Ҳар қандай мустақил фан ўзининг предметиға эга. «Молиявий ва бошқарув

тахлили» фанининг предметига кенг маънода қарайдиган бўлсак, у иқтисодий фан сифатида таҳлил қилинаётган объект хўжалик фаолиятининг барча соҳаларини ўз ичига олади. Лекин ҳар бир иқтисодий фан ўзига хос хусусиятга, ўзи ўрганадиган предметига эга. Бу фақат шу фанга хос бўлиб, имкони борича бошқа фанларда такрорланмаслиги лозим. Бу талаб шу фаннинг мустақил фан сифатида фаолият кўрсатиши учун асосий шартлардан бири ҳисобланади.

«Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предмети том маънода таҳлил қилинаётган объектнинг хўжалик фаолиятидир. Аммо, «Бошқарув ҳисоби», «Молиявий ҳисоб», «Статистика», «Молия», «Аудит», «Маркетинг», «Менежмент» каби фанларнинг ҳам предмети кенг маънода хўжалик фаолиятидир. Бу фанлар ҳам хўжалик фаолиятида содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг у ёки бу жиҳатини ўргатади. Демак, ҳар бир фаннинг, шу жумладан, «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг ўзига хос ва мос жиҳатини, унга тегишли предметини аниқлаб олиш лозим.

Таҳлил фани хўжалик фаолиятида содир бўлаётган барча ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўз ичига олади. Аммо, бу жараёнларнинг содир бўлиш пайтини эмас, балки унинг натижасини ўрганади, объектда содир бўладиган иқтисодий жараёнлар унинг бизнес режасида кўзда тутилган маълумотга асосланса, жараённинг содир бўлишини қонуний жиҳатдан ҳужжатлаштириш билан бошқарувни юритувчи субъектлар фаолиятини жуда кўп мутахассислар, мулкдорлар, давлат идоралари ходимлари таҳлил қиладилар.

Таҳлил ишларини амалга оширувчи таҳлил субъектлари таркибига корхона (фирма), ташкилот ва уюшмаларнинг барча бухгалтерлари, иқтисодчилари, менежерлари, бошқарув идораси, статистика идоралари, аудиторлар, молия ташкилотлари, техник хизмати, меҳнат биржаси, атрофни муҳофаза қилиш ташкилоти, маркетинг хизмати, банк ва биржалар ходимлари кабилар қиради.

1.5. Молиявий ва бошқарув таҳлили фаннинг асосий вазифалари ва тамойиллари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарни бошқаришда молиявий ва бошқарув таҳлилининг роли кескин ошмоқда, чунки бошқарув тизимида олдинги маъмурий-буйруқбозлик тизимидан воз кечилиб янги, эркин иқтисодий механизмлар орқали бошқариш тизими шаклланмоқда. Собиқ иттифоқ даврида таҳлил асосан режа кўрсаткичларини асослашга, унинг бажарилишини таъминлашга қаратилган эди. Эндиликда эса ҳар бир хўжалик субъекти, мулк шаклидан қатъий назар ўз фаолиятини юқоридан берилган буйруқни бажаришга қаратмасдан, балки, мустақил равишда ўзининг иқтисодий қудратини такомиллаштириш мақсадида эркин бошқаришга қаратади. Бу эса ўз навбатида иқтисодий таҳлилнинг ролини янада оширади. Иқтисодий таҳлил орқали ҳар бир субъектда мавжуд

бўлган ички ва ташқи имкониятлар аниқланади, уларни амалиётга сафарбар қилиш чоратадбирлари ишлаб чиқилади.

Ҳар бир фаннинг вазифаси иқтисодий шарт-шароитга қараб белгиланиб борилади, лекин у олдига қўйилган вазифаларни тўлиқ ва кенг ҳал этиш учун қатор услубларни қўллайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фаолиятини таҳлил этишда молиявий ва бошқарувтаҳлилининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- ўрганилаётган объектга (ҳодисага) тўғри ва холисона баҳо бериш;
- корхонанинг бизнес режасини тузиш учун тегишли ахборотлар билан таъминлаш;
- тузилган бизнес режаларнинг тўғри ва илмий асосланганлигига баҳо бериш;

•ҳар бир ёъналишга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсирини ҳисоблаш ва шу омилларни ишнинг самарадорлигини оширишга сафарбар қилиш;

•бизнес режанинг бажарилиши натижасида корxonанинг молиявий барқарорлигини таъминлатиш, унинг иқтисодий кудратини яхшиланиши, ҳар бир хўжалик субъектининг рақобатбардошлилигини оширилиши учун мавжуд ички ва ташқи имкониятларни ўрганиш;

•моддий, меҳнат ва молиявий бойликлардан самарали ва оқилона фойдаланилишига баҳо бериши;

корxonанинг иқтисодий ва молиявий потенциалига, унинг тўловга қобилиятлилигига баҳо бериш ҳамда бу натижага тезкор чора-тадбирларни қўллаш ёълларини ишлаб чиқиш;

•хўжалик ҳисоби тамойилларига, тижорат ҳисоб-китобларига амал қилишликни мунтазам текшириб туриш;

•корxonаларда мавжуд бўлган самарадорликни ошириш ёълида уларнинг имкониятларини аниқлаш;

•корxonанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни корxона фаолиятини яхшилаша жалб қилиш;

•корxonани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, илғор ғоява тажрибаларни ўргатилаётган ҳодисага қўллаш ёъл-ёъриқларини кўрсатиб бериш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш;

•енг тўғри ва оқилона, иш юритиш ва корxonаларни бошқариш бўйича хулосалар бериш;

•корxonаларни ривожлантиришнинг жорий истиқболли режаларини тузиш учун иқтисодий кўрсаткичлар асосини аниқлаш;

•режанинг бажарилишига объектив баҳо бериш ҳамда уни бажаришда корxonаларга боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган омиллар ва сабабларни бир-биридан ажратган ҳолда аниқлаш;

•корxonаларнинг хўжалик фаолияти жараёнида эришиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан аниқлаш.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг асосий тамойиллари

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини таҳлил қилиш натижасига асосланиб, қарорлар қабул қилинади ва у туфайли бошқарув системаси бошқариладиган объектнинг фаолиятини заруриятга қараб ўзгартиради. Қабул қилинган қарор бошқарув жараёнининг асосидир. Янги хўжалик йили учун ишлаб чиқилган режа - бу корxonанинг келажакда ривожланишини таъминлайдиган қарордир. Корxonаларнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш жараёнида корxонада қабул қилинган бизнес режаларнинг асосланганлиги текширилади, режада кўзда тutilмаган имкониятлар аниқланади. Молиявий ва бошқарув таҳлили режалаштириш даражасини талаб даражасига кўтаради, уни яна ҳам илмий асосланганлик даражасини таъминлайди. Шунинг учун ҳам режалаштириш билан таҳлил

ўртасидаги боғлиқлик аниқ кўриниб туради. Бизнес режа тузиш корхона фаолиятининг таҳлили билан бошланади ва якунланади. Бизнес режанинг аниқ ва пухта ишлаб чиқилиши корхоналарнинг иқтисодий ривожланишига замин яратиб беради.

2-жадвал

Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг тамойиллари

Тамойиллар	Мазмуни
1	2
Тизилмалilik	Таҳлил этилаётган объект алоҳида бир бутун тизилма ёки тизилманинг элементи деб қаралади
Ишончилилик	Олинган маълумотларда хато ёқлиги ва ҳаққоний эканлиги, реаллиги
Таққосланувчанлик	Кўрсаткичлар таққосланувчанлиги, уларнинг бир асосли тарзда турли даврлар ва бошқа корхоналар фаолияти тўғрисидаги худди шундай маълумотлар билан қиёсий ўрганиш
Бетарафлилик	Ахборот фойдаланувчиларнинг бир гуруҳининг зарари ҳисобига бошқа гуруҳлар манфаатларини қондиришнинг ўринсизлиги
Даврийлик	Олинган маълумотларнинг даврий оралиғи, хўжалик фаолияти тўғрисидаги маълумотлар билан вақтида таъминлаб туриш
Пулли баҳолаш	Барча активлар, капитал ва мажбуриятларнинг сўмда ифода этилиши
Ҳисобга олиш	Даромад ва харажатларнинг юзага чиқиш вақти, ўрни ва марказлари бўйича ҳисобга олиниши
Мазмуннинг шаклдан устунлиги	Маълумотларнинг ҳисоб ва ҳисоботдаги ҳуқуқий шаклида унинг моҳияти ва иқтисодий воқелиги бўйича ҳисобга олишдаги ифодасининг устунлиги
Аниқ баҳолаш	Активлар ва фойданинг жорий давр бозор нархларида қайта ифодаланиши
Узлуксизлик	Корхона хўжалик фаолияти юзасидан барча жараёнларни ўз якунига қадар ҳисобда узлуксиз акс эттирилиши
Бошқа тамойиллар	.....

Табиат ва жамиятдаги воқеликни ўрганувчи ва уларнинг тадқиқ қилиш объекти деб қаровчи алоҳида фаннинг ўзи амал қиладиган тамойиллари мавжуд бўлади. Тамойиллар ўрганиладиган объектнинг бир бутунлиги, реаллиги ва воқелигини тавсифлайди.

Шу жиҳатдан таҳлилнинг ҳам иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни ўрганишда ўзи амал қиладиган тамойиллари бор. Мазкур тамойиллар таҳлил фанининг объективлигини, мантиқчилигини, шакл-мазмунини, миқдор сифатини ва шу каби жиҳатларни тавсифлаб, реал воқеликни ягона тушунчасини ҳосил қилади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Таҳлилнинг фан сифатида шаклланиш тарихи қайси даврга тўғри келади?
2. Фаннинг ривожланишига республикаимиз олимларидан кимлар ўз ҳиссасини қўшган?
3. Таҳлил фанининг предмети деганда нимани тушунаси?

ИИ- МАВЗУ: МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИ ФАНИНИНГ МЕТОДИ ВА УСУЛЛАРИ

Мавзу бўйича таянч иборалар

Фаннинг методи; таҳлил усуллари; оддий анъанавий (одатдаги) усуллар; иқтисодий математик усуллар; корреляцион-регрессион таҳлил; таққослаш усули; гуруҳлаштириш усули; мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули;

2.1. Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг методи ва унинг ўзига хос муҳим хусусиятлари

Ҳар бир фаннинг методи объектив борлиқнинг, табиат ва жамиятнинг ривожланишини ўрганишга қандай ёндошиш лозимлигини кўрсатади. Фаннинг ўз объекти ёки предметини ўрганиш усуллари, воситалари унинг методини тавсифлайди. Молиявий ва бошқарув таҳлили ҳам ўзининг мустақил усулларига эга.

Метод — грекча «методос» сўзидан олиниб, назариёт, таълимот ва амалиётларга ўрганишдаги изланиш ёллари деган маънони англатади. Кенг маънода метод дейилганда ҳақиқатни, объектив борлиқни, табиат, жамият ва мавжудотларни ривожланишини, материалистик дунёни диалектик-материалистик қонуниятларга асосланиб ўрганишлик тушунилади.

Диалектик-материалистик ўрганиш қуйидаги хусусиятларни эътиборга олади:

а) ҳар бир ўрганилаётган жараёнлар бир-бири билан боғланишда ва боғлиқликда ўзгаришда ва ривожланишда бўлишликни;

б) ўзгариш ва ривожланишлар қарама-қаршилик қонуниятлари асосида бўлиб, объектив ҳақиқат, ҳақиқий борлиқ ифодаланади деб қарайди.

Диалектик-материалистик ўрганиш қонуниятларига амал қилингани ҳолда ҳар бир фан ўзининг предмети, мазмуни ва вазифаларини бажариши учун махсус методига ҳам эга бўлишлари лозим.

Молиявий ва бошқарув таҳлили фани ҳам корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар фаолиятини ўрганишда диалектик-материалистик метод қонуниятларига амал қилади.

Иқтисодий адабиётларда молиявий ва бошқарув таҳлили методининг корхона (фирма), ташкилот, муассаса, бирлашма ва ҳ.к. лар хўжалик жараёнларининг содир бўлиши ва ривожланишини ўрганишдаги диалектик ёндашиш усулларига айтилади деб таъриф берилган. **Таҳлил методининг ўзига хос хусусиятлари бўлиб:**

— хўжалик фаолиятини ифодаловчи кўпгина кўрсаткичлар системасини қўллаш;

— ўрганилаётган **кўрсаткичларнинг ўзгариш ва фарқ сабабларини тўлиқ аниқлаш;**

— иқтисодий самарадорликка эришиш мақсадида кўрсаткичларни бир-бирига боғлиқ ҳолда ўрганиш ва ҳ.к.

Таҳлил методининг таърифига кўра хўжалик жараёнларини ўрганишда диалектик ёндашишлик, яъни ҳар бир жараён, иқтисодий ходиса бор, мавжуд ва ривожланишда деб қаралади. Бу жараёнлар сондан сифат ўзгаришига ва янги сифатининг пайдо бўлишига, инкорни-инкор қилиш, қарама-қаршилик курашига, эскининг тугаши, янги-илғор жараёнларнинг пайдо бўлиш хусусиятига эга бўладилар. Хуллас, диалектик-материалистик метод ва унинг барча усуллари хўжалик жараёнларини ўрганишда, таҳлил қилишда ўз аксини топади.

Молиявий ва бошқарув таҳлил методининг таърифида унинг эътиборли хусусиятлари ҳам кўрсатилган, жумладан, хўжалик жараёнлари ва иқтисодий воқеаларни таҳлил қилишда жуда кўплаб кўрсаткичлардан фойдаланиш кераклиги.

Бу кўрсаткичлар таҳлил қилинаётган иқтисодий жараённинг мазмуни ва ҳажмига боғлиқ бўлади, ҳатто таҳлил натижасида янги, аввал мўлжалланмаган кўрсаткичлар ҳам

аниқланиши мумкин. Ўрганилаётган хўжалик жараёнларининг фарқланиши ва ўзгариши сабаблари таъсир кўрсатган омилларни ҳисоблаш таҳлил методининг яна бир ўзига хос хусусиятидир. Чунки таҳлил қилинаётган иқтисодий жараёнлар доимо бир-бири билан узвий боғлиқ ва алоқада бўлади, таҳлил эса бу боғлиқлик ва алоқаларни аниқ ўлчаш ва ўрганиш имкониятига эга. Ҳатто айрим олинган хўжалик жараёни бутун бир якуний натижага сезиларли таъсир кўрсатади ва ўзгартириб юбориши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам хўжалик фаолиятининг ўзгариши сабаблари, таъсир этувчи асосий ва кўшимча омилларни аниқлаш, таҳлил методининг муҳим хусусияти бўлиб саналади.

Айниқса, таъсир кўрсатган сабаб ва омилларни тўғри гуруҳлаш, хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг сифатли бўлишида муҳим рол ўйнайди.

Молиявий ва бошқарув таҳлили методининг яна бир ўзига хос томони ўрганилаётган кўрсаткич ва хўжалик жараёнлари бир-бири билан ўзаро боғлиқлиги ва боғланишдагина ўлчаш, яъни, маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уни сотиш ҳажмига таъсир этувчи сабабларни ўрганишдир.

Масалан, корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулот ҳажми уч гуруҳ омиллар: ишчи кучи, меҳнат қуроллари ва меҳнат буюмларидан фойдаланишликка боғлиқ. Ўз навбатида ҳар бир гуруҳ омиллари майда элементларга бўлинади. Меҳнат кучидан фойдаланиш омили сон ва сифатга ажратилади. Сон омили бу ишчилар сони, сифат эса меҳнат унумдорлиги (битта ишчига ишлаб чиқарилган маҳсулот)га, ишчининг ўртача бир йилдаги унуми эса бажарилган бир йиллик киши-кунлари, иш вақтининг узунлиги ва битта ишчининг бир йилда ишлаган киши-соатига боғлиқ. Бу санаб ўтилган ҳар бир кўрсаткич эса яна бошқа сабабга боғлиқ. Ўртача битта ишчининг бир йилда ишлаган киши-кунлар сонининг ҳажми кўшимча дам олиш, ишга келмаслик, узоқ сафарга бориш, касаллиги ва корхона айби билан ишламаслик каби сабаблар таъсир кўрсатади.

Демак, барча кўрсаткичлар бир-бири билан занжирли боғланиб кетган ва бу умумий занжир, системада ҳар бир омилнинг ўз ўрни ва таъсир кўрсатиш ҳажми бор. Таҳлил жараёнида эътиборга олинмаган ҳар битта кўрсаткич ёки омил, натижаларни ноаниқ бўлишига, ҳатто, иқтисодчиларни нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб таъкидлаш мумкинки, таҳлил методининг муҳим хусусияти ўрганиладиган иқтисодий кўрсаткични алоҳида, бошқа омиллардан ажратган ҳолда таҳлил қилмайди, балки улар ўзаро боғлиқлиги назарда тутилади. Айрим ҳолларда ўрганилаётган кўрсаткичнинг ўзгариш сабаблари таъсир этиши бир хил ўзгармас шарт-шароитда айнан ўхшашлиги иқтисодий таҳлилда қўлданилади, айрим омиллар таъсири бир хил шароитда ўзгармас деб қаралади.

Одатда илмий усуллардан фойдаланилганда, ҳар қандай турдаги таҳлил муваффақиятли чиқади. Таҳлил қилишнинг тўғри танланган усули кўпинча унинг натижасини олдиндан аниқлайди. Илмий усулда фанни текшириш кўпинча, диалектик усулга асосланиши тушунилади. Тушунишнинг диалектик усули, ҳамма ҳодиса ва жараёнларни мунтазам ҳаракатда, ўзгаришда, ривожланишда кўриш зарурлигини билдиради. Молиявий ва бошқарув таҳлили усулларининг характерли жиҳатларидан бири — мунтазам таққослаб туришдир.

Диалектика ҳар бир жараённи, ҳар бир ҳодисани бирлик ва қарама-қаршиликлар кураши деб қараш кераклигини ўргатади. Бундан ҳар бир ҳодиса ва жараёнларни ички қарама-қаршиликлар, ижобий ва салбий томонларини ўрганиб чиқиш зарурлиги келиб чиқади. Бу ҳам таҳлилнинг характерли жиҳатларидан биридир. Таҳлил қилишда диалектик усулдан фойдаланиш, корхона хўжалик фаолиятини урганиб чиқишда барча боғлиқ томонларини ҳисобга олинишини аниқлатади. Ҳеч қайси ҳодиса, агар у алоҳида текширилса тўғри тушунчага эга бўлмайди. Бу ҳам таҳлилнинг характерли жиҳатларидан биридир. Таҳлилнинг муҳим услубий жиҳатларидан бири, у нафақат сабаб-оқибатларни аниқлабгина қолмай, балки

у сон жиҳатдан тавсиф беради, яъни ҳар бир омилнинг фаолият натижаларига қай миқдорда таъсир кўрсатишини аниқлайди, бу эса молиявий ва бошқарув таҳлилининг янада осонроқ бўлишини таъминлайди.

Системали ёндошиш эса ўрганилаётган ҳодиса ва жараёнларни босқичма-босқич таҳлил қилиш, уларни ўзаро боғлиқ ҳолда текшириш муфассал деталларда ўрганилишини кўзда тутади.

2.2. Молиявий ва бошқарув таҳлилида қўлланиладиган усулларни гуруҳларга ажратиш

Иқтисодий таҳлил қилишда, маълумотларни қайта ишлашда турли-туман услублар қўлланилади. Бу услубларни қўллаш жараёнида таҳлил методининг асосий хусусиятлари комплекс ва системалашганлиги яққол кўринади. Хўжалик жараёнларининг умумий бирлиги, кетма-кетлиги ва айрим элементлардан иборатлиги таҳлил қилишда асосий эътиборда туради.

Таҳлил усулларини қўллаш ўрганилаётган жараёнларнинг бир-бирига боғлиқлиги, ўзгариш сабаби, таъсир кўрсатган омиллар ва қўшимча сабабларни аниқлашга ёрдам беради.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида аксарият, йетук иқтисодчи олимларимиз таҳлилнинг усулларини иқтисодий адабиётларида шартли равишда икки гуруҳга ажратиб кўрсатишмоқда. Молиявий ва бошқарув таҳлилининг усулларини қуйидаги икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Оддий анъанавий (одатдаги) усуллар гуруҳи.

2. Иқтисодий математик усуллар гуруҳи.

Оддий-анъанавий (одатдаги) усуллар гуруҳига иқтисодий таҳлил пайдо бўлгандан буён анъанага айланиб, амалий тажрибада кенг қўлланилиб келаётган усуллар киритилади. Уларнинг таркибига мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш, таққослаш, гуруҳлаштириш, балансли боғланиш, занжирли боғланиш, индекс, фоизлар ва ҳоказо усулларни киритишимиз мумкин бўлади.

2 ж а д в а л

Таҳлилда қўлланиладиган иқтисодий-математик усуллар ва уларни қўллаш ўрни

Усулларнинг номи	Изоҳ
2	3
Корреляцион-реграцион таҳлил усули	Ўзгарувчи бирликка таъсир этувчи, ўзаро алоқадорлик ва боғланишдаги алоҳида белгининг бошқа белгилар таъсирида ўзгаришларини аниқлаш
Логорифмлар усули	Нативавий кўрсаткичга таъсир этувчи кўплаб омилларнинг таъсири аниқлашнинг математик ифодага солиниши
Детерминантлар усули	Якуний ифодага таъсир этувчи бир омилнинг иккинчи омилни туғдирувчи ва уларнинг алоҳида таркибланиши
Матрицалар усули	Якуний ифода ва нативавий кўрсаткичларга таъсир этувчи омилларни жуфтлик, бирлик ва кўплик коэффициентларда аниқлаш
Чизиқли-программалаштириш усули	Хўжалик жараёнларини функция ва чекланишларда қаторли тарзда программалаштириш ва уларни бошқариш бўйича муқобил қаторлардан энг оптимал вариантини аниқлаш
Назарий ўйин усули	Ижтимоий, экологик, технологик шартларни ҳисобга олган ҳолда бошқаришни бир хил даражада сақлашнинг шартларини белгилаш
Ваҳоказо	

Иқтисодий математик усуллар иқтисодий ахборотларни электрон ҳисоблаш машиналарда ҳисоблаш ва қайта ишлаш, бу маълумотларни тез муддатда бошқарув ходимларига узатиш ишлари бошланганда қўлланилади. Иқтисодий-математик усуллар гуруҳига одатда, корреляцион ва регрессион таҳлил, назарий ўйин (назарий хизмат кўрсатиш), иқтисодий таҳлил қўйиш, интеграл, функционал қийматли таҳлил, -чизиқли программалаштириш, графикли, эвристик таҳлил ва ҳоказо усулларни киритишимиз мумкин бўлади. Иқтисодий математик усуллар бугунги кундаги айрим иқтисодий адабиётларда омилли таҳлил усуллари ҳам деб номланмоқда. Чунки, мазкур усуллар орқали маълум бир иқтисодий ҳодиса ва жараёнга таъсир этувчи бир неча омилларнинг таъсирини аниқ миқдорларда аниқлаш имконияти мавжудлигидадир.

Хўжалик жараёнларини ўрганиш, таҳлил этишда янги усул ва воситалардан фойдаланиш иқтисодий таҳлилни такомиллаштиришнинг муҳим ёналишларидан бири ҳисобланади. Шу маънода таҳлилда қўлланиладиган иқтисодий-математик усулларни ҳам ушбу қаторга киритиш мумкин (2-жадвал).

Иқтисодий-математик усулларни қўллаш асосида:

- таҳлилни бажариш муддати тезлашади;
- ўзгаришлар ва уларнинг таъсирини аниқ ҳисоблаш мумкин бўлади;
- оддий-анъанавий усуллар билан ҳисоблаб бўлмайдиган мураккаб омиллар ва кўп омилли кўрсаткичларни тўлиқ ўрганиш имкони туғилади;
- ҳар бир таъсир этувчи омилнинг миқдор ва сифат жиҳатларини аниқ кўрсатиб бериш имконияти туғилади;
- ҳисоблаш техникаларидан фойдаланиш осонлашади ва ҳоказолар.

2.3. Таққослаш усули ва уни қўллашда амал қиладиган шартлар

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг оддий-анъанавий (одатдаги) усулларида энг кўп ва аввалдан қўлланилиб келинаётгани таққослаш усулидир. Ҳар қандай иқтисодий ҳодиса, жараённи ўрганиш, таққослаш, маълум кўрсаткичлар билан нисбат, солиштириш ёли билан ўрганилади. Бундай ўрганишда ҳодиса ва жараёнларни ўзгартиришнинг асосий ва қўшимча сабаблари аниқланади, тараққиёт даражасига баҳо берилади. Одатда таҳлил таққослаш билан бошланади дейилади. Таққослашнинг бир неча турлари мавжуд: бизнес режа маълумотлари, ўтган йилларда эришилган кўрсаткичлар, энг илғор ва юқори, ўртача эришилган натижалар билан.

Бизга маълумки иқтисодий таҳлилининг муҳим вазифаларидан бири тузилган бизнес режа кўрсаткичларининг бажарилишига баҳо беришдан иборатдир. Шундан ҳам маълумотлардаги ҳисоботдан (ўрганилаётган йил) эришилган натижаларни таққослаш таҳлилининг аҳамияти юқорилиги кўринади.

Бизнес режа маълумотлари билан ҳақиқатда эришилган натижаларни таққослаб, аниқланган фарқлар таҳлилни кейинги чуқур ўрганиш учун объект бўлади, яъни ҳисобланган ўзгаришлар тузилган бизнес режанинг асосланганлиги, тўғри ва бор ҳақиқий имкониятга яқин, бажарилиш имконияти кенглигини билдиради. Шунингдек, бу аниқланган фарқлар бизнес режанинг сифатли тузилганлиги ёки ҳақиқатдан узоқлигини ифодалайди.

Ҳақиқатда эришилган маълумотларни бизнес режада кўзда тутилган кўрсаткичлар билан таққослашда аниқланган катта фарқлар, айрим ҳолларда баҳо ўзгаришлари ёки паст режалаштирилиши, имкониятларни тўла ҳисобга олинмаганлиги сабабли юзага келиши мумкин.

Бундай ҳолларда, аввалги тузилган бизнес режа кўрсаткичлари қайта ҳисобланиши (корректировка) ва ўрганиладиган маълумотлар таққосланиши лозим. Хуллас, таҳлилда кўрсаткичлар асосланган бўлиши (мумкин) талаб қилинади.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг таққослаш усули жорий давр маълумотлари билан ўтган йиллар кўрсаткичларини боғлаб ўрганишда ҳам кенг қўлланилади. Айниқса, кунлик, ўн кунлик, ойлик, кварталлик ва йиллик фаолиятини айнан ўтган йилларнинг шу даврларида эришилган натижаларга таққослаш зарур, фақат аниқ натижаларни билиш учун талабларга амал қилинган ҳолда таққосланиши шарт. Маҳсулотлар таннархи, харажат турлари ва элементларини ўрганишда бир хил баҳо ўлчамини қўллаш талаб этилади.

Таҳлилда муҳим аҳамиятни чет эл тажрибаларини ўрганиш мақсадида ташкил этиладиган хорижий фирмалар билан корхона (фирма) маълумотларини таққослаш эгаллайди. Бунда кўрсаткичларни бир-бири билан таққослаш мослаштирилиб, сўнгра эса илғор тажриба натижалари ўрганилади ва келгуси фаолиятда бу тажрибаларга амал қилиш ёъллари кўрсатилади. Корхона (фирма) фаолиятида қанчалик кўп чет эл илғор тажриба ва технологиясини жорий қилиш ёълларини белгилаш, келгусида шунчалик самарали ишлаб чиқаришни ташкил қилишга асосий замин бўлади. Молиявий ва бошқарув таҳлилида таққосланишининг турли усулларини мунтазам қўллаш, ёъл қўйилган камчиликларни тuzатишга, юқори кўрсаткичга ва тажрибага эга бўлган қўшни хўжаликлар ютуқларидан фойдаланишга имкон яратади.

Таққослаш усули корхоналар фаолиятининг таҳлилида қўшни хўжаликлар, ўртача туман, вилоят ва республика маълумотлари билан ўрганилаётган хўжалик маълумотларини солиштиришда ҳам ишлатилади. Буларнинг барчаси хўжалик фаолиятини тўла ва чуқур ўрганишга, кўрсаткичларни ўсиш ёки камайганини аниқ билишга имкон яратади.

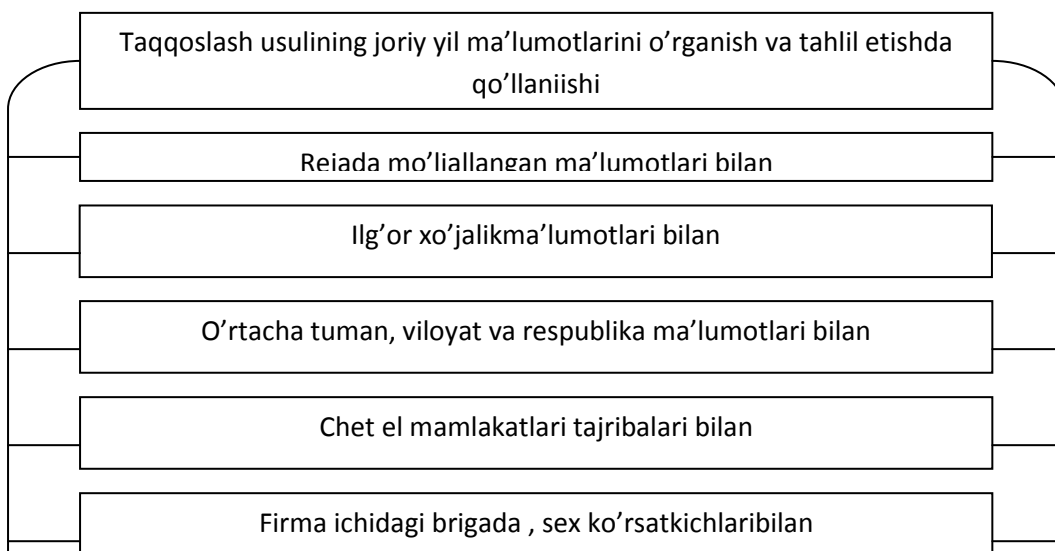
Қуйидаги схемада таққослаш усулининг қўлланилиши доираси кўрсатилган (3-чизма).

Иқтисодий таҳлил фанида кўрсаткичларни таққослаб ўрганишда қуйидаги талабларга риоя қилиш лозим:

- 1. Таққослаб ўрганиши лозим бўлган кўрсаткичларнинг аниқланиш усули айнан бир хил бўлиши керак.** Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда ўрганиладиган кўрсаткичларни тўғри таққослаш учун мазмунан бир хил усулда аниқланганлигини текшириш лозим.
- 2. Бир хил баҳода ҳисобланган кўрсаткичларгина таққосланиши лозим.**
- 3. Режа топшириқларини бажарилиш тўғрилигига мос келиши лозим.**
- 4. Таққослаб ўрганиладиган даврлар бир хил бўлиши лозим.**
- 5. Корхонанинг жойланиши ва иқлим шароити тенг даражада ҳисобга олиниши лозим.**
- 6. Кўрсаткичлари таққосланувчи корхоналарнинг ихтисослашуви маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми ва хўжалик ёъналишлари бир-бирига ўхшаш бўлиши керак.**

3-чизма

Таққослаш усулининг қўлланилиш доираси

Лекин юқорида кўрсатилган фарқ ва тафовутларни аниқ ҳисоблашнинг умумий тартиби иқтисодий адабиётларда ҳам йетарли даражада ёритилмаган.

7. Ўрганиладиган объектлар сони ҳам мос бўлишлик шартли —бунда таққосланувчи кўрсаткич фақат айрим сеҳ ёки бригада бўйича олинган бўлса, қолган талаб қилинган маълумотлар ҳам фақат шу объектларга тегишли бўлиши лозим. Умуман тармоқ ёки хўжалик бўйича ўрганиладиган маълумотлар билан иккинчи корхонадаги айрим кичик маълумотлар солиштирилиши, аниқ натижани акс эттирмайди. Фақатгина ҳажми жиҳатидан мос келувчи белгилар бўйича маълумотларни ўрганишгина таҳлил натижаларини янада аниқлаштиради.

8. Маҳсулотлар сифати ҳам таққослаш усулини қўллаганда назарда тутилиши лозим.

Бу талабнинг мазмуни шундан иборатки, таққосланадиган маҳсулотлар бўйича сифат кўрсаткичлар тенг бўлиши зарур. Бунинг учун ўрганиладиган кўрсаткичлардаги энг юқори сифат асос деб қаралиб, қолган турдаги нав сифатли маҳсулотлар коэффициентлардан фойдаланиб, юқори сифат маҳсулотларига тенглаштириб ўрганилади. Масалан, қишлоқ хўжалигида турли корхоналар ўртасидаги янги пахта ҳосили таҳлил қилинганда

1нав пахта — 1 коеф.

2нав пахта — 0,8

3нав пахта — 0,7

4нав пахта — 0,5 ва ҳ.к.

Ҳар бир нав бўйича йетиштирилган маҳсулот ҳажми тегишли коэффициентларга кўпайтирилиб, умумий шартли ялпи ҳосил аниқланади ва кўрсаткичлар таққосланади.

Демак, корхоналар фаолиятини таққослаш усулини қўллаб ўрганишда сон ва сифат кўрсаткичларни эътиборга олган ҳолда биргаликда таҳлил қилиш лозим.

9. Техник хавфсизлик ва экологик мувозанатни сақлаш бўйича тадбирлар билан боғланиб кўрсаткичларни солиштириш керак.

Техника хавфсизлиги ва атроф-муҳитнинг тозалигини таъминлаш аниқ корхонадаги маҳсулот ҳажмини кўпайтиришга таъсир этмасада, балки, меҳнат унумдорлигини ўстиришга, таннархни пасайишига сабаб бўлиши мумкин.

Шунинг учун ҳам ўрганиладиган корхоналардан энг юқори техника хавфсизлигини ва атроф-муҳитнинг софлигини таъминланганлик учун бажарган харажатларга қолган корхоналарни сарфини тенглаштирилиб сўнгра кўрсаткичлар таҳлили бажарилади.

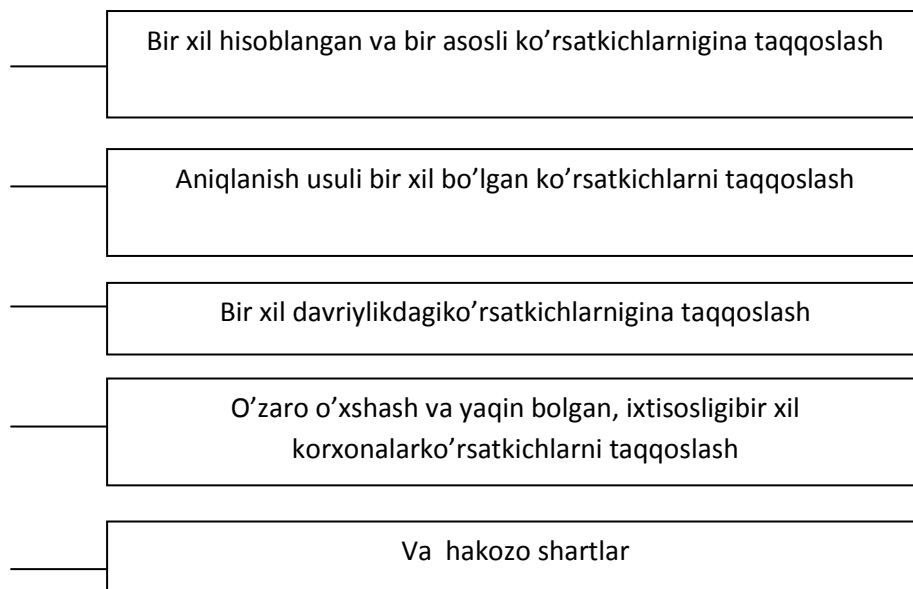
10. Таққослаш усулини қўллашда муҳим талаблардан яна бири ижтимоий ишлаб чиқариш турлари хусусияти, коллектив ёки давлат корхонасини, албатта ҳисобга олиниши лозим. Бу эса кўрсаткичларни иқтисодий мазмунини билиш ва уларни таққослаш талабларига келтиришга ёрдам беради.

Демак, таққослаш усулини қўллашда юқорида таъкидланган шартларга амал қилиш таҳлилнинг сифатли ва натижаларининг тўғри бўлишига ёрдам беради.

4-чизма

Таққослаш усулини қўллаш шартлари

Таққослаш усулини қўллашда амал қилинадиган шартлар

Иқтисодий маълумотларни таққослаш юқоридаги шартларга амал этган ҳолда таҳлилни бажариш, натижаларни аниқ ва бор ҳақиқатни тўғри ифодалашга ёрдам беради. Бундай таққослаш натижасида корхонанинг янги маҳсулот ишлаб чиқариши тўғрисидаги кўрсаткичларини ўтган даврларга нисбатан ўзгаришини таҳлил қилиш мумкин.

2.4. Гуруҳлаштириш усули ва унинг таҳлилда қўлланилиши

Ҳар бир иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар энг аввало бошланғич ҳужжатларда акс эттирилади. Бу бошланғич ҳужжатлардаги маълумотларни таҳлил қилиш учун, улар маълум тартибга солиниши «аналитик группалаштириш зарур. Аналитик группалаштириш — бу йиғма умумий маълумотлардан алоҳида муҳим белгилари ва хусусиятлари бўйича гуруҳларга ажратишдир.

Гуруҳлаштириш усули ~ иқтисодий изланишларда бир таркибли, кўплаб кўрсаткичларнинг ўзаро алоқадорлиги ва боғлиқлигини тавсифлашдаги муҳим усул сифатида

қўлланилади. Маълумотлар ўзининг гуруҳлаш белгиси бўйича турлича таркибланган ҳолда ўрганилади. Бу эса кўрсаткичларнинг ўзаро бир-бирига нисбатан қийсий ўзгаришларини, уларнинг сабабларини аниқлаш, баҳолаш имконини беради. Шунингдек, гуруҳлаш усули молиявий ва бошқарув таҳлили учун зарур бўлган маълумотларни қайта ишлашда ҳам муҳим ҳисобланади.

Гуруҳлаш ёрдамида ўрганилаётган кўрсаткичлар таркибидаги илғор корхоналарга тегишли бўлган маълумотларни оммалаштириш ҳам мумкин.

Аналитик гуруҳлар ўзининг мақсади ва мазмунига қараб: типологик, таркибий ва омилли гуруҳларга ажратилади. Бундай гуруҳлар тузишга, саноат корхоналарида барча ходимларни категорияларга ажратилишини мисол қилиш мумкин. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг категорияларига қараб, асосий ва ёрдамчи ишчиларга, инженер-техник ходимлар ва ишчилар ўртасидаги нисбатларни қай даражадалиги ўрганилади. Шу билан бирга, кейинчалик, ҳар бир категориядаги ходимларни ўз ичида яна майда гуруҳчалар тузилиши мумкин. Масалан: ишчилар категориясини ҳисоб коди бўйича яна бўлақларга бўлиш мумкин.

Таркибий гуруҳлаштириш ~ умумий йирик белгилар бўйича тузилган группалар ичидан айрим қонуниятлар ва белгиларни ўрганишга мўлжалланади. Масалан: умумий ишчилар сонининг малакаси, маълумоти, иш (тартиби) тажрибаси, ёши, жинси ва бошқа белгилари бўйича ўрганиш.

Омилли гуруҳлаштириш — ўрганиладиган ҳодиса ва қонуниятларнинг ўзгариш сабаб-оқибатларига таъсир этувчи омиллар бўйича гуруҳларга ажратишга мўлжалланади. Бундай

гуруҳларга ходимларнинг ойлик маошининг ўзгаришини ва уларнинг иш стажига боғлиқлигига қараб гуруҳлар тузишни мисол қилиб келтириш мумкин.

Бу юқорида келтирилган гуруҳлаштиришнинг барча турлари хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда қўлланилади. Ҳозирги тузилаётган ҳисобот формаларида келтирилган маълумотлар ҳам маълум белгилари ва хусусиятларига қараб гуруҳларга ажратилган ҳолда, меҳнат кўрсаткичларни ходимлар категориялари бўйича, уларга сарфланган меҳнат ҳақи (5форма), сарфланган харажат турлари бўйича (22форма) гуруҳлаштирилиб келтирилган. Ҳисоботлардаги маълумотларнинг гуруҳлаштирилиб, келтирилганлиги иқтисодий таҳлилни осонлаштиради.

Бошқарув ишларни қуйи звенодан юқorigа қараб катталашуви билан гуруҳлаштириш усулининг аҳамияти ва мазмуни ўса боради. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда гуруҳлаштириш қўлланилса маълум талаб ва қонуниятларга амал қилинади. Масалан: типологик гуруҳлар тузганда иқтисодий асосланган, таҳлилда аниқ қонуниятлар кўринадиган гуруҳ тузишга интилиш лозим.

Таркибли ва омилли гуруҳлаштиришда эса — гуруҳлар оралиғидаги фарқлар, масофалар бир-бирига мосланиши лозим. Масалан, ширкат хўжалигида 12 та пахтачилик билан шуғулланувчи ижарачи деҳқонлар мавжуд бўлиб, улардаги ҳосилдорлик кўрсаткичлари ўрганилиши лозим бўлса, қуйидагича гуруҳлаштирилиб, таҳлил мақсадга мувофиқ.

3-жадвал

Ижарачи деҳқонларда ҳар гектар пахта экилган майдондан олинган ҳосил: ц/га

Ижарачи деҳқонлардаги ҳосилдорлик	Ижарачи деҳқонлар												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Пахта ҳосилдорлиги, ц/га	22	24	21	28	26	20	26	23		28	29	22	20

Юқоридаги маълумотлар асосида қуйидаги группалар тузиш мумкин.

- И гуруҳ ҳосилдорлик 22 с/га 3 ижарачи (3,6,12)
  - ИИ гуруҳ ҳосилдорлиги 22,0 дан — 24,0 гача 3 ижарачи (1,8,11)
  - ИИИ гуруҳ ҳосилдорлиги 24,0 — 26 с/га 3 ижарачи (2,5,7)
  - ИВ гуруҳ ҳосилдорлиги 26 с/га дан юқори 3 ижарачи (4,9,10)
- корхона бўйича ҳосилдорлик 24,5 12 та ижарачи**

Юқорида тузилган 4гуруҳ бўйича таҳлил қилиниши лозим бўлган иқтисодий масалалар ўрганилиши мумкин, яъни ижарачи деҳқонлардага меҳнат унумдорлиги, агротехника қоидаларига риоя қилинганлик, пахта таннархи, ўртача бир ишчига сарфланган меҳнат ҳақи ва бошқалар.

Гуруҳлаштириш усуллари қўллашда ҳам айрим талаб ва қонуниятларга амал қилиниши лозим, жумладан:

- гуруҳлаш белгиси тўғри танланиши лозим;
- фақат бир тизимга кирувчи кўрсаткичларгина олиниши керак;
- кўрсаткичлар бир хил ўлчов ва услубда аниқланиши лозим;
- таҳлил натижаларининг аниқлигини таъминлаш мақсадида тузилган гуруҳлар ўртасидаги интерваллар оралиғини яқинроқ олиш лозим;
- дастлабки ва охириги гуруҳ очиқ, қолган оралиқ гуруҳлар ёпиқ бўлиши, яъни бошланғич ва охириги гуруҳ чегаралари аниқ бўлиши керак;
- гуруҳлар тузиш кичик сондан, юқorigа бориш тартибига амал қилинган ҳолда тузилиши;
- барча ўрганиладиган объектлар сони тузилган гуруҳларга баравар тақсимланганлигига риоя қилиниши керак. Юқорида кўрсатилган талабларга амал

қилишлик молиявий ва бошқарув таҳлили натижаларининг тўғри ва аниқ бўлишига, ўрганиқадиган кўрсаткичларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни иқ ҳисоблаш имкониятларини янада кенгайтиришга олиб келади.

2.5. Балансли боғланиш усули ва унинг таҳлилда қўлланилиши

Балансли боғланиш усули — Бу кўпроқ бухгалтерия ҳисоби, статистика ва режалаштиришда қўлланилади. Ушбу усул асосида моддий ва меҳнат ресурслари, корхона пул маблағлари кирими ва чиқими, даромад ва харажатларини (маҳсус баланслар ва уларнинг маълумотларини ўрганиш асосида) таҳлил этиш мумкин. Балансли боғланиш усули кўпроқ корxonанинг молиявий (ҳолати, мулки, мажбурияти ва капиталини ўрганишда қўлланилади. Иқтисодий таҳлил кўрсаткичлар орасидаги функционал боғланишлар мавжуд бўлган ҳолларда қўлланилади. Бир ўрганиладиган маълумотнинг ўзгариши иккинчи кўрсаткич билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Масалан, товар маҳсулотининг йил охирига қолдиғини таҳлил қилишда унинг йил бошидаги оморда бўлган қиймати, йил давомида ишлаб чиқарилган ва сотилган товар маҳсулотлар ҳажмини ўрганмасдан ҳисоб-китоб қилиш аниқ натижа келтирмайди. Бу боғлиқликни қуйидаги формулада (товар маҳсулоти баланси) кўрсатиш мумкин.

$$TK_{\text{йилбошига}} + MT + ИНо = СТ + ИНк + TK_{\text{йилохирига}}$$

Бунда:

TK — товарлар қолдиғи йил боши ва йил охирига

MT — товар маҳсулоти кирими (ишлаб чиқарилган маҳсулот) СТ — жами сотилган ва жўнатилган товарлар ИНо — инвентаризация натижасида аниқланган ортиқчалилик

ИНк — инвентаризация натижасида аниқланган камомад (СТTK) СТ=TK йил бош. + MT— TK йил охирига тенг бўлади. Демак, балансли боғланиш усулини қўллашда, товар маҳсулот ҳажмини тўғри ўрганиш имконини беради. Иқтисодий таҳлилни айниқса, меҳнат ресурслари, йер фонди, даромад ва харажатларни, молиявий ҳолатини каби мавзуларни ўрганишда балансли боғланиш усули қўлланилади, меҳнат ресурсларини баланс услуги билан ўрганишда корхонада мавжуд бўлган меҳнатга қобилиятлиларни тармоқлар бўйича, яъни деҳқончилик, чорвачилик, ёрдамчи ва саноат ишлаб чиқаришларига тақсимланиши балансини тузиш мумкин.

4-жадал

Корxonанинг тўлов даражасини балансли боғланиш усули билан ўрганиш (минг сўмда)

Тўлов маблағлари	Сумма, м.с.	Тўлов мажбуриятлари	Сумма, м.с.
1	2	3	4
1. Пул маблағлари	2000	1. Мол йетказиб берувчиларга қарз	1200
2. Тайёрлов ташкилотларига жўнатилган товарлар	300	2. Давлат бюджетига қарз	600
3. Тўлов муддати ўтган дебиторлик қарзлар	600	3. Меҳнат ҳаққига ажратма	100
4. Бошқа тушумлар	100	4. Ижтимоий суғуртага бўлган қарз	50
		5. Тўлов муддати йетмаган кредиторлик қарз	150
		6. Бошқа чиқимлар	100

Жами	2500	Жами	2200
Тўлов мажбуриятларининг ортиқчалиги	—	Тўлов маблағларининг ортиқчалиги	300
Баланс	2500	Баланс	2500

Ер фонди бўйича ҳам корхоналардаги жами қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг экин турларига тақсимланганлиги баланси тузилиб, таҳлил қилинади. Корхоналарнинг молиявий ҳисоботининг 1 шакли «Бухгалтерия баланси» ҳам ушбу услубга асосланиб, тузилган Баланс маълумотларига асосланиб, корхоналарнинг молиявий ҳолати, тўлов қобилиятга эгаллиги таҳлил этилади (4-жадвал).

Демак, балансли боғланиш усулини қўллаб, корхоналарнинг пул даромадларини тўлов мажбуриятларига етиш ва етмаслигини таҳлил қилиш мумкин экан. Баланс усулини молиявий ва бошқарув таҳлилида қўллаш, ўрганиладиган кўрсаткичларнинг бир-бири билан функционал боғлиқлиги яқин бўлгандагина ижобий ва тўғри натижалар келтиради.

2.6. Мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули

Мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули — кўпроқ статистика фанида кенг қўлланилиб, таҳлилда кўпгина ўрганиладиган кўрсаткичларни ўсиш ва ўзгаришини ҳисоблашда ишлатилади. Мутлоқ ўзгариш таҳлилда ҳар бир ўрганиладиган маълумотларни аввалги даврларга нисбатан фарқларини кўрсаца, нисбий кўрсаткичлар эса фоиз, коэффициент, индексда ҳисобланади. Бу кўрсаткичларни ҳисоблаш ва ўрганиш тартиблари статистика фанида ёритилади. Молиявий ва бошқарув таҳлилида мутлоқ ва нисбий кўрсаткичларининг қўлланилиши, меҳнат ҳақи фондининг сарфланишида ўрганишда айниқса кўпроқ ишлатилади.

2.7. Занжирли боғланиш усули ва унинг таҳлилда қўлланилиши

Занжирли боғланиш усули алоҳида омилларнинг умумий кўрсаткичга таъсир даражасини аниқлашда қўлланилади. Иқтисодий таҳлилнинг бу усули шу пайтда қўлланиладигани, қачонки, ўрганилаётган кўрсаткичлар орасидаги боғланиш функционал характерга, яъни, тўғридан-тўғри ва такрорий алоқадорликка эга бўлса. Бунда ҳар бир таъсир этувчи омилнинг ўрганилаётган умумий кўрсаткичга таъсирини топиш услубий кетма-кетликка эга. Омиллар таъсирини аниқлашдаги услубий кетма-кетлик, қараб чиқиладиган кўрсаткичларни таҳлил этишда тўғри ўринлашдан ва у ёки бу омилнинг таъсир даражасини топишда режа (ёки ўтган йил) кўрсаткичларини ҳақиқий (жорий давр) кўрсаткичлар билан навбатли алмаштиришни тўғри белгилашдан иборат. Кўрсаткичларни тўғри ўринлаш ёки қаторлашда уларнинг миқдор ва сифат жиҳатларига аҳамият берилади. Яъни, аналитик-жадваллар тузишда дастлаб миқдор кўрсаткичлар, сўнгра сифат кўрсаткичлар ўрганилади.

Базис (ўтган йил) кўрсаткичларининг ҳақиқий (жорий давр) кўрсаткичлари билан навбатли алмаштиришдаги услубий кетма-кетлик ҳам юқоридаги белгидашга асосланади. Яъни, дастлабки ҳисоб-китоб бўйича барча кўрсаткичлар базис даражасида олинади. Ҳисоб-китобнинг ҳар қайси кейинги қатори бўйича таъсир этувчи бирлик янгиланади. Охириги ҳисоб-китоб қатори бўйича барча кўрсаткичлар ҳақиқатда (жорий давр бўйича) олинади. Оралиқ ҳар бир ўзгариш умумий ўзгарувчига таъсир этувчи омилнинг таъсир даражасини ифодалайди. Бунинг учун шартли аниқланган ўзидан олдинги кўрсаткичдан фарқланади ва уларнинг қиймат ифодаси топилади.

Масалан, деҳқончилик маҳсулотларининг таннархи, ҳосилдорлик ва бир гектар йерга сарфлар нормасининг ўзгариши ёки сарфланган материаллар қиймати сарф нормаси ва бир бирлик баҳосининг ўзгариш сабаблари билан боғлиқдир.

б-ж а д в а л

Занжирли боғланиш усулининг материал сарф харажати ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлашда қўлланилиши

Кўрсаткичлар	Бизнес	Ҳақиқатда	Фарқи,+,-
--------------	--------	-----------	-----------

	режа		
1	2	3	4
И. Материал миқдори, сентнер	30	32	+2
2. 1 сентнер материал қиймати, сўм	92	90	2
3. Жами материал харажат, сўм	2760	2880	+120

Жами материал харажатлар суммасининг ўзгариши —120 сўм, бунга таъсир кўрсатган омилларни ҳисоблаш учун, кўшимча шартли кўрсаткич (режа баҳо ва ҳақиқий норма)ни аниқлаймиз.

$$92 \times 32 = 2944 \text{ сўм}$$

Материал харажатларнинг бизнес режадан ортиқ сарфланишига:

а) нормани ўзгаришининг таъсири:

$$2944 - 2760 = +184$$

б) баҳо ўзгариши

$$2880 - 2944 = -64$$

Иккала омилнинг таъсири:

$$+ 184 - 64 = 120 \text{ сўм}$$

Такрорлаш учун саволлар:

1. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг методи ва унинг ўзига хос муҳим хусусиятларини тушунтиринг.
2. Молиявий ва бошқарув таҳлилида қайси усуллардан фойдаланилади?
3. Таққослаш усулини қўллашда амал қиладиган шартларни айтиб ўтинг.
4. Гуруҳлаштириш усули ва унинг таҳлилда қўлланилишини тушунтиринг.
5. Балансли боғланиш усулини таҳлилда қўлланилиш тартибини айтинг.
6. Мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усулини тушунтиринг.
7. Занжирли боғланиш усулининг таҳлилда қўлланилиш тартибини айтинг.

III МАВЗУ: ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИДА ТАҲЛИЛ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ ВА МАНБАЛАР БИЛАН ТАЪМИНЛАШ.

Мавзу бўйича таянч иборалар

Иқтисодий таҳлил; иқтисодий ахборот; ички таҳлил; ташқи таҳлил; таҳлилнинг мақсади ва вазифаси; таҳлил объекти; таҳлил манбалари; ҳуқуқий-меъёрий маълумотлар; илмий-техникавий маълумотлар; табиий-экологик маълумотлар; тушунтириш хати.

3.1. эркин иқтисодий муносабатлар шароитида хўжалик субъектларида иқтисодий таҳлил ўтказишни тартиби ва бажарилиши

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг ўз тасарруфидаги барча ресурслар молиявий, моддий ва меҳнат ресурслари ҳаракати ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини тўғри бошқаришни таъминлаши зарур бўлади. Аммо кўпгина корхона ва ташкилотлар иқтисодий мустақиллик ҳамда ички ва ташқи бозорда битимлар тузиш ҳуқуқини қўлга киритганларидан сўнг хўжалик юритишнинг янги шароитларига тайёр эмасликлари аён бўлиб қолди.

Бозор иқтисодиёти соҳасида бошқарув субъектларига фақат ахборотга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилияйди. Бу ахборот билан ишлаш, тўғри хулосалар чиқариш ва улардан ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида фойдаланиш зарур бўлади. Самарали бошқаришда энг муҳими ахборот ва ундан фойдалана билишдир.

Иқтисодий ахборотлар билан ишлашнинг энг муҳим жиҳатларидан бири, уни таҳлил қилишдир. Таҳлил давомида хўжалик фаолиятини ўрганишда ҳамда хулосалар чиқаришда асос бўладиган бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Таҳлилий ишларни мувафаққиятли, самарали ўтказилиши, уни ҳар томонлама ўйлаб, синчиклаб ташкил қилинишига боғлиқ. Унинг ўтказилиши илмий характерга асосланган режа асосида амалга оширилиши лозим. Таҳлил ишлари олиб борилаётганда, у бир неча босқичларни босиб ўтади. Ушбу босқичларни босиб ўтиш жараёнида ҳар бир босқичнинг мазмуни олдиндан аниқланиши керак ва уларнинг бажарилиши маълум томонларга асосланган бўлиши лозим. Асосланиши лозим бўлган томонлар эса қуйидагилардан иборат:

1. Корхона фаолиятини таҳлил қилиш — бошқаришда қарор қабул қиладиган ҳар бир раҳбар, менежернинг хизмат бурчидир. Шундай қилиб, бундан чиқадиган зарур тамойил бу таҳлил ишларини бажарувчилар ўртасида вазифаларни аниқ тақсимлаш.

2. Ишлаб чиқариш тармоқларида таҳлил ишларини ташкил қилишда энг зарур тамойиллардан бири унинг тежамлилиги, яъни кам харажат қилиб, юқори самарага эришиш.

3. Таҳлил ишларини ташкил қилишда яна бир тамойил, уни ўтказишни назорат қилиб бориш.

Корхона иқтисодий-молиявий аҳволини таҳлил қилиш билан шуғулланаётган ҳар бир ходим корхонанинг бошқарув ва молиявий ҳисобот шакллари эркин ўқишни, унинг моддаларини тушунишни, шунингдек хулосалар чиқариш ва тавсиялар беришни билиши керак.

Корхоналарда иқтисодий таҳлилни ташкил этиш ихтиёрийлик ва амалиётдаги тажрмба ҳамда талабдан келиб чиққан ҳолда таҳлил ишлари ташкил этилади. Таҳлилни ташкил этишда ўрганиладиган мавзуларнинг кўлами ва аҳамиятига қараб иқтисодчилар билан бир қаторда корхонанинг барча мутахассислари ҳамда оддий ишчисигача иштирок этишлари мумкин бўлади.

Иқтисодий таҳлилни ташкил этишнинг зарурияти ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида янада ортган, чунки ҳар бир фаолиятнинг корхона учун манфаатлилик даражасини аниқлашдан, бу фаолиятнинг иқтисодий нуқтаи назаридан тўғри ташкил этилганлигига баҳр беришдан иборатдир. Иқтисодий таҳлилни корхона миқёсида тўлиқ ташкил этишга бевосита жавобгар бош ҳисобчи ёки корхона бошқарувчиси бўлиши мумкин. Шерик корхоналарда эса бу масалага бевосита корхона бошлиғи ёки иқтисодий масалалар бўйича корхона бошлиғининг муовини шуғулланиши мумкин бўлади.

Корхоналарда сеҳ ёки бригада маълумотлари бўйича иқтисодий таҳлилни шу бўлим бошлиқлари ташкил этишлари керак бўлади.

Вилоят, туман ёки тармоқлар бўйича маълумотларни умумлаштириб, иқтисодий таҳлилни ўтказишда статистик ташкилотлар ёки юқори ташкилотлар таркибида ташкил этилган иқтисодий таҳлил кенгаши иш юритадилар.

Бошқарувнинг ҳамма бўғинларида умумий ишлаб чиқариш соҳасини эффективлигини оширишда, аналитик ишни ташкил этишда иқтисодий таҳлилининг роли ошиб бормоқда. Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб иқтисодий таҳлил ташқи ва ички таҳлил турларига бўлинади.

Корхона ва бирлашмаларни ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятининг ташқи таҳлилин қуйидагилар олиб борадалар:

* бошқарувнинг юқори органлари; молия органлари; банк ташкилотлари;

* солиқ органлари ва ҳоказолар.

Юқори бошқарув органлари ўз назорати остидаги корхона ва уюшмаларнинг ишлаб чиқариш фаолиятини доимий равишда таҳлил қилиб туришади. Бунинг учун эса режа ва ҳисобот маълумотлари, текширув натижалари ва бошқа маълумотлар керак бўлади.

Молия органлари иқтисодий таҳлил жараёмида корхона ва бирлашмаларнинг фойдалилик режасини бажарилишига, давлат бюджети олдидаги мажбуриятларига, корхонанинг моддий ва пул ресурсларини рационал тақсимланишига, ўз ўзини молиялашга ва харид қувватига диққатини қаратади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки доимий равишда кредит олган корхона ва бирлашмаларнинг иш фаолиятини, ҳамда асосий ҳажм ва сифат кўрсаткичларини таҳлил қилиб туради, корхоналарда банк кредитларининг яхшиланишини, меҳнат ҳақи фондини, товар-моддий қийматликлар ва уларни сақланиш ҳолатини ҳамда тўлов интизоми ҳолатини таҳлил қилиб туришади.

Иқтисодий таҳлил ишларини корхона ва бирлашмалар билан бир қаторда бошқа ташкилотлар ҳам олиб бориши мумкин: Буларга:

— режалаштириш ташкилотлари;

— илмий тадқиқот ва лойиҳалаштириш институтлари;

— жамоат ташкилотлари;

— матбуот органлари кабилар киради.

Ички таҳлилни эса корхона ва бирлашмаларнинг ишчи ходимлари олиб борадилар ва уларнинг турли таркибий бўлинмалари ўзларига тегишли функцияларни белгилаб оладилар. Иқтисодий таҳлил кўп қирралилиги билан ажралиб туради. Корхонанинг ҳамма фаолияти сфераларида мавжуд бўлган резервларни излаб топиш, тақсимланган мажбуриятларни аниқ бажарилиши ва уни амалга оширишда масъулиятни ҳис этиш лозим бўлади.

Юқоридаги билдирилган фикрлардан фойдаланиб, қуйида ишлаб чиқариш корхоналари ва бирлашмаларида иқтисодий таҳлилни ташкил этиш схемасини келтириб ўтиш керак бўлади.

3.2. Таҳлилни ташкил этиш босқичлари

Бозор иқтисодиёти шароитида аналитик ишларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан уни қандай ташкил этилганлигига ва режалаштиришга боғлиқдир. Одатда, аналитик ишларда нафақат корхонанинг бошқарув таркиби, балки бошқарувнинг функционал органлари, жамоатчилик аъзолари ҳамда меҳнат жамоасигача қатнашиши мумкин бўлади.

Иқтисодий адабиётларда иқтисодий таҳлилни ташкил этишнинг қуйидаги босқичлари келтириб ўтилган:

Таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастурини тузиш босқичи. Иқтисодий таҳлилнинг дастури ва режасини тузиб олиш, таҳлилни ташкил этишнинг асосий қисмидир. Бу босқичда иқтисодий таҳлил ишлари нимадан бошланиши, таҳлил ўтказувчи комиссияга кимлар киритилиши ҳамда таҳлил ишлари нима билан яқунланиши кўрсатиб ўтилади. Бундан ташқари иқтисодий таҳлил ўтказиш дастурида қуйидагилар аниқ кўрсатилган ва белгиланиб олинган бўлиши лозим:

— таҳлилнинг мақсади ва вазифасини аниқлаш;

— таҳлил объектини аниқлаш;

— иқтисодий таҳлил ишларини олиб бориш жойи;

— таҳлил мазмунини изоҳлаш;

— ижрочиларни таркиби ва уларнинг вазифаларини белгилаш;

— таҳлил ўтказиш муддатини белгилаб олиш;

— таҳлил манбалари ва уларнинг натижаларини расмийлаштириш тартибини аниқлаб олиш.

3.3. Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш

Одатда таҳлил маълумотлари ва уларнинг натижалари уни ким ва нима мақсадда ўтказилганлигига қараб, турли шаклда умумлаштирилиши мумкин. Корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти таҳлилнинг натижалари аналитик мавзулар ёки хўжаликнинг йиллик ҳисоботига илова қилинадиган баённома кўринишида ифода этилади. Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва яқунлаш қайси турдаги таҳлилни ўтказганлигимизга қараб бажарилади. Масалан, корхоналарнинг йиллик ҳисоботи асосида ўтказилган жорий таҳлилнинг якуни, умумий хулосалар ёзиш ва юқори ташкилотларга тушунтириш хати тузиш орқали яқунланади. Айрим турдаги бошқа таҳлилларнинг натижалари эса мутахассисларнинг маърузаси, корхона раҳбарининг буйруғи, жамоанинг мажлис баёни, тафтиш комиссиясининг далолатномалари орқали умумлаштириши мумкин.

Таҳлил натижаларини умумлаштирганда албатга эришилган натижалар, ёл қўйилган камчиликлар ҳамда ютуқлар аниқ рақамларда ва фактлар билан кўрсатилган бўлиши талаб этилади. Шунингдек, ёл қўйилган камчиликларни тузатиш чоратадбирлари, яъни таклифлар ҳам кўрсатилади.

Иқтисодий таҳлил натижаларини расмийлаштириш ва умумлаштиришга корхонанинг умум мажлис материаллари, турли хил диаграмма, жадвал ва графиклар тузиб меҳнаткаш оммага кўрсатма сифатида осиб қўйиш, ойнома ва рўзнома саҳифаларида маълумотларни чоп этиш, ахборот доскаларидаги кўрсаткичларни эълон қилиб бориш ҳам ҳисобланади.

Аналитик ёзув корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти яқунлари бўйича йиллик ёки чораклик ҳисоботига тушунтириш хатлари, юқори ва уларга бўйсинувчи ташкилотлар хулосалари каби бўлади.

Тушунтириш хати режанинг бажарилиши ҳақидаги умумий характеристикада ва кўрсаткичларни аввалги даврларга нисбатан ўзгарганлик маълумотларидан бошланади. Сўнгра натижанинг режадан тафовути сабаблари, айрим омилларнинг ўзаро боғланиши ва уларнинг хўжалик фаолияти кўрсаткичлари ифодаланади.

Аналитик ҳисоб-китоблар аналитик -жадваллар кўринишида расмийлаштирилади. Уларнинг ҳар бирига хулосалар ва кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлигини йечиб берувчи матнли иловалар берилади. Баённоманинг хотима қисмида хулосалар, аниқланган камчиликларни тузатиш ёл-ёриқлари, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга доир резервлардан фойдаланиш юзасидан конкрет (аниқ) таклифлар баён қилинади. Баённома тушунарли, илмий асосланган, ихчам, аналитик -жадваллар билан боғланган бўлиши керак бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида бундай таҳлил корхона раҳбарининг умумий йиғилишидаги маърузаси учун зарур бўлади.

Хўжалик юритувчи субъектларни молиявий ва бошқарув таҳлил қилишдан олинган натижа уни ахборот ва методик қўлланмалар билан таъминланганлик даражасига боғлиқ. Таҳлилни ахборот билан таъминлашда бош ролни бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи эгаллайди, сабаби бу манбаларда хўжалик фаолияти ва унинг натижалари ўз аксини топган. Бирламчи ва жамланган ҳисоб регисторидаги маълумотларни ўз вақтида ва тўла тўқис таҳлил қилиш режанинг бажарилишига, хўжалик фаолиятини яхшилашга қаратилади.

3.4. Автоматик бошқариш системаси шароитида иқтисодий таҳлилни ташкил этишнинг хусусиятлари

Хўжалик фаолиятини автоматик бошқариш системаси шароитида ташкил этиш дейилганда, электрон ҳисоблаш машиналари (компьютерлар) ёрдамида ва иқтисодий математик усуллари қўлланган ҳолда ишлаб чиқаришнинг муҳим соҳаларини аниқ ва

тўғри бошқариш вазифаларини амалга ошириш мақсадида ташкил этиш тушунилади.

Бундай амалга ошириш уч хил ёъналишда бўлиши мумкин, яъни:

- * марказлашган.
- * марказлашмаган.
- * аралаш.

Хўжалик фаолиятини таҳлил этишнинг автоматик бошқариш системаси шароитида амалга ошириш қуйидаги принципларга амал қилади:

- * аниқ мақсаднинг системалашганлиги;
- * комплекслилиги;
- * ихчамлашганлилиги;
- * узлуксизлик ва мунтазамлилик;
- * таққосланиш имкониятининг кенглиги;
- * йечим лойиҳаси аниқ ва ихчамлилиги.

Автоматик бошқариш системаси шароитида талил этиш қуйидаги шароитда бажарилади: қайд этиш; бошланғич маълумотларни йигишва узатиш; умумий маълумотлар базасини ташкил этиш; кўрсаткичлар алгоритми бўйича маълумотларни қайта ишлаш; истеъмолчилар учун керакли маълумотларни тайёрлаш.

Таҳлил учун керакли маълумотларнинг аниқлигини ва тез муддатда тайёрлашнинг энг аниқ ёълларидан бири — ЭХМлар ёрдамида қайта ишлаш ҳисобланади.

Комплекс автоматлашган шароитда таҳлил учун керакли маълумотлардан фойдаланиш хусусиятлари маълум даражада имкониятларни очиб беради:

1. Бошланғич ҳужжатлар — ҳисоб, статистика норматив маълумотлар ЭХМнинг хотирасига қўйилиб, фақат бир хил манба, яъни машина хотирасига олинади.

2. Таҳлил учун керакли турли мураккаб ҳисоблашлар маълум секундларда бажарилади.

3. Таъсир этувчи омилларни машиналар аниқ кўрсатиб беради.

4. Таҳлил учун керакли маълумотлар ва таҳлил натижалари ўрнатилган шаклда — машинаграмма, табелограммаларда ифодаланади.

5. Турли хил иқтисодий маълумотлар машиналар учун бир хил шифр ва кодларда киритилади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасига кўра ишни автоматлаштирилган тарзда олиб борилиши анча иқтисодий самародорликка олиб келар экан.

3.5. Манбалар тўғрилигини текшириш ва уларга қўйилган талаблар

Корхоналарни тўғри ва оқилона бошқариш учун турлитуман маълумотлар тизимидан фойдаланиш зарурки, улар орқали тўтри бошқарув қарорлари қабул қилиниши мумкин. Маълумотлар дейилганда иқтисодий ходисалар, воқеалар ва хўжалик жараёнларини тегишли манбалар орқали акс этгириш, уларни қайта ҳисоблаш ва ўрганиш, ҳамда қизиқувчи ташкилотларга узатиш тушунилади.

Таҳлил учун керакли бўлган маълумотларни мазмунига қараб, қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- иқтисодий маълумотлар;
- ҳуқуқий-меъерий маълумотлар;
- илмий-техникавий маълумотлар;
- табиий-экологик маълумотлар;
- бошқа маълумотлар.

Иқтисодий маълумотларни бизнес режа, турли хил ахборот манбалар, технологик маълумотлар, оператив техник, меъерий ва ҳисоб ҳужжатлари ташкил этади. Бу манбалар таҳлилда энг кўп фойдаланилади.

Ҳуқуқий-меъерий маълумотларга эса республикамизда амал қилаётган барча қонунлар, меъерий ҳужжатлар ва норматив актларда расмийлаштирилган ахборотлардан фойдаланиш тушунилади.

Илмий-техникавий маълумотлар, энг янги тараққиёт, жаҳондаги ўзгаришлар, фан ва техника ютуқларини ўзида мужассам этган ахборотлардир. Бу ахборотлар таҳлил учун муҳим аҳамият касб этади.

Табиий— экологик маълумотлар, табиат, йер, иқлим ва бошқа экологик омилларни мужассамлаштирган ахборотларни иқтисодий таҳлилда муҳим манба сифатида ўрганилади.

Бошқа манбаларга эса, иқтисодий, ҳуқуқий, илмий-техникавий, табиий-экологик манбаларда акс этмаган маълумотлар тушунилиб, бунга оммавий ахборот воситалари,

рўзнома ва ойномалардаги, радио ва телевидениедаги келтирилган ахборотлардан фойдаланиш таҳлил учун муҳимдир.

Кўплаб манбаларни таҳлил жараёнларида қўллаш уларнинг мазмунини бойитишга, бошқарув қарорларини холисона бўлишини ва корхоналарни бозор иқтисодиёти шароитида фаол қатнашишига имкон яратади.

Иқтисодий манбалар бошқа ахборотлардан қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

- ҳужжатлашганлиги — барча иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар содир бўлиши билан тегишли бошланғич ҳужжатларда қайд этилади ҳамда ахборот сифатида расмийлашади.
- Турли-туманлиги, ҳодиса ва воқеалар кўпгина манбаларда қайд этилиб, ҳажми, мазмуни, шакли жиҳатидан бир-биридан фарқланади.

• Оммавийлиги ва ҳажмининг кенглиги. Кўпгина иқтисодий ахборотлар тегишли шаклга эга бўлганлиги, ҳисобот шаклларининг юқори органлар томонидан тасдиқланганлиги уларни тушунишни, билишни осонлаштиради.

• Маълум даврларда такрорланиб туришлиги. Тасдиқланган меъёрий ҳужжатлар мунтазам тўлғазилиб, тегишли ташкилотларга топширилиш кўзда тутилади, ҳисобот даврлари— чораклар, ярим ҳамда йиллик муддатларга бўлиниб, ахборотлар тузилади.

• Қонунлашганлиги ва чегараланганлиги. Барча иқтисодий ахборотлар давлат ташкилотлари, молия вазирлиги, макроиқтисод вазирлиги ва солиқ қўмитаси томонидан тасдиқланган шаклларга асосланиб тузилади. Бозор иқтисоди шароитида корхоналар учун муҳим саналган айрим маълумотлар бошқалар учун махфий бўлиб, фақат эгасининг рухсати билан эълон қилиниши мумкин.

• Кўп қирралилиги ва сермазмунлиги. Иқтисодий ахборотлар миқдорий ва қиймат ўлчамларида кўрсатилади, бошланғич ҳужжатларда корхона номи, имзо чекувчиларнинг наслномаси, даври ва маҳсулотларнинг турлари кўрсатилган ҳолда расмийлашади.

Иқтисодий маълумотларнинг аксарият қисмини ҳисоб ахборотлари ташкил этиб, бухгалтерия, статистика ва тезкор ҳисоблар мажмуидан иборатдир.

Бухгалтерия ҳисоби маълумотлари, иқтисодий таҳлил ахборотлари таркибида 70 фоиздан ортиқ салмоқни эгаллайди. Ўзбекистон Республикасида «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун» 1996 йил қабул қилиниб, барча фаолият кўрсатувчи юридик ва jisмоний шахслар бу қонунга амал қиладилар.

Таҳлил учун керакли манбалар қуйидаги талабларни бажариши лозим:

1. Ҳаққонийлик ва холисоналик тамойилига амал қилинади.

2. Манбалар таҳлил қилиниши учун кенг имкониятли бўлмоғи лозим, яъни режа, ҳисоб ва статистик маълумотлар ҳодиса ва жараёнлар мазмунини тўлиқ ёритиши, талаб қилинган вазифаларни бажариши керак.

3. Иқтисодий ҳодиса ва воқеаларни ифодаловчи манбалар аниқ ўлчамда акс эттирилиши лозим.

4. Барча манбаларнинг умумий бирлиги ва узвий боғлиқдиги сақланилади ҳамда улардаги ахборотлар бир-бирини тўлдириб турилишини тақозо этади.

5. Манбаларга киритилган кўрсаткичларни аниқланиш тамойиллари ва акс эттириладиган даврлар мослиги зарурдир ва ҳоказолар.

Юқоридаги талабларга жавоб берувчи барча ахборотлар таҳлилнинг аниқ бажарилиши, сермазмун бўлишлигига имкон яратади.

Иқтисодий таҳлилда фойдаланиладиган барча манбаларнинг ишончлилигини, аниқлилигини ва тўғрилигини текшириш натижаларни самарали бўлишига замин яратади.

Керакли манбаларнинг турли-туманлиги, сермазмунлилиги ва кўплиги уларнинг сифатли шаклланишига эътиборни қаратишни тақозо этади. Барча йиғма маълумотларнинг ҳар томонлама тўғрилигини текшириш:

— **Техник (юзак) текшириш усули;**

— **Мантиқий ёки мазмунан текшириш усулларига ажратилади.**

Техник текшириш, ахборот манбаларини арифметик жиҳатидан тўғрилигини, расмийлаштириш қоидаларига риоя қилинганлиги ва кўрсаткичларнинг бир-бирига мослигини эътиборга олган ҳолда ўрганишдир.

Мазмун жиҳатидан текшириш, маълумотларнинг ҳаққоний эканлиги, унда акс эттирилган рақамларнинг ҳақиқатда борлиги аниқлашни ўз ичига олади. Бундай текшириш ўз ичига бухгалтерия ҳисоби бошланғич ҳужжатларидаги келтирилган рақамларни инвентаризация ўтказиш орқали таққослаш, санаб кўриш ва ўлчаш ёли билан тўғрилигига ишонч ҳосил қилишдир.

Айниқса йиллик молиявий ҳисобот маълумотларини мазмунан текшириш таҳлил ишларини самарали ўтишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу жараёнда маълумотларни таҳлил қилишдан олдин уларнинг тўғрилиги текшириб олинади. Маълумотларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун эса айрим кўрсаткичларни маълум бир ҳисоботлар билан таққослаб, уларнинг бир-бирига мослиги ўрганилади. Агар бир хил кўрсаткичлар турли манбаларда бир хил тартибда акс эттирилган бўлса, у ҳолда ушбу маълумотлар тўғри деб тан олинishi мумкин бўлади.

Молиявий ҳисоботнинг турли шаклларидаги маълумотларни бир-бирига мослигини ўрганиш қуйидаги -жадвалда келтирилган (7-жадвал).

Молиявий ҳисобот маълумотларини бир-бирига мослигини текшириш

Кўрсаткичлар номи	Шакл ра.	Бирламчи		Иккиламчи			Мослиги
		Сатри	Сум..м.с	Шакл рақ.	Сатри	Сум.м	
А	1	2	3	4	5	6	7
Асосий воситалар: Бошл. қиймат.	И	010	71000	3	130	71000	Мос
Ескириш қиймати.	И	011	44500	3	130	44500	Мос
Устав капитал	1	410	80000	5	110	80000	Мос
Тақсимланмаган фойда	1	450	45000	5	110	45000	Мос

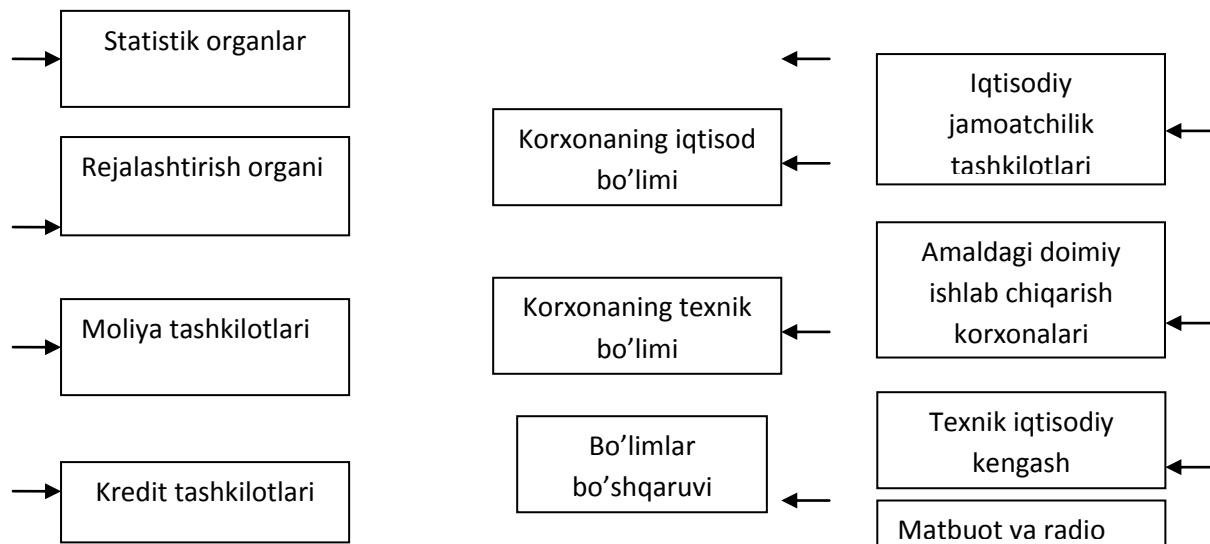
Шундай тартибда дебиторлик ва кредиторлик қарзларини, пул маблағлар ҳаракатини ва бошқа маълумотларни ҳам мазмунан, миқдоран тўғрилигини текшириш мумкин.

Юқоридаги билдирилган фикрлардан фойдаланиб, қуйида ишлаб чиқариш корхоналари ва бирлашмаларида молиявий ва бошқарув таҳлилин ташкил этишнинг схемасини келтириб ўтиш мумкин бўлади.

4.1.-ЧИЗМА

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ БИРЛАШМА (КОРХОНА)ЛАРИДА МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Такрорлашучун саволлар:

1. Иқтисодий тегилик модернизациялаш шароитида хўжалик субъектларида иқтисодий таҳлил ўтказишнинг тартибини тушуниринг.
2. Таҳлилни ташкил этиш босқичларини айтинг.
3. Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш тартибини тушуниринг.
4. Автоматик бошқариш системаси шароитида иқтисодий таҳлилни ташкил этишнинг хусусиятларини ёритинг.
5. Манбалар тўғрилигини текшириш ва уларга қўйилган талабларни тушуниринг.

МАВЗУ: ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ МАРКЕТИНГ ФАОЛИЯТИДА ТАҲЛИЛ.

Таянч иборалар: талабни ифодаловчи кўрсаткичлар; талабнинг эгилувчанлиги; талабнинг ўзгариш сабаблари; талаб ва таклиф мувофиқлиги; таклифнинг ўзгариш сабаблари; ўхшаш товарлар ва уларнинг талаб ҳамда таклифнинг ўзгаришига таъсири; товарларни рақобат даражаси; товар рақобатбардошлигини аниқлаш босқичлари

4.1. Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган талаб ва таклифни ўрганишнинг аҳамияти ва таҳлилнинг вазифалари

Мустақиллик даврида ўтаётган ҳар бир кун, жамиятимизнинг мазмун жихатидан янгиланаётганлигидан далолат бериб келмоқда. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида янги иқтисодий категориялар, тушунчалар ҳаётимизга шу даражада тезлик билан кириб келмоқдаки, уларни идрок этиш, назарий ва амалий жихатдан тадқиқ қилиш, методологик муаммоларини ҳал қилишга улгуриш қийин бўлмоқда. Бундай янги иқтисодий тушунчалардан бири — корхонанинг маркетинг фаолияти тушунчасидир.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида республикамизда фаолият кўрсатаётган ҳар бир корхона, фирма ва ташкилотлар бозорни ўрганган ҳолда «қандай маҳсулот ишлаб чиқариш керак? Ким учун ишлаб чиқариш керак? Қанча миқдорда ишлаб чиқариш зарур?» тамойилига амал қилган ҳолда иш юритиши лозим. Бунинг учун улар бозорни чуқур ўрганишлари, маркетинг соҳасида юқори малакали мутахассисларга эга бўлишлари талаб қилинади. Бозор тўғрисида қанчалик кўп маълумотга эга бўлишлик, рақобатчилар, истеъмолчиларнинг харид қобилияти, ўхшаш товарлар ҳажмининг ўзгариб туриши ҳамда шу каби бошқа муаммоларни батафсил ахборотлар тўплаш ва уларни атрофлича таҳлил этиб туриш муваффақиятлар гарови, фойда кўриб ишлашнинг муҳим шартларидан саналади.

Корхона бозор механизми ва конъюктурасини батафсил таҳлил қилган ҳолда ўз имкониятларини ёлга қўйишнинг иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий шартларини тузиб чиқади. Бу эса яқин ва узоқ даврийликда фаолият юритишнинг ёналишларини белгилаш ҳамда унинг режасини тузиб чиқишни характерлайди. Режали асосда ишлаб чиқаришни бошқариш ҳам бевосита бозор регулятори элементлари таъсирида ёлга қўйилади. Таҳлилда асосий эътибор маркетинг тадқиқотларига қаратилади. Бозордаги аҳвол ва унинг ўзгарувчанлиги, талаб ва таклиф даражалари, бозор соҳиблари ва уларнинг мавқеи, фаолиятни ёлга қўйишнинг имкониятлари кенг қамровда ўрганилади.

Бозор талабини таҳлил этишда бозорнинг алоҳида олинган товарлар билан таъминланганлик даражаси, унинг яқин ва узоқ оралиқда ўзгарувчанлик эҳтимоллари, товарлар нархининг ўзгарувчанлиги, энг юқори фойдалилиги, мувозанатлашган кўрсаткичлар ва уларнинг ўзгаришларига баҳо берилади.

Бозор шароитида истеъмол табиий ҳолда амалга ошмай, айрибошлаш ва унинг пул-товар муомаласи туфайли рўёбга чиқади. Бунинг учун олди-сотди, харидор- сотувчи поғоналаридан ўтиб, бир қатор шаклларни бошдан кечирмоғи зарур, яъни, эҳтиёж- талаб— истеъмол. Демак, бозор талаб ва таклиф қонуниятлари асосида тартибга солинади.

Талаб — бу энг аввало биронбир неъматлар ёки хизматларга бўлган эҳтиёжларни бозорда намоён бўлиши ва уни пул билан таъминлашидир.

Таклиф — бу муайян пайтда бозорда бўлган ёки унга йетказиб берилиши мумкин бўлган товарлар массаси сифатида белгиланади.

«Економикс» муаллифлари К.Р.Макконелл ва С.Л.Брюларнинг таъкидлашича, истеъмол танлови бозор иқтисодига асосланган эркин иқтисодий тараққиётнинг кенг қулоч ёзганидир. Чунки истеъмолчилар ўз пул даромадлари миқёсида товарлар ва товарлашган хизматларни

истаган тарзда сотиб олишлари ва шулар билан ўз истеъмолларини ихтиёрий қондириш имконига эга бўлишлари мумкин. Иқтисодиётда нима ишлаб чиқариш кераклигини истеъмолчи белгилайди. Бундай хусусият бозорда талабга ҳал қилувчи куч беради. Талаб, аввало, ресурсларга ва истеъмол товарлари, товарлашган хизматларга бўлган талаб сифатида юзага келадики, биринчиси ишлаб чиқариш истеъмолини, иккинчиси эса шахсий истеъмолни, қондиришга қаратилгандир.

Шундай экан ҳар бир корхона бозордаги талаб ва таклифни ўрганган ҳолда унга тўғри баҳо беришлари керак. Бунинг учун бозорларда текширув ишларини ёки айрим танланган маҳсулотлар орасида анкета жавобларини тарқатиш орқали истеъмолчи талабини ўрганиш лозимдир.

Бозорни ўрганишда молиявий ва бошқарув таҳлили фани қуйидаги вазифаларни бажаради:

- қандай маҳсулот ишлаб чиқариш лозимлигини белгилайди;
- қанча миқдорда ишлаб чиқариш кераклигини кўрсатади;

- корхонанинг келажакда яратиши керак бўлган маҳсулоти тўғрисида маълумот беради;

- фойда олиш ва унинг ҳажмини ошириш имкониятларини кўрсатади ва ҳоказолар.

Ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган ва амалда қўлланилаётган қонунлар республикада фаолият кўрсатаётган турли мулк шаклидаги корхоналарнинг тўлиқ, эркин ҳолда иш юритишини таъминланмоқда. Бу эса уларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ённалишларини ўзлари белгилаб олишларига имконият яратади. Демак, эркин бозор иқтисодиётида корхоналарнинг катта даромад олишлари ўз ҳаракатларига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Айниқса, харидоргир маҳсулотлар ишлаб чиқариб, белгиланган муддатларда сотиб, пул тушумлари барча харажатларни қоплаб, мўмайгина фойда кўриш бош мақсад бўлиб қолмоғи лозим. Ушбу ижобий тарафларни эътиборга олиб, корхоналарнинг бозордаги талаб ва таклифини ўрганиб, ишлаб чиқаришни ёлга қўйиши муҳим аҳамиятга эгадир. *Маркетинг концепциясига кўра* ҳар бир фаолият юритувчи корхона муваффақиятга эришиш учун энг аввало истеъмолчиларнинг талақларини назарда тутиши керак. Бу эса уларга мос тушадиган товарлар ишлаб чиқаришни тақозо этиб, қуйидаги қоидаларга риоя қилишни тақозо этади:

1. Харидорларни тушуниш ва уларни қизиқтирган доирани аниқлаш;

2. Товар ва хизматларнинг мулкчилигини таъминлаш;

3. Товарлар ҳақида керакли маълумотларни йетказиб бериш. Юқорида келтирилган қоидалар маркетингнинг тўрт аксиомасига асосланади:

- «Қизиқтириш муваффақият гарови»

- «Рақобат танлашни рағбатлантиради»

- «Танлов қийинчилик туғдиради»

- «Танловдаги рақобат товарни такомиллаштиради» Талабни ўрганиш, уларни ижтимоий-иқтисодий ва демографик тавсифларига кўра турларга ажратиш усулларини ишлаб чиққан. Шу билан бирга уларнинг психологик тарафларини эътиборга олиб, таҳлил қилиш кенг ривожланмоқда.

4.2. Талаб ва таклифни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

Кишилиқ жамияти ривожланар экан, фан ва техника тараққиёти илдам қадамлар билан янгиланаётган шароитда инсониятнинг товар ва моддий қийматликларга бўлган эҳтиёжи, талаби узлуксиз ўзгариб, ортиб боради.

Талаб ўзгариши (эластиклиги) мавжуд бўлиб, бу:

- баҳолар ўзгариши ва ҳолати;

- харидорлар миқдори ва уларнинг диди, истаги;

- истеъмолчиларнинг пул даромади;

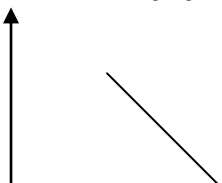
- ўрнини алмаштириш мумкин бўлган ёки ўрнини босадиган товарлар ҳажми;

- инфляция эҳтимоли кабиларга боғлиқдир. Буларни айна вақтда талабни белгиловчи омиллар дейиш мумкин. Буларнинг ичида энг муҳимлари товарлар ва хизматлар баҳоси ҳамда истеъмолчиларнинг пул даромадлари ҳисобланади.

Қуйидаги берилган -чизмада даромаднинг юқори бўлиши талабнинг ошувини ва баҳо юқори бўлса талабнинг пасайиб боришини кўрамиз (*5-чизма*).

5-чизма Талаб ҳаракатининг чизмаси

Истеъмолчи даромад

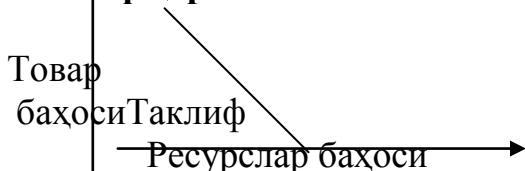

Бозордаги таклиф этилган товарлар миқдорининг бир неча омиллари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Таклиф этиладиган товарлар баҳоси;
2. Ишлаб чиқариш технологияси;
3. Товар ишлаб чиқарувчиларнинг миқдори;
4. Ишлаб чиқариш омиллари баҳоси;
5. Солиқ ва субсидиялар;
6. Баҳоларнинг ошиш эҳтимоли ва ҳоказолар.

Таклиф миқдорига кучли таъсир этувчи омил — бу товарларнинг бозордаги сотиладиган баҳосидир. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир ишлаб чиқарилган товарлар баҳоси шу маҳсулотни яратиш учун кетган ўзгарувчан ва ўзгармас харажатларнинг миқдори ҳамда кўзланган фойда нормасига алоқадордир (*б-чизма*).

Таклиф ҳаракатининг чизмаси

Таклиф, бозор товар билан тўла таъминлангандан кейин ўзгармасдан бир меъёрга бўлиши ҳам мумкин, бунда баҳолаб бориши билан бозорга чиқариладиган товар кўпайишининг зарурати бўлмай қолади. Шунда ишлаб чиқариш ҳажми ҳам ўзгармай, таклиф ҳам баҳога боғлиқ бўлмаган ҳолда барқарорлашиши мумкин.

Таклифнинг ўзгарувчанлиги, умуман талаб ўзгарувчанлигига ўхшаб, товар баҳосининг ўзгариш, таклифнинг ўзгариш даражасини аниқлаш учун таклиф ўзгарувчанлиги кўрсаткичи (K) қўлланилади. Унга кўра,

$$K = \frac{\text{Таклиф этилган товар миқдори ўзгариши}}{\text{Баҳоларнинг ўзгариши (фоизда)}}$$

Агарда,

$K > 1$ бўлса, таклиф ўзгарувчан;

$K = 1$ бўлса, ноўзгарувчан;

$K < 1$ бўлса, мутлоқ ноўзгарувчан бўлади.

Талаб ва таклифни ифодалашда асосий кўрсаткичлардан бўлиб, яна қуйидагилар ҳисобланади:

- **Жами талаб кўрсаткичи.** Ҳар бир истеъмолчининг ўз, шахсий талаби бозордир. Жами бозор талаби ёки умумий бозор талаби барча истеъмолчилар талаби йиғиндисидан келиб чиқади. Шундай экан, жами талаб кўрсаткичи нархларнинг муайян даражасида барча истеъмолчилар сотиб оладиган товарлар миқдорининг ифодаси сифатида келади.

- **Жами таклиф кўрсаткичи.** Бу кўрсаткичнинг шаклланиши ҳам худди талабники сингари, жами таклиф йиғиндисидан келиб чиқади. Бу эса жами сотилиши лозим бўлган тайёр маҳсулот ифодаси сифатида келади.

4.3. Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган талаб даражасини аниқловчи омиллар таҳлили

Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган талабни таҳлил этишнинг асосий мақсади корхона маҳсулотига бўлган талаб даражасини аниқлаш ҳамда буюртмалар портфелини ташкил этиш ҳисобланади. Буюртмалар портфели корхонанинг қуввати ва ундан келажакдаги фойдаланиш даражаларига боглиқ бўлади. Агар корхона маҳсулотига бўлган талаб қайсидир сабабларга кўра пасаядиган бўлса, бунга мос равишда буюртмалар портфели ҳам қисқаради. Натижада маҳсулот ишлаб чиқариш суръати пасайиб, маҳсулот таннархининг ошиши ҳамда корхонанинг зарар кўриш эҳтимоли кучая боради. Бу жараён узоқ давом этадиган бўлса, корхонани банкротликка олиб бориши мумкин.

Бозор мувозанатининг муҳим элементи бўлган талаб ва таклифни, унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлил этиш асосида корхонанинг ишлаб чиқариш суръати ва унинг тузилишига баҳо берилади. Талаб истеъмолчилар томонидан сотиб олиниши мумкин бўлган товарлар миқдоридир. Уни тўловга қобил эҳтиёж дейиш ҳам мумкин. Талаб иқтисодий категория бўлиб, унинг даражасига кўплаб омиллар таъсир этади, яъни таклиф этилаётган товар баҳоси, унинг сифати, харидорларнинг даромадлари, харид қобилияти, ўриндош товарларнинг баҳоси, истеъмолчиларнинг даромадлари ва товар баҳосининг ўзгариши, бозорнинг товарлар билан тўйинганлига ҳамда жамғармалар бўйича фоиз ставкаларининг ўзгариши каби омиллардир.

Омилларнинг талаб ҳажми ўзгаришига таъсирини қуйидаги боғланишларда талаб функциясида ифодалаш ва аниқлаш мумкин, яъни:

$$K_d = f(P, P_A, P_B, I, T, C).$$

Бу ерда:

P, P_A, P_B турдош товарлар баҳоси;

I — аҳолининг пул даромадлари;

T — аҳолининг диди ва нимани афзал кўриши;

C — мулкый жамғарма.

Агар товарлар баҳосидан бошқа жами омиллар ўзгармас деб олинса, талаб функцияси фақат баҳо функциясига тенг бўлади. Яъни,

$$K_d = f/P \text{ га тенг бўлади.}$$

Товар маҳсулоти ишлаб чиқарилишидан олдин унинг истеъмол хусусиятлари таҳлил қилинади, ҳамда рақибларнинг маҳсулотлари нимага сотилаётганлиги сабаблари ўрганилади. Ўрганиш амалиёти шу нарсани кўрсатдики, истеъмол хусусияти, яъни товарнинг ўз вазифасини бажариши унинг ҳаётдаги ўрнини беқиёс қилиб белгилайди,

Товарнинг хусусиятлари ҳам инсон эҳтиёжларига кўра уч турга ажратилади:

1. Товарларнинг моддий эҳтиёжларини қондира олиш хусусиятлари;
2. Уларнинг маънавий эҳтиёжларини қондира билишлиги;
3. Товарларнинг ижтимоий эҳтиёжларни тўлдирувчи эрганомик хусусиятлари.

Биринчи хусусият товарларнинг инсон ҳаётида муаян вазифани бажариб, унинг моддий эҳтиёжини қондириш тушунилади.

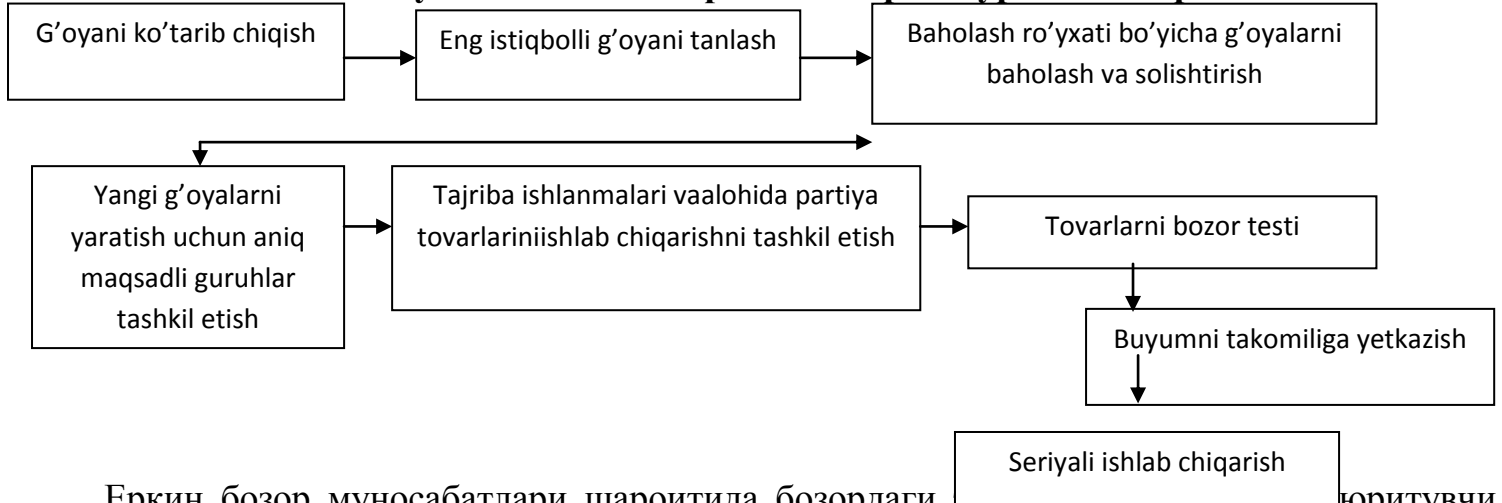
Товарларнинг эстетик хусусияти эса шакли, тузилиши, пардози ва хиди каби томонларини ҳисобга олса, эрганомика қисмида инсоннинг унумли ишлаши учун қулайлик яратиш имкониятлари ўрганилади.

Якка тартибдаги эҳтиёжлар қуйидаги тартибда аниқланади:

- оиладаги роли, мажбурият доирасига кўра;
- бошқа одамлар билан муносабатига қараб;
- гуруҳнинг шахсга ва шахснинг гуруҳга талаби билан;

• катта жамоатчиликка кўшилиши билан ва ҳоказолар. Ҳозирда талаб ва таклифни ўрганган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш корхоналарнинг гуллаб — яшнаши учун ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Маҳсулот, иш ва хизматларга бўлган бозор талабининг максимал даражада қондирилиши бозор механизмининг зарур шартларидан бири ҳисобланади. Корхона фаолияти энг аввало, бозор регуляторлари асосида тартибланади. Бунда иқтисодий манфаатлар муштараклиги эътиборга олинади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ғояларини ўрганиш тартиби

Еркин бозор муносабатлари шароитида бозордаги талаб ва таклифни қўриқувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш фаолиятига ҳамда ишлаб чиқариш ҳажмларига таъсир кўрсатилади. Бу эса маълум даражада иқтисодиёт тармоқларида талаб ва таклиф мувозанатлашувига замин яратиб бериши мумкин.

Ривожланган мамлакатлар амалиётидан шу нарса кўринадики, бозорбоп маҳсулот етиштириш учун ўртача 60 га яқин янги ғояни ўрганиб чиқиш лозим ва у қуйидаги -чизма кўринишида бўлади (7-чизма).

Бозордаги янги товар тайёрлаш ва ишлаб чиқаришда иккита талабни ҳисобга олиш лозим:

1. Янги эҳтиёжларни олдиндан айтиб бериш ва имкониятига қараб шакллайтириш;
2. Ғояни кўтариб чиқиш ва товарларнинг илк нусхаларини сотиш ўртасидаги муддатни иложи борича қисқартириш.

Биз учун энг асосийси истиқболли ғояни танлаш муҳим ҳисобланиб, бу ерда экспертлардан тузилган гуруҳдар томонидан мияга ҳужум усули орқали маълум товар учун талаб ўрганилади. Ушбу ўрганиш эса маълум товарлар партиясини учун талабнинг даражасини ифодалаб беради.

Бозордаги таклиф даражаси эса товарнинг «бозор тести» орқали ҳар бир бозорда маҳсулотни оз-оздан сотиб кўриш орқали аниқланади.

Таҳлил ишлари албатта ахборот манбаига таяниши лозим. Чунки улар корхоналарнинг бозорда: аниқ устиворликка эришишга; молиявий хавфсизликни таъминлашга; ташқи муҳитни назорат қилишга; стратегияни бошқаришда; самарадорлигини яхшилашга ва ҳоказоларни амалга оширишга сабаб бўлади. Ҳар бир ишнинг амалга оширилиши, унинг маълум бир ахборот манбаларига таянишини тақозо этади. Худди шу фикрдан келиб чиққан ҳолда бу мавзунинг таҳлилида ҳам манбаларга таянамиз. Маълумотларни аввало иккиламчи йиғиш ва баҳолашдан бошланади. Улар ички ва ташқи ахборотларга бўлинади.

Ички маълумотлар қуйидаги таркибдан ташкил топади:

1. Корхона режалари ва уларнинг бажарилиши;
2. Сотиш тўғрисида маълумотлар;
3. Фойда ва зарарлар;
4. Харидорлар билан ҳисоб-китоблар;
5. Товар захиралари;
6. Истеъмолчиларнинг аризаси;
7. Натижаларни солиштириш учун меъёрлар ва бошқалар.

Ташқи маълумотлар эса,

- давлат ва нодавлат ташкилотларнинг ахборотлари;
- статистик маълумотлар ва бошқаларга асосланган ҳолда кузатилади.

Ҳозирга шароитда бозордаги талаб ва таклифни ўрганишда асосий эътибор бозордаги маҳсулотга бўлган талаб ҳажмининг ва структурасининг ўзгариши ҳамда **унинг** даромадлилик даражасини ўрганишга қаратилмоғи лозим. Кўп йиллик таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, товарларнинг тўрт хил категорияси мавжуд бўлар экан:

1. **«юлдуз»** категорияли товарлар — корхона фойдасининг асосини ташкил этадиган ҳамда иқтисодий ўсишга олиб келадиган;

2. **«соғин сизирлар»** категорияли товарлар — оғир иқтисодий даврларнинг вужудга келишини олдини оладиган, инвестицияга муҳтож бўлмаган, фойда келтираётган, бошқа категорияли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни молиялаштиришга ишлатиладиган;

3. **«оғир бола»** категорияли товарлар — бу янги турдаги товарлар бўлиб, рекламага муҳтож бўлган, бозорга олиб чиқилиши керак бўлган, ҳозирча фойда келтирмаётган, аммо, келажакда **«юлдуз»** товар бўлиши мумкин бўлган;

4 **«ўлик юк»** ёки **«омадсиз»** категорияли товарлар — бугунги кун талабига жавоб бермайдиган, иқтисодий ўсишга имконият бермайдиган, фойда келтирмайдиган.

Таҳлил жараёнида корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг қай бири қайси категорияга мос келишлигини ўрганиш ҳам муҳим ҳисобланади. Ички маълумотлар асосида қуйидагича таҳлил ишларини амалга оширишимиз мумкин (*8-жадвал*). Бу жадвал натура ўлчов бирлигига асосланган бўлиб, унинг таҳлилинини бошқа ўлчов бирлигида юритишимиз ҳам мумкин.

«ABC» акционерлик жамияти маҳсулот сотиш режаси бажарилишининг таҳлили

Маҳсулот турлари	Ўлчов бирлиги	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Фарқи(+;-)	Бажарилиши, (%)
0	1	2	3	4	5
А	дона	500	560	+60	112
Б	кг.	20	14	6	70
В	кг.	110	86	24	78.2
Г	дона	89	112	+23	125.8
Д	т.	32	33	+ 1	103.1

8-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил этаётган корхона 5 хил «А»; «Б»; «В»; «Г»; «Д» турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарар экан. Бу маҳсулотлар ичида «А» ва «Г» маҳсулотлар харидоргир бўлиб, уларнинг режага нисбатан «А» 12 фоизга «Г» эса 23 донага кўп сотилган. Бу эса бозорда ушбу маҳсулот турларига талабнинг кўплигидан далолат беради. Маҳсулот таркибидан «Б» ва «В» маҳсулотларига талаб кам бўлган. Натижад бу маҳсулотлардан жами 30 килограмм (6+(24)) маҳсулот сотилмай қолиб кетган. Бунга маҳсулот сифати, баҳоси ёки ўринбосар товарларнинг бозорда вужудга келиши таъсир этган.

Корхонанинг эндиги асосий вазифаси сифатнинг бузилишида келтирилган камчиликларни бартараф этиш ёки бўлмаса бошқа харидоргир маҳсулотни ишлаб чиқаришни йўлга қўйишдан иборатдир. Корхона учун яна бир оптимал вариант бўлиб, «Б» ва «В» маҳсулотларни камайтириб, унга сарфланадиган маблағларнинг бир қисмини «А» ҳамда «Г» товарларини ишлаб чиқаришга йўналтириши керак.

4.4. Рақобат даражасини белгиловчи кўрсаткичларвауларнианиқловчи омиллартаҳлили

Бозориктисодиётишароитидатоварларнинг рақобатбардошлилигинианиқланаётганда, унинг бошқарақобатчи товарлардан юксак тарафларнинг мавжудлиги, умумий тиروفетилган талабларга жавоб бериши ҳамда кетган харажатлар миқдори билан баҳоланади. Маҳсулотнинг рақобатбардошлилигини баҳолашда харидорларнинг ҳаётини баҳолашда

Чунки товар харидор талабига жавоб бериши учун қуйидаги параметрларга мос келиши керак:

- техник параметрларга (товар белгиси, униқўллаш ватавсия этиш марказлари);
- эргономик параметрларга (товарнинг инсон организмига мос келиши);
- эстетик параметрларга (товарнинг ташқи кўриниши);
- меъёрий параметрларга (товарнинг амалдаги меъёрларга ва стандартларга мос келиши);

• иқтисодий параметрларга (товарнинг баҳо даражаси, унга кўрсатиладиган сервис хизмати, воситалар ўлчами, харидорларнинг айна вақтдаги эҳтиёжларини қондира олиши). Ҳар бир истемолчи ўз ижтимоий эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда товарларни сотиб оладилар. Бу эса ўз навбатида рақобатни келтириб чиқаради.

Харидорларнинг хатти-ҳаракатларидан шуни кўриш мумкинки, товарларни таққослашда, унинг ишлатиш самарадорлиги (с), сотиб олиш харажатларига (х) нисбатан юқори бўлса ўша маҳсулотни кўпроқ танлашади. У ҳолда товарнинг рақобатбардошлиги (р) қуйидаги, $P = CД$; кўринишни олади.

Товарнинг рақобатбардошлигини баҳолаш қуйидаги босқичларда бўлади:

1. Ўринбосар товарларни топиш ва уни таҳлил қилиш;
2. Ўхшаш маҳсулотларнинг солиштирилиши орқали асосий кўрсаткичларини белгилаш;

3. Ўз маҳсулотимиздаги интеграл (умумий) рақоботбардошлик кўрсаткичларини аниқлаш.

Рақобат — лотинча сўздан олинган бўлиб, мақсадга эришиш учун кураш, корхоналар ўртасидаги соф курашни билдиради. Унинг асосий қуроли бўлиб, талабни шакллантириш ва сотишни рағбатлантириш ҳисобланади.

Рақобат турига кўра иккига бўлинади:

1. Соф рақобат. .

2. Ғирром рақобат.

Соф рақобат бозор талабларига кўра виждонан курашишни берса, ғирром рақобат унинг аксини таъминлайди.

Жаҳон бозори тажрибасидан рақобатнинг қуйидаги шарт-шароитлари мавжуд:

• кучлар тенг ва стратегиялар ўхшаш бўлса, бозорда мувозанат узоқ сақланмайди, улар орасида келишмовчилик сусаймайди;

• сизнинг рақибингиз ҳамма нарсадан хабардор деб билинг;

• рақибингизнинг ғашини келтирувчи ҳаракат қилманг;

• сизнинг ҳаракатингиз имконингиз даражасида эканига рақибингизни ишонтиринг.

Бозорда корхонанинг тутган улушига қараб рақобат кўрсаткичлари аниқланади:

а) илғор — 40 фоиз;

б) илғорга давогар — 30 фоиз;

в) давомчилари — 20 фоиз;

г) бозорда унча омади келмаган — 10 фоиз.

Ушбу кўрсаткичларга асосланган ҳолда ҳам уларнинг рақобат даражасини аниқлашимиз ва баҳо беришимиз мумкин.

Ҳозирги замонавий шароитда бошқаришда иқтисодий услубнинг биринчи ўринга қўйилиши хўжалик ҳисобидаги корхона ва сех, участкаларининг асосий принципи бўлиб, бунда молиявий ва бошқарув таҳлилида муҳим аҳамиятга эгадир. Фақат молиявий ва бошқарув таҳлили туфайли жамоа фаолиятининг иқтисодий натижалари объектив баҳоланиб, корхонанинг ҳар бир бўлими, ҳар бир ишчининг умумий натижадаги улуши аниқланади. Молиявий ва бошқарув таҳлилсиз хўжалик механизминини тўғрилаш ва уни такомиллаштиришни амалга ошириб бўлмайди. Молиявий ва бошқарув таҳлили ишлаб чиқариш имкониятларини аниқлаб қолмай, балки моддий ресурслардан оқилона тежамкорлик билан фойдаланишни рағбатлантиради, шу билан бирга ишловчиларни тежамкорлик руҳида тарбиялайди.

Рақобатчиларининг имкониятларини мунтазам ўрганиб туриш сотиш учун мўлжалланган маҳсулотларни ўз вақтида харидорларга етказиш ва фирма счега пул келиб тушиш режасини муваффақиятли бажаришнинг гаровидир. Фақат рақобатчиларнинг бозорга ўхшаш товарлар етказиб бериш имкониятини билибгина қолмай, шунингдек, уларга нисбатан сифатли ва арзонроқ товарлар таклиф қилиш чораларини кўриш юқори фойда олишнинг яна битта омилдир.

«АВС» акционерлик жамияти рақобатчиларининг имконияти ва фирма ихтисослик товарларини бозордаги сотилиш даражасининг таҳлили

Товарларнинг тури	Ўлчов бирлиги	Ўртача ўтган уч йилда бозордаги талаб миқдори	Рақобатчилар таклиф қилган товарлар миқдори	Бозордаги талабдан фарқ	Фирма таклиф қилиши лозим бўлган товарлар
1	2	3	4	5	6
«А» маҳсулот	дона	2600	2200	400	560
«Б» маҳсулот	кг.	1400	1380	20	14
«В» маҳсулот	кг.	240	159	81	86
«Г» маҳсулот	дона	300	160	140	112
«Д» маҳсулот	ш.	700	670	30	33

Рақобатчиларнинг имкониятларини ўрганишда қатор даврлар мобайнида ихтисослик товарларининг сотилиш ҳолатини кузатмоқ ва маълумотларни таҳлил этиш лозимдир. Бундай таҳлил қуйидаги тартибда бажарилади (9-жадвал).

Уч йиллик кузатишлар шуни кўрсатадики, фирманинг «А» маҳсулотига бўлган талабга нисбатан 160 дона кўп товар истеъмолчиларга таклиф қилинмоқда. Шунингдек, «В» маҳсулот бўйича 5 кг ва «Д» маҳсулоти бўйича 3000 кг талабга нисбатан ортиқча товарлар бозорга чиқарилган. Демак, бу маҳсулотларни тўлиқ сотилиши учун рақобатчиларга нисбатан сифатли ва харидоргир товарлар бўлишига эътибор қаратилиши лозим. Лекин «Б» ва «Г» маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш имкониятлари борлигини тадқиқотлар кўрсатиб турибди. Фирма ихтиёрида бозордаги талабни эътиборга олиб туриб, айрим турдаги товарларни кўпроқ таклиф қилишга ихтисослашиш имкониятлари ҳам бор. Демак, фирманинг бозордаги стратегия ва тактикаси турли вариантларда бўлиши ҳам мумкин экан.

Такрорлашувчун саволлар:

1. Корхона маҳсулотива хизматига бўлган талаб ватаклифни ўрганишнинг аҳамиятини тушунтиринг
2. Корхона маҳсулотива хизматига бўлган талаб ватаклифни ўрганишда таҳлилнинг аҳамияти.
3. Талабни ифодаловчи кўрсаткичларни айтинг.
4. Талабнинг эгилувчанлиги деганда нимани тушунаси?
5. Талаб ва таклифнинг ўзгариш сабабларини ёритинг
6. Товар рақобатбардошлигини аниқлаш босқичларини тушунтиринг.
7. Товарларнинг қайси категориясини биласиз?
8. Маҳсулот ишлаб чиқариш ғояларини ўрганиш тартибини тушунтиринг.

МАВЗУ 5: МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ) ЛАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҲАЖМИНИНГ ТАҲЛИЛИ

Мавзу бўйича таянч иборалар: ишлаб чиқариш ҳажми; маҳсулот номенклатурасининг тавсифи; маҳсулот ассортиментининг тавсифи; маҳсулот ассортиментини таҳлил этиш услублари; маҳсулот таркибидаги структуравий ўзгаришларни аниқлаш услублари; ишлаб чиқариш маромийлиги; ишлаб чиқариш маромийлигининг бузилиш сабаблари; маромийликни корхона иқтисодий кўрсаткичларига таъсири; маҳсулотлар ишлаб чиқаришга таъсир этувчи омиллар таснифи; тадбиркорлик омили; меҳнат омили; товар моддий захиралар билан таъминланганлик омили; асосий воситалар билан қуролланганлик омили.

5.1. Маҳсулот (иш, хшмат)лар ишлаб чиқариш кўрсаткичлари таҳлилининг мазмуни, вазифалари ва ахборот манбалари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ишлаб чиқариши кўзда тутган маҳсулотлар ҳажми истеъмолчиларнинг кўлами ҳамда корхона ички имкониятлари билан узвий боғлиқдир. Айниқса, маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган бойликларнинг чегараланганлиги мўл-кўл товарлар яратишни ҳам чегаралайди. Бундай шароитда корхона ўз ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини тўғри белгилай олиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Корхона яратаётган маҳсулотларининг бозорда мўл-кўллиги, рақобатчиларнинг имкониятлари ва истеъмолчиларнинг ихтисослик товарларга бўлган талабларининг ўзгариб туриши ишлаб чиқариш ҳажмини тўғри ва оқилона режалаштиришни талаб этади. Ҳар бир корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулотларининг харидорлари билан жорий йил учун шартномавий мажбуриятлар тузадилар. Бунда етказиб берилиши лозим бўлган товарлар тури, миқдори, сифати, нархи ва муддатлари томонлар ўртасида келишилади. Демак, маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш ҳажми истеъмолчиларнинг талаб ва истакларига боғлиқ бўлади.

Ички имкониятларни эътиборга олган ҳолда, корхонадаги барча мавжуд бойликлардан тўлиқ фойдаланиб, маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини керакли меъёрада, яъни фойда олишнинг тўлиқ кафолатланган шароитини таъминлашни кўзда тутиб, ишлаб чиқариш ташкил этилади.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича бизнес режада мўлжалланган ҳажмнинг бажарилишини таъминлаш ҳамда юқори сифатли, харидоргир маҳсулотларнинг яратилиши корхонанинг бевосита муҳим кўрсаткичлари бўлмиш ишлаб чиқариш таннархи, харажатлар ҳажми, фойда ва рентабеллик, молиявий барқарорлик, тўлов қобилияти, соф пул маблағларининг ҳисобот давр охирига кўпайишини таъминловчи омилдир.

Бошқарув ҳисоботида ишлаб чиқариш кўрсаткичи натура ва қиймат шаклларида акс этади. Жами корхона бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот, кўрсатилган хизмат қиймат шаклида акс этирилади. Ҳар бир корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини белгиланган номенклатура, ассортиментда сифатли бажариши лозим.

Ҳозирги шароитда маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми корхона томонидан мустақил белгиланади ва режалаштирилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўғрисида»ги Қонунининг 20-моддасида куйидагилар қайд этилган: *«Корхона ўз фаолиятини мустақил режалаштиради ва хом-ашё ресурсларига, материалларнинг мавжудлигини ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга, бажарилаётган ишга, кўрсатилаётган хизматга бўлган талабларини ҳисобга олиб, тараққиёт истиқболларини белгилайди. Корхона давлат эҳтиёжлари учун шартнома асосида ишлар бажаради, маҳсулот сотади ва хизмат кўрсатади».*

Маҳсулот мўл-кўллигини таъминлашда аҳолини хилма-хил товарлар билан таъминлашда хорижий сармояларнинг тутган роли катта. Халқаро иқтисодий интеграция жараёнини кузатар эканмиз, ривожланиш даражаси қандай бўлишидан қатъий назар чет эл сармояси киритилган мамлакатлар иқтисодиёти тез суръатлар билан ривожланиб, салмоқли ютуқларга эришаётганлигининг гувоҳи бўламиз. Халқаро молиявий ташкилотлар маълумотларига кўра бир йилда қарийиб 400 млрд. АҚШ доллари ҳажмидаги хорижий сармоя бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга, бир минтақадан бошқа минтақага олиб кирилади. Президентимиз Ислам Каримов Олий Мажлиснинг биринчи чакриқ **ХИВ** Сессиясидаги маърузасида ХХИ аср

арафаси ва унинг дастлабки йилларида мамлакатимизнинг ривожланиш стратегияси ислохотларни чуқурлаштириш ва жамиятни янгилаш борасидаги асосий устувор ёналишлар ҳақида тўхталиб, жумладан шундай деган эди: **«Бешинчи устувор ёналиш — бу иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлашдир. Мазкур ўзгаришлар корхоналарни янгилаш ва техник қайта жиҳозлашга, мамлакатнинг бой табиий ва минерал хомашё салоҳиятидан тўла ва самарали фойдаланишга, экспортга мослашган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган қувватларни барпо этишга қаратилмоғи лозим».** Ўзбекистондаги инвестиция сиёсатининг яна бир з муҳим жиҳати — хорижий сармоядорларга берилаётган имтиёзлардир. Хорижий сармоядорларда кизиқиш уйғотаётган иккита имтиёзни мисол сифатида айтишимиз мумкин. **Биринчиси**, агарда улар қўшма корхона тузиб, уни Ўзбекистон Республикасининг инвестицион дастурига кирицалар, 7 йил давомида фойдадан олинадиган солиқдан озод этиладилар. **Иккинчиси**, агар мавжуд қонунлар ўзгариб борадиган бўлса ва бу ўзгаришлар у ёки бу компанияга иқтисодий ёки бошқа жиҳатдан зарар етказадиган бўлса, ўша хорижлик сармоядор Ўзбекистонга кириб келган пайтдаги қонунчиликдан яна 10 йил давомида фойдаланиши ва барқарор вазиятда ишлаши мумкин. Мана шундай ҳуқуқий кафолатлар, солиқлардаги имтиёзлар туфайли кейинги йилларда мамлакатимизга кўплаб хорижий сармоялар киритилмоқда.

Корхонанинг барча эришган натижавий кўрсаткичлари тўғридан-тўғри маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларни сотиш билан бевосита боғлиқлигини эътиборга олсак, бу борадаги молиявий ва бошқарув таҳлилининг муҳим вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади.

1. Маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг бизнес режада мўлжалланган ҳажмда бажарилганлигига баҳо бериш.

2. Ишлаб чиқаришнинг таркиби, динамикаси ва ўзгариш сабабларини омилли таҳлил этиш.

3. Маҳсулотларнинг сифати ва стандарт талабларига жавоб бериш даражасини ўрганиш.

4. Маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш имкониятларини аниқлаш.

5. Маҳсулот номенклатураси ва ассортиментига баҳо бериш ҳамда ўртача ассортимент режасининг бажарилишини таҳлил этиш;

6. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш.

7. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш бўйича мавжуд имкониятларни кўрсатиб бериш.

8. Аниқланган имкониятларни ҳаётга татбиқ этиш борасида таклифлар кўрсатиш ва ҳоказо.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш таҳлилининг объектлари бўлиб эса қуйидагилар ҳисобланади:

• маҳсулотлар турлари ва ассортименти бўйича ишлаб чиқариш ҳажми;

• маҳсулотларнинг сифати ва рақобатбардошлиги;

• ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таркиби;

• ишлаб чиқаришнинг маромийлиги ва узлуксизлиги. **Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш ҳажмларини таҳлил этишда молиявий ва бошқарув таҳлилининг асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади;**

• корхонанинг бизнес режа маълумотлари;

• «Корхона (бирлашма)ларнинг маҳсулоти бўйича ҳисоботи» (1П шакл) номли статистик ҳисоботи маълумотлари;

- «Тайёр маҳсулотлар ҳаракати» тўғрисидаги 16-сонли ведомост;
- «Бухгалтерия баланси» (1шакл) маълумотлари;
- «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» (2шакл) маълумотлари ва бошқа ахборот манбалари.

5.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва улардан таҳлилда фойдаланиш

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида саноат корхоналарининг ишлаб чиқарган маҳсулотлар ҳажми миқдорий, шартли миқдорий, меҳнат ва қиймат ўлчовларида ўрганилиши мумкин. Бу ўлчовлар таркибида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмини ўрганишда қийматда ҳисобланган кўрсаткичларни таҳлил этиш муҳим ўрин эгаллайди. Яъни, корхона бўйича барча турдаги ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми қиймат ўлчовида умумлашади. **Бошқарув таҳлили учун саноат корхоналари ишлаб чиқарган маҳсулот ҳажмини ўрганишда қуйидаги умумлаштирувчи кўрсаткичлар ўрганилади;**

- ялпи маҳсулот;
- товар маҳсулоти;
- сотилган маҳсулот.

Ялпи маҳсулот — бу корхонанинг маълум бир даврда (кун, ой, чорак, йил) ишлаб чиқарган маҳсулоти, кўрсатган хизмат ва бажарган ишларининг амалдаги ва солиштирма баҳода ўлчанган ҳажмига айтилади. Бунда унинг таркибига ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматлари, корхонанинг ўз капитал ремонтини учун сарфланган ярим фабрикатлар қиймати, буюртмачиларнинг хом-ашёсидан тайёрланган маҳсулотлар қиймати ҳам қўшилган ҳолда акс этади. Ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажми корхонанинг қуввати, имконияти ва ихтисослашувини ўрганишга ҳамда таҳлил ўтказишга имконият яратади.

Товар маҳсулоти — бу истеъмолчиларга етказиб бериш учун мўлжалланган маҳсулотлар бўлиб, ялпи маҳсулотдан шу жиҳатлари билан фарқ қиладики, унинг таркибига тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхона ички истеъмоли (оборотини) учун фойдаланилган маҳсулотлар ҳамда буюртмачиларнинг хом-ашёсидан тайёрланган маҳсулотлар киритилмайди.

Сотилган маҳсулот — истеъмолчиларга жўнатилган, ёки харидорлардан пули келиб тушган маҳсулотлар қийматига айтилади. Сотилган маҳсулотлар ҳажми солиштирма, бизнес режадаги ва амалдаги баҳоларда ҳисобланиши мумкин. Бу кўрсаткичга қараб ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги боғлиқлик, корхонанинг маҳсулотларини сотиш ҳажмини кўпайтириш бўйича имкониятлари бор ёки ёқлигини таҳлил қилишга асос бўлади.

Амалдаги эълон қилинаётган молиявий ҳисоботнинг иккинчи шакли «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» маълумотларида сотилган маҳсулотлар ҳажмини ўтган ва жорий йиллардаги кўрсаткичларини ўрганиш учун сотишдан соф тушум, сотилган маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннари каби кўрсаткичлар акс эттирилмоқда. Бу маълумотлар ҳам таҳлил учун муҳим манба сифатида фойдаланилади.

Корхоналарнинг маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини таҳлил қилишда муҳим ўринни миқдорий кўрсаткичларни ўрганиш эгаллайди. Бунда маҳсулот турлари бўйича дона, метр, тонна ва ҳоказо бирликларда ишлаб чиқариш суръати, динамикаси ва ўзгариш даражаларини аниқлаш борасидаги таҳлилнинг имкониятлари яратилади.

Бошқарув таҳлилида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини ўрганишда шартли миқдорий кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади. Айниқса, товарлар ҳажмини ўрганишда, масалан,

кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарда минг шартли банка, пахтани қайта ишловчи корхоналарда шартли — пахта тойи, пояфзал ишлаб чиқарувчи корхоналарда шартли — жуфт оёқ кийимлари каби кўрсаткичлар таҳлил қилинади.

Шунингдек, кўп турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналарнинг фаолиятини таҳлил қилишда сарфланган меҳнат миқдорига қараб ҳам маълумотлар ўрганилади, яъни ҳар бир ишлаб чиқарилган маҳсулотлар учун сарфланган киши-соати ёки киши-кун, бир киши кун ёки соатда яратилган маҳсулотларнинг миқдори каби шартли миқдорий маълумотларни ўрганиб ҳам ишлаб чиқариш фаолиятига баҳо берилади.

Саноат корхоналарининг маҳсулотлар ишлаб чиқариш даражасини таҳлил қилишда муҳим ўринни биз юқорида таъкидлаганимиздек, қиймат ўлчовида ҳисобланган умумлашган маълумотларни ўрганиш эгаллайди. Яъни, ишлаб чиқарилган ялпи ва товар маҳсулоти, сотилган маҳсулотлар қийматини бир неча йиллар маълумотларига асосланиб таҳлил ўтказиш лозим.

10 - ж а д в а л

«АВС акционерлик жамияти бўйича маҳсулот ишлаб чиқаришнинг умумлаштирилган кўрсаткичлари таҳлили (минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили		Фарқи (+,-)	
		Бизнесрежа	Ҳақиқат	Ўтган йилга нисбатан	Бизнесрежага нисбатан
Ялпи маҳсулот:					
• амалдаги баҳода	1912902	2236548	2721401	+808499	+484853
солиштирма баҳода	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
Товар маҳсулоти:					
• амалдаги баҳода	1902784	2209568	2701893	+799109	+492325
•солиштирма баҳода	2109528	2117539	2515931	+406403	+398392
Сотилган маҳсулот:					
• амалдаги баҳода	1452513	2367492	3040381	+1587868	+672889
• шартномавий баҳода	1402677	2301769	2984387	+1581710	+682618

Ж
адвал
маълумотларидан
кўриниб
турибдики,
биз таҳлил қилган «АВС

» акционерлик жамиятида жорий даврда ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўтган йилга нисбатан солиштирма баҳо бўйича 440537 минг сўмга кўпайган бўлса, бизнес режага нисбатан эса 355204 минг сўмга кўпайган. Амалдаги баҳолар бўйича ялпи маҳсулот ҳажми эса бундан кўпроққа ошган. Бу шундан далолат берадики, жорий йилда ўтган йилларга нисбатан маҳсулотлар баҳосининг ўсиши ҳам кузатилган. Маълумотлардан кўриниб турибдики, акционерлик жамиятида ишлаб чиқарилаётган ялпи маҳсулотларнинг аксарияти сотишга мўлжалланган, яъни товар сифатига эга бўлган. Аммо, акционерлик жамиятида ўтган йили товар маҳсулотларининг каттагина қисми сотилмай омборда қолиб кетган. Бу миқдор амалдаги баҳолар бўйича ўтган йили 450271 минг сўмни ташкил этган. Ҳисобот йили маълумотларига эътибор қиладиган бўлсак, ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулотга нисбатан сотилган маҳсулотлар ҳажми амалдаги баҳолар бўйича 318980 минг сўмга кўп бўлган. Бу шундан далолат берадики, акционерлик жамиятида жорий йилда ўтган йилдан қолган маҳсулотлар қолдиғининг каттагина қисмини сотишга муваффақ бўлишган. Бу эса

корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмлари бўйича яхши натижаларга эришганлигидан далолатдир. Бундан ташқари корхонада жорий йилда ўтган йили ва бизнес режага нисбатан кўп маҳсулот реализация қилинган. Масалан, амалдаги баҳолар бўйича корхона жорий йилда ўтган йилга нисбатан 1587868 минг сўмлик кўп маҳсулот сотилишига эришилган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий баҳоламоқ лозим деб ҳисоблаймиз.

5.3. Маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бизнес режа кўрсаткичларининг бажарилиши таҳлили

Бозор муносабатлари ривожланган сари режанинг аҳамияти тобора ошиб боради. Бирор бир ишлаб чиқариш, хусусан, тижорат гоёсини режасиз амалга ошириб бўлмаслигини хорижий ишбилармон ва тадбиркорлар аллақачон тушуниб йетишган. Бу йерда гап аввалги собиқ иттифоқ давридаги «беш йиллик» режаларимиз ҳақида кетмаяпти. Хорижий ривожланган мамлакатларнинг «беш йиллик» режалари бутунлай бошқача усулда тузилади. Уларни «Бизнес режа» деб аташади. эркин бозор муносабатлари шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг ишлаб чиқариш фаолиятини ҳамда келгусида амалга ошириши мумкин бўлган тактик ва стратегик режаларини бизнес режасида акс эттиради.

Бизнес режа — бу хўжалик юритувчи субъектнинг ривожланиш стратегиясини белгилаб берадиган асосий ҳужжатлардан биридир. Шу билан бирга у:

- корхона раҳбарларига стратегия ҳолатини аниқ белгилашга ёрдам бериб, самарали бошқаришга олиб келади;
- бозор иқтисодиёти шароитида бизнесни қандай режалаштириш ва амалга оширишни ўргатади;
- ҳақиқий фаолиятни режалаштирилган кўрсаткичлар билан таққослашга ҳам ўз вақтида уларга ўзгартиришлар киритишга ёрдам беради;
- корхона фаолияти бўйича керакли ахборотларни банкларга инвесторларга ва кредиторларга таклиф этади.

Бизнес режа корхонанинг иш жараёнини тасвирлаб, корхона раҳбарларининг ўз мақсадларига қандай эришишларини, биринчи навбатда ишнинг даромад келтиришини қай тариқа ошириш мумкинлигини кўрсатиб беради. Яхши ишлаб чиқилган бизнес режа корхонанинг ўсиб боришига, бозорда янги мавқеларни қўлга киритишга, ўз тараққиётининг истиқболларини белгилаб олишга, янги товарлар ишлаб чиқариш ва янги хизмат турларини яратишда мўлжалларни амалга оширишнинг мақсадга мувофиқ усулларини танлаб олишга ёрдам беради.

Бизнес режа корхонанинг ички ҳужжати бўлибгина қолмай, балки ундан инвесторлар ва кредиторларни таклиф қилишда ҳам фойдаланиш мумкин. Инвесторлар таваккал қилиб сармоя беришдан аввал лойиҳанинг синчиклаб ишлаб чиқилганига ишонч ҳосил қилишлари ва унинг самарали эканлигидан хабардор бўлишлари керак. Улар сармоя бериш имкониятларини кўриб чиқишдан олдин бизнес режани синчиклаб ўрганиб чиқишади, сўнгра лойиҳани ишлаб чиққанлар билан учрашадилар.

Жаҳон амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, бизнес режа ҳамма учун ўта зарурдир. **Унинг долзарблиги қуйидагилар билан изоҳланади:**

• *биринчидан*, иқтисодиётимизга бозор муносабатлари кириб келмоқда. Хўжалик юритувчи субъектлар бозор шароитида вужудга келадиган муаммоларни тасаввур эта олмайдилар. Уларга жавоб берадиган даражада тайёр эмаслар;

• *иккинчидан*, бутунлай ўзгариб бораётган хўжалик фаолияти соҳаси катта тажрибага эга бўлган раҳбарларнинг иш ҳам юритишда ўзгартириш киритишларини тақозо этади ва

айниқса, ҳозирги кунда бир нарса — рақобатга тайёр бўлиб туришга чакиради. Бу соҳада иккинчи даражали ишлар бўлмайди;

• *учинчидан*, хориждан инвестиция олиш зарур, бунинг учун буюртмаларимизни исботлаб бериш қобилиятига эга бўлишимиз, инвестиция маблағларининг ҳар бир жиҳатини хорижий тадбиркорлардан қолишмайдиган даражада ишлаб чиқишимизни инвесторларга кўрсата олишимиз керак. Тузиладиган бизнес режанинг ҳажми корхона бажарадиган иш фаолиятига боғлиқ бўлади. Бизнес режани ишлаб чиқишда ташқи маслаҳатчилардан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисобланади.

Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажмини ўрганишда солиштирма, улгуржи баҳоларда ҳамда жорий йилнинг амалдаги баҳоларида аниқланган маълумотлар таҳлил қилинади. Динамикасини аниқлаш учун ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган ҳақиқий маҳсулот ҳажми ўтган йиллардагиси билан таққосланиб, кўрсаткичларнинг ўзгариши **мутлоқ ва нисбий (фоиз)ларда аниқланиши лозим. Бундай** таҳлил қилишда таққосланувчи кўрсаткичлар бир хил баҳоларда ҳисобланган, яъни таққосланувчи талабга келтирилгани мақсадга мувофиқдир. Сабаби, аниқланган ўзгариш ва фарқларда баҳо омилининг таъсири бўлмасдан фақат миқдорий ўсиш ёки камайишлар аниқ ҳолати кўрингани таҳлилнинг таъсирчанлигини ўрганади. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажмининг ўтган йилларга нисбатан ўсиш суръатлари бир хил солиштирма улгуржи баҳода аниқланади. Амалдаги улгуржи баҳода ифодаланган маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажмининг солиштирма баҳодагиси билан таққослаш орқали баҳонинг ўзгаришини маҳсулот миқдorigа таъсири аниқланади.

11-жа д в а л

«АВС акционерлик жамиятида маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши ва динамикасининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили		Фарқи (+,)			
		Бизнес режада	Ҳақиқатда	Режадан		Утгаи йилдан	
				Мутлақ, м.с.	Нисбий, %	Мутлақ, м.с.	Нисбий, %
1	2	3	4	5	6	7	8
Маҳсулот ҳажми улгуржи баҳоларда, минг сўмда							
солиштирма улгуржи баҳода	2113430	2198763	2553967	+355204	+16,15	+440537	+20,84
амалдаги улгуржи баҳода	1912902	2236548	2721401	+484853	+21,68	+808499	+42,26

«АВС» акционерлик жамияти маҳсулот ишлаб чиқариш режасини солиштирма ва амалдаги улгуржи баҳолар бўйича ортиғи билан адо этган. Маълумотлардан кўринадиги акционерлик жамиятида ҳисобот йили маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми солиштирма улгуржи баҳо бўйича ўтган йилга нисбатан 440537 минг сўмга, бизнес режага нисбатан эса 355204 минг сўмга кўпайган. Амалдаги улгуржи баҳолар бўйича эса маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўтган йилга нисбатан 808499 минг сўмга ёки 42,26 фоизга, бизнес режага нисбатан эса 484853 минг сўмга ёки 21,68 фоизга ўсган. Бундай натижалар шундан далолат берадики, маҳсулот ҳажмининг солиштирма баҳоси билан амалдаги баҳоси ўртасидаги фарқ баҳо ўзгаришининг маҳсулот ҳажмига таъсирини акс эттиради. Бундан кўринадиги, корхонада жорий йилда товарлар баҳосида ўсиш кузатилган. Бу эса иқтисодиётда маълум даражада инфляциянинг мавжудлигидан далолатдир.

Маҳсулот ишлаб чиқариш бизнес режасининг бажарилиши ва унинг динамикаси миқдорий (дона, кг, тонна) ўлчамларда аниқланиб, таҳлил этилади. Бундай таҳлил миқпор ўлчамидаги маълумотларни ўргансада, аниқ ҳолатни ва мавжуд имкониятни батафсилроқ ақс этиради. Сабаби, фирма қанча турдаги ва миқдордаги маҳсулотлар ишлаб чиқарган бўлса, фақат ҳақиқатда эришилган натижаларгина ўрганилади. Талил давомида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўртача йиллик ўсиш даражасини аниқлаш лозим.

5.4. Маҳсулоттаркибидаги структуравий ўзгаришлар таҳлили

Корхона

(фирма)ларнинг ихтисослиги гакирувчи ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таркиби бозорда италаб ватаклифнинг ўзгаришига қараб мунтазам тақомиллашиб, ривожланиб ҳамда мукамаллашиб боради. Айниқса, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар, қиймат ўлчамидаги ҳажми структуравий ўзгаришлар таъсирида ортиб ёки камайтирилиб аниқланиши мумкин.

Бунда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми сарфланаётган моддий ва меҳнат харажатларини еътиборга

олган ҳолда ўрганилиши таҳлил даэришилган натижаларни янада аниқроқ ўрганиши мқониятини яраттади.

Корхона учун кўпроқ фойдала келтирувчи, кам харажатлар талаб этиладиган товарларни ишлаб чиқариш ўтаманфаатлидир.

Шунинг учун ҳам товарларни ишлаб чиқариш ҳажмининг таҳлил қилишда структуравий ўзгаришларни еътиборга олиш мақсадга мувофиқдир.

Маҳсулотлар ҳажмида структуравий ўзгаришларнинг меҳнациғмикўрсаткичлари орқали аниқлаш мумкин. Меҳнациғмининг еъёр-соат, еъёрлаштирилгани шҳақиқўрсаткичлари орқали аниқланади. Маҳсулот турлари бўйича режанинг бажарилиши ҳар хил даражада бўлиши, структуранинг ўзгаришидандалолат беради.

Структура бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши учун ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг барча

хиллари режалаштирилган маҳсулот таркиби ватузилишига тенг келиши керак.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг структурасининг ўзгариши фирманинг барча иқтисодий кўрсаткичларига таъсир этади. Маҳсулот ишлаб чиқариш таркибида қимматбаҳо маҳсулот турлари улушининг ортишиту файли маҳсулот қиймат шаклида ортади ва бунинг ақси ча бўлса, қиймат шаклида маҳсулот камайди.

Худди шундай оқор рентабелликка ега бўлган маҳсулот турларининг ортиши, рентабеллиги паст турларининг пасайишиту файли умумий фойдала миқдори ортади.

Маҳсулот ҳажмига структуравий ўзгаришларнинг таъсири низан жирли борланишусули орқали аниқлаш мумкин.

Корхона учун нафкелтирувчи барча структуравий ўзгаришлардан фойдаланиш маҳсулотларнинг ҳажмининг кўпайтириши мқониятини яраттади.

Маҳсулот ҳажмига структуранинг ўзгаришининг таъсири ниқуйидаги жадвал маълумотлари асосида таҳлил қилиб чиқамиз.

Жадвал маълумотлари асосида корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг структуравий ўзгаришининг натижасида ишлаб чиқариш ҳажми қандаёзгараётганлиги габаҳо бериши миз мумкин бўлади.

Маълумотлар шуни кўрсатмоқдаки, корхонада ҳисобот даврида бизнес режа бўйичажами 2117539 минг сўмлик товар маҳсулоти ишлаб чиқариш режалаштирилгани ҳолда, ҳақиқатда 2515931 минг сўмлик товар маҳсулоти ишлаб чиқарилган.

Ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот режадаги структурадажами 2431987

минг сўмни таққилетган, яъни структуранинг ўзгаришито вар маҳсулотининг ҳажмига 83944 минг сўмга ижобий таъсиретган.

Бутоварларнинг структурасининг ўзгариши корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятига ўзининг ижобий таъсири ниқўрсатганлигидандалолатдир.

«АВС» акционерлик жамиятида товар маҳсулотларининг структурасининг таҳлили

Маҳсулот турлари	Маҳсулот бирлиги ба хоси, сўм	Ишл. чиқарилган Маҳс. натурада, дона		Товар маҳсулоти солиштирма баҳода, минг сўмда			Структуранинг ўзг. товар Маҳсулотига таъсири
		Бизнесрежа	Ҳақиқатда	Бизнесрежада	Ҳақиқий. и/ч. маҳсулот режадаги таркибда	Ҳақиқатда	
1	2	3	4	5	6	7	8=7-6
«А»	8950	96700	103458	865465	932873	925949	6924
«Б»	7600	102700	97639	780520	737195	742056	+4861
«В»	3460	56800	61528	196528	207349	212887	+5538
«Г»	2570	65200	57621	167564	152784	148086	-4698
«Д»	5680	18919	85731	107462	401786	486953	+85167
Жами	Х	Х	Х	2117539	2431987	2515931	+83944

Структуранинг ўзгариш сабаблари турлича бўлиши мумкин;

- ишлаб чиқарилган товарлар таркибда юқори нархга сотилиши мумкин бўлган маҳсулотлар улушининг кўпайиши;
- мўмай фойда келтирувчи товарларнинг ҳажми;
- меъёрадаги моддий ва меҳнат сарфларидан ҳам тежамкорлик имконияти бўлган товарларнинг мавжудлиги;
- арзон хомашё, ёқилғи ва бошқа моддий бойликларнинг яқинлиги;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг технологиясини такомиллаштириши эвазига юқори манфаат;
- товарлар сифатини яхшиланиши ва бошқалар.

13-жадвал маълумотлари асосида, таҳлил қилинаётган «АВС» акционерлик жамиятида икки хил турдаги маҳсулотлар структурасидаги ўзгаришлар ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирини ўрганишимиз мумкин. Мазкур акционерлик жамияти маҳсулот ишлаб чиқариш режасини қиймат шаклида 101,34 фоизга, нормасоат шаклида эса 100,28 фоизга бажарган. Ҳар икки кўрсаткич ўртасидаги фоизлар фарқи товар таркибда структуравий ўзгаришдан далолат беради. Яъни, корхона режага нисбатан қимматроқ, аммо кам меҳнат талаб этадиган маҳсулот турини кўпроқ ишлаб чиқарган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий деб баҳолашимиз мумкин.

«ABC» акционерлик жамияти бўйича товарларнинг структуравий ўзгаришининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларига таъсири

Маҳсулот турлари	Ишлаб чиқарилган маҳсулот, дона		Маҳсулот бирл. баҳоси, сўм	1бирл.маҳс. ишл чиқар.учун сарфланган вақт, норма соатда	Ишлаб чиқарилган маҳсулот			
	Бизнес режада	Ҳақиқатда			Қиймат шаклида, минг сўм		Нормасоатда	
					Бизнес режа бўйича	Ҳақиқат	Бизнес режада	Ҳақиқат
1	2	3	4	5	6	7	8	9
«А»	96700	103458	8950	1,3	865465	925949	125710	134495,4
«В»	102700	97639	7600	1,6	780520	742056	164320	156222,4
Жами	X	X	X	X	1645985	1668005	290030	290717,8
Режанинг бажарилиши, %	X	X	X	X	X	101,34	X	100,28

5.5. Маҳсулот (иш, хизмат)лар номенклатураси ва ассортиментининг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши истеъмолчилар билан аввалдан тузилган шартномалардаги талаблар миқдорига боғлиқ. Корхона маҳсулот ишлаб чиқаришнинг бизнес режадаги кўрсаткичини фақат қиймат ҳажмда бажарибгина қолмасдан, балки ҳар бир товарлар бўйича белгиланган номенклатура ва ассортиментларда ҳам бажариши талаб этилади. Маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш бизнес режасининг бажарилиши барча соҳаларнинг турли тармоқларининг мутаносиб ривожланишига, истеъмолчининг маҳсулотлар (иш, хизмат)га бўлган талабини тўлароқ қондирибгина қолмасдан, бозорнинг мўлқўллигини таъминлайди.

Маҳсулот, иш ва хизматларнинг тури ва ассортименти таҳлилида уларнинг сегментлар бўйича таққосланадиган ва таққосланмайдиган, профилдаги ва профилда бўлмаган турлари, асосий ва қўшимча маҳсулотлар турлари бўйича туркумланиши ўрганилади. Улар бўйича режа топшириқларининг бажарилиши, умумий режа топшириқларининг бажарилишида уларнинг таъсири, маҳсулотлар тузилишидаги таркибий ўзгаришларга баҳо берилди.

Маҳсулотлар номенклатураси — деб, миқдор ҳолида товарлар гуруҳлари, кичик гуруҳлари ва позицияларини белгилашда ҳамда ҳисобга олишда қабул қилинган рўйхатидир.

Товар (иш, хизмат)лар ассортименти — эса, маҳсулотларнинг маълум бир белгиларига қараб, яъни, унинг турлари, нави, ўлчами, маркаси, артикулларига қараб ажратиладиган маҳсулотлар хилидир. *Товарлар номенклатураси ва ассортиметини ўрганишда ўртача ассортимент режасининг бажарилиши таҳлил этилади.*

Фирма ва компаниялар фаолиятини таҳлил этишда ўртача ассортимент режасининг бажарилишини ҳам аниқлаш муҳим ҳисобланади. Ўртача ассортимент режасининг бажарилиши одатда энг кичик рақамларни жамлаш усули орқали амалга оширилади. Бунда ҳар бир ассортимент турларини ҳақиқатда ишлаб чиқарилиш миқдорлари бизнес режаси

билан солиштирилиб ҳар икки кўрсаткичдан энг кичиги ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот таркибига қабул қилинади. Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот таркибига қабул қилинган кўрсаткичларнинг жамини бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган маҳсулотларга бўлиш орқали ўртача ассортимент режасининг бажарилиши аниқланади.

14- жа д в а л

**«АВС» акционерлик жамиятида маҳсулотлар номенклатураси ва
ассортиментининг таҳлили**

Маҳсулот турлари	Маҳсулот бирлигининг баҳоси, сум	Ишлаб чиқарилган маҳсулот натура шаклида, дона		Ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймат шаклида, (минг сўм)		Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот
		Бизнес режада	Ҳақиқатда	Бизнес режада	Ҳақиқатда	
1	2	3	4	5	6	7
«А»	8950	96700	103458	865465	925949	865465
«Б»	7600	102700	97639	780520	742056	742056
«В»	3460	56800	61528	196528	212887	196528
«Г»	2570	65200	57621	167564	148086	148086
«Д»	5680	18919	85731	107462	486953	107462
Жам	Х	Х	Х	2117539	2515931	2059597

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, таҳлил қилинаётган «АВС» акционерлик жамиятида жорий ҳисобот даврида беш хил ассортиментдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш режалаштирилган бўлиб, улардан «А», «В» ва «Д» ассортиментдаги маҳсулотларни натура ҳолатида ортиғи билан ишлаб чиқарилган. Қолган икки хил ассортиментдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш режалари эса тўлиқ бажарилмаган. Натижада мазкур акционерлик жамиятида жорий йилда жами ассортимент ҳисобига 2059597 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган бўлиб, ўртача ассортимент режасининг бажарилиши 97,26 % ($2059597 / 2117539 * 100$) ни ташкил этган. Ўртача ассортимент режасининг бажарилмаслигига «Б» ва «Г» турдаги маҳсулотлар бўйича ишлаб чиқариш режасининг бажарилмаслиги сабаб бўлган. Аммо, корхонада ўртача ассортимент режаси 100 % га бажарилмаган бўлсада, маҳсулот ишлаб чиқариш режаси 118,81 % ($2515931 / 2117539 * 100$) га бажарилган, яъни режа ортиғи билан бажарилган. Корхона маъмурияти ассортимент режасининг бажарилмаслик сабабларини чуқур ўрганишлари ва ўз вақтида тегишли чораларни кўриши лозим бўлади.

Ассортимент режасининг бажарилмаслиги кўрсаткичи орқали ҳам ассортиментга баҳо бериш мумкин.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ассортиментининг ўзгариши хўжалик фаолияти натижаларига сезиларли таъсир кўрсатади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ассортиментини шакллантиришда корхона биринчи навбатда, маҳсулотлар турига бўлган талабни ҳамда бозордаги ҳолатини, иккинчидан эса, корхонада мавжуд бўлган маҳсулот, хом-ашё, техник-технологик, молиявий ва бошқа имкониятлардан тўлароқ фойдаланишни эътиборга олиши зарур. *Ассортиментни шакллантириш системаси қуйидаги асосий жиҳатларни ўз ичига олиши шарт:*• истеъмолчиларнинг истиқболли эҳтиёжини аниқлаш;

- чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобатбардошлик даражасини аниқлаш;
- маҳсулотнинг бозордаги ҳаётийлик сиклини ўрганиш, ўз вақтида янги замонавий бўлган товарлар турини яратиш бўйича чоралар кўриш ва ишлаб чиқариш дастуридан маънавий эскирган ва иқтисодий жиҳатдан кам фойдали бўлган маҳсулотни чиқариб ташлаш;
- иқтисодий самарадорлик ва маҳсулот ассортименти ўзгаришида хавф хатар даражасини баҳолаш.

5.6. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг таҳлили

Турли мулк шаклидаги фирма ва компаниялар йил давомида ўзидаги мавжуд бўлган барча моддий, меҳнат ва молиявий бойликларидан оқилона фойдаланиши ҳамда йил давомида узлуксиз самарали айланишини таъминлаши талаб этилади. Самарали фаолият ташкил этилганда маҳсулотлар ишлаб чиқариш бозордаги талабни эътиборга олган ҳолда йил мобайнида бир хил ҳажмда бўлишига эришилади. Бунинг учун корхоналар кунлик, ҳафталик, ойлик, чорак, ярим ва йил мобайнида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини бизнес режада мўлжалланган миқдорда бажарилишини таҳлил этиши лозим.

Айрим корхоналар йиллик, квартал, ойлик режаларини ортиғи билан бажариши мумкин, аммо айрим ойларда ишлаб чиқаришни бир маромда ташкил эта олмаслиги мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқаришдаги маромийликнинг бузилиши шартнома мажбуриятларини барбод бўлишига, унинг оқибатида жарималар тўланилишига олиб келади. Амалдаги тажрибалар шуни кўрсатадики, айрим фирмалар ойлик ишлаб чиқариш бизнес режа кўрсаткичларини қисқа кунларда ҳал этишни мўлжаллашади. Лекин маҳсулотларнинг сифати талабга жавоб бермасликка, омбордаги сотилмай қолган товарлар қийматининг кескин ортишига ҳамда истеъмолчиларга жўнатиладиган товар муддатларининг бузилишига олиб келади.

Фирманинг маромида ишлаётганлигини таҳлил этишда ҳар 10 кунликда ишлаб чиқарилган товарларнинг ойлик маҳсулотда тутган улуши ҳисобланади ва аниқланган маълумотлар бизнес режа кўрсаткичлари билан таққосланиб, фаолиятнинг маромида бўлаётганлигига баҳо берилади.

15- ж а д в а л

«АВС акционерлик жамиятида маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг таҳлили (минг сўмда)

Ўн кунликлар	Ҳисобот йили		Маромийлик ҳисобига ичлаб чиқарилган маҳсулот	Жамида тутган улуши, %	
	Бизнес режада	Ҳақиқатда		Бизнес режада	Ҳақиқатда
1	2	3	4	5	6
I - ўн кунлик	724000	715874	715874	34,20	28,45
II- ўн кунлик	714800	865407	714800	33,76	34,40
III- ўн кунлик	678739	934650	678739	32,04	37,15
Жами	2117539	2515931	2109413	100,0	100,0

Маромийлик коэффициенти:

$2109413 / 2117539 = 0,996$

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида мазкур акционерлик жамиятининг маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигига баҳо бериш мумкин. Маълумотлардан кўринадики, корхонада ҳисобот даврида маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлик коэффициенти 0,996ни ташкил этган. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг бузилишига жорий йилдаги ойларнинг биринчи ўн кунлигида бизнес режада белгиланган 724000 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилиши ўрнига, ҳақиқатда 8126 минг сўмга кам маҳсулот ишлаб чиқарилганлиги сабаб бўлган. Натижада маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги 0,004 коэффициентга бажарилмаган. Шундай бўлсада, акционерлик жамиятида ҳисобот йилидаги ойларда кейинги иккинчи ва учинчи ўн кунликлари бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш режалари ортиғи билан адо этилганлиги боис, корхонадаги умумий маҳсулот ишлаб чиқариш режаси ортиғи билан бажарилган. Умуман олганда бундай натижаларни ижобий баҳоласак бўлади, чунки, корхонада маромийлик бузилиши унчалик катта эмас экан. Одатда, маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг бузилиши оқибатида корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатига путур етишига, хўжалик субъектлари ўртасидаги ўзаро шартномаларнинг ўз вақтида тўлиқ бажарилмаслигига, иқтисодий жарималар кўдланилишига, касса режаларининг тўлиқ бажарилмаслигига ҳамда маҳсулотларни сотиш ҳажмларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Корхона маъмурияти имкон қадар маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигини бузилмаслик чораларини кўриши керак бўлади.

5.7. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг бузилиши ва ёъқотишлар таҳлили

Маҳсулотлар сотишдан олинган соф тушум ҳажми товарлар сифати, миқдори, шартнома ва бозордаги баҳоларнинг ўзгаришлари билангина боғлиқ бўлиб қолмасдан, сотиш учун мўлжалланган товарларнинг туриб қолишидан сифатининг бузилиши, ишлаб чиқаришдаги браклар ҳажмига ҳам боғлиқдир. Ишлаб чиқариш жараёнидаги технологик ўзгаришлар эвазига, бажарувчиларнинг лаёқатизлиги ва масъулияцизлиги туфайли ёъл қўйилган камчиликлар таъсирида товарлар сифатининг пасайиши ва брак маҳсулотлар пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Шунингдек, хомашё сифатининг пастлиги, стандартга мос келмаслиги, дастгоҳларнинг тез бузилиши, ишлаб чиқариш жараёнидаги нуқсонлар, кадрлар малакасининг пастлиги туфайли ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таркибида бракка ёъл қўйилиши мумкин. Бракка ёъл қўйилиши туфайли, истеъмолга чиқадиган тайёр маҳсулот ҳажми камаяди, маҳсулот таннархи қимматлашади. Чунки брак маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган харажатларнинг зоя кетганлиги, унумсизлигидан далолат беради. Томонларнинг ўзаро тузган шартномаларида етказиб бериладиган товарларнинг миқдори, нархидан ташқари ассортимент ва сифати ҳам келишилади. Демак, брак маҳсулотлар ишлаб чиқариш ёки товарлар сифатининг бузилиши истеъмолчи ҳуқуқининг бузилишига ва иқтисодий зарар кўришига олиб келади. Шартномага мувофиқ ишлаб чиқарувчи истеъмолчига сифациз маҳсулот ишлаб чиқаргани учун етказилган зарарни қоплаши шарт. Ишлаб чиқарувчи фирма даъвогарлик муддати тугамасдан аввал нуқсонга эга бўлганлиги учун қайтарилган товар ўрнига бошқа маҳсулотлар жўнатиши ёки аввалги товарларнинг нуқсонини тузатиб, истеъмолчига жўнатиши лозим. Маҳсулотлар браки — тузатиладиган ва тузатилмайдиган турларга бўлинади. Ёъл қўйилган браkning маҳсулотлар қийматига таъсирини аниқлаш учун брак натижасида фирма беҳуда сарфлаган барча моддий, меҳнат ва молиявий харажатлари жамланади, шунингдек, камчиликни тугатиш учун амалга оширилган қўшимча сарфлар ҳам

қўшилган ҳолда брак таннархи аниқланади. Бу аниқланган ёқотишларни товар маҳсулоти таннархига бўлиш орқали брак туфайли маҳсулот ҳажмининг камайиши аниқланади. Буни қуйидаги шартли мисолимиз орқали кўрсатиб ўтишимиз ва таҳлил қилишимиз мумкин бўлади:

Ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти ҳажми — 10 минг сўм. Брак маҳсулот учун кетган барча сарфлар — 26 минг сўм. Ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти таркибидаги брак маҳсулотларнинг тутган улуши $26/10000 * 100=0,26 \%$.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг ишлаб чиқариш фаолиятида чиқиқиз технологияга асосланиши ҳамда имкон қадар маҳсулотларнинг браклиги даражасини пасайтириши лозим бўлади.

5.8. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этувчи омилларни умумлаштириш

Корхоналар тажрибасида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этувчи омилларни турлича гуруҳлаштириш мумкин, *лекин булар ичида энг муҳимлари бўлиб:*

- тадбиркорлик омили;
- меҳнат омиллари;
- моддий захиралар билан таъминланганлик омили, асосий воситалар билан қуролланганлик омили;
- бошқа омиллар;

Бозор иқтисодиёти шароитида таъсирчан омиллардан бири — тадбиркорлик омилидир. Шу сабабли маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қаторига тадбиркорлик лаёқати омили ҳам киритилиши тартибланган ва бу тартибланиш иқтисодий жиҳатдан ўринлидир. Чунки юқорқда қайд этилган ишлаб чиқариш омиллари тадбиркорлик омили билан биргаликда ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга таъсир этади.

Меҳнат, ишлаб чиқаришнинг муҳим омили саналади, чунки у моддий бойликлар, захираларни хом-ашё сифатида асосий воситалардан фойдаланиб, ишлаб чиқаришни ташкил этади ва тайёр маҳсулот яратилади. Барча омиллар бир-бири билан узвий боғланган ҳолда, ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этади. Меҳнат омилларини таҳлил этишда фирманинг меҳнат кучлари таркиби, ҳаракати ва улар билан таъминланганлик, иш вақтидан фойдаланганлик, меҳнатнинг унуми ва меҳнат омилларини ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига бўлган таъсирлари аниқланади.

Товар ва моддий захиралардан фойдаланганлик омилини ўрганишда улар билан таъминланганлик, товар захираларининг ҳаракати, моддий жавобгарлар бўйича сақланиш ҳолати, самарали фойдаланганлик, моддий бойликларнинг қайтими ва сиғими ҳамда моддий бойликлардан фойдаланишнинг ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмига таъсири каби кўрсаткичлар таҳлил қилинади.

Бугунги кунда фирма ва компанияларни техник жиҳатдан қайта қуролланиши муҳим аҳамият касб этади, сабаби, замонавий асосий воситалардан фойдаланиш иш унумининг ортишига, маҳсулотлар сифатини яхшиланишига ҳамда технологик жараёнлардаги ёқотиш — бракларнинг камайишига таъсир этади. Шунинг учун ҳам бу омилнинг таҳлилида фирманинг асосий воситалари таркиби, ҳаракати ва техник ҳолати, ишлаб чиқариш қувватлари ва асосий воситалардан фойдаланиш кўрсаткичлари ҳамда асосий воситалардан оқилона фойдаланишнинг ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига таъсири ўрганилади.

Бошқа омиллар дейилганда, бозор конъюктураси, талаб ва таклиф, рақобатчилар имконияти, истеъмолчи ва буюртмачиларнинг харид қобилияти, халқаро иқтисодий алоқаларнинг ўзгариши ва шу каби бошқа сабаблар тушунилади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик субъектларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини таҳлил этишнинг аҳамияти нималарда кўринади?
2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини ўрганишда таҳлилнинг асосий вазифалари нималардан иборат бўлади?
3. Қандай ахборот манбаларидан фойдаланилади?
4. Маҳсулот ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ифодалаб беринг.
5. Ялпи ва товар маҳсулоти деганда нимани тушунаси?
6. Маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши ва унинг динамикаси қандай таҳлил этилади?
7. Маҳсулот номенклатураси ва ассортименти қандай таҳлил этилади?
8. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги нима?
9. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг бузилишидан кўрилган брак қандай таҳлил этилади?
10. Маромийликнинг бузилишига нималар сабаб бўлади?
11. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этувчи омилларни кўрсатиб беринг.

МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР СОТИШ ВА УЛАРНИНГ ЎЗГАРИШИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Мавзу бўйича таянч иборалар: сотиш ҳажми; сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллар таҳлилининг услублари; маҳсулот йетказиб бериш ва сотиш шартномалари; шартнома бажарилишини таҳлил этиш усуллари; сифат кўрсаткичлари таҳлили; маҳсулот сифатини таҳлил этиш услублари; рекламация.

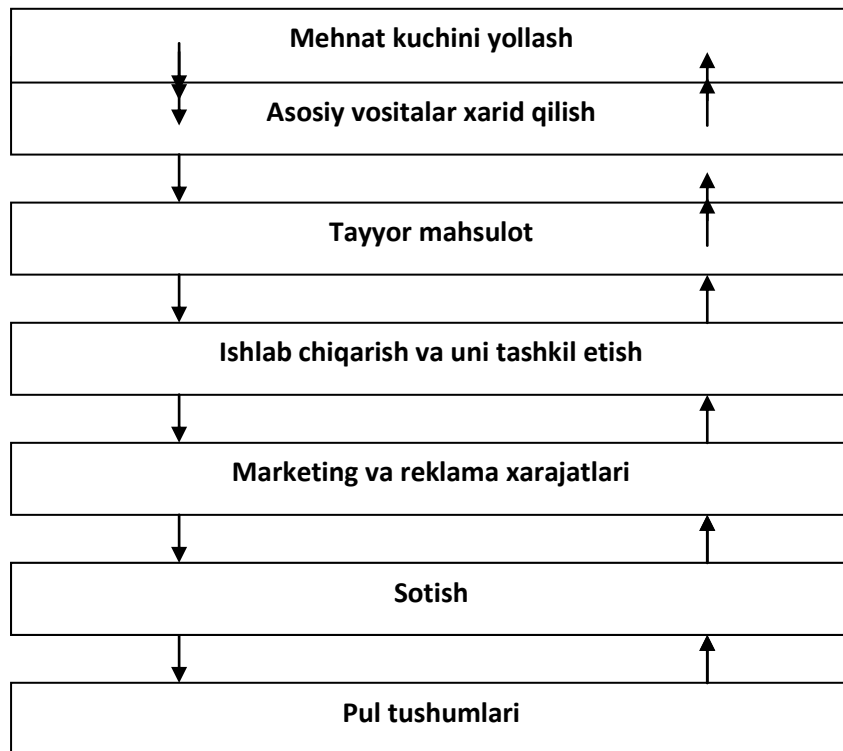
6.1. Бозор иқтисодиёги шароитида корхоналарнинг маҳсулот сотиш жараёнларини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва манбалари

Бозор иқтисодиёти шароитида мулк шаклидан қатъий назар барча фирма ва компанияларда маҳсулотларни энг аввало сотиш учунгина ишлаб чиқаришни ташкил этадилар. Фақатгина буюртмачи талаби асосида ва истеъмолчиларнинг дидини мўлжаллаб, барча талабни қондириш мақсадида сифатли товарлар ишлаб чиқаришга ҳаракат қиладилар. Маҳсулотларнинг ўз муддатида сотилиши ишлаб чиқаришни маромида давом этишини таъминлайди, бойликларнинг айланишини тезлаштиради. Маҳсулот сотиш орқали қилинган доимий ва ўзгарувчан харажатлар қопланади ва фирма фойда кўришни мўлжаллайди. Сотиш ҳажми ишлаб чиқариш жараёнининг сўнгги босқичидир. Маҳсулот сотишдан келган тушум орқали корхона биринчи галдаги тўловларни амалга оширади, яъни, давлат бюджети олдидаги мажбуриятларини бажаришга, нобюджет фондларига ажратмаларни тўлашга, ўз ишчи ва хизматчилари билан меҳнат ҳақи юзасқдан тўловларни бажаришга, олган кредит ва қарзларини қайтаришга, мол етказиб берувчилар билан ҳисоблашишларни амалга оширишга ҳаракат қилади. Бу ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида бажарилиши турли хил жарима, иқтисодий огоҳлантиришлар ва пенялар тўлашдан корхонани қутқаради.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ўз вақтида сотилиши корхонанинги ижобий молиявий натижага эришиши, дивидент тўловларини ўз вақтида амалга ошириши, мулк ва маблағларнинг узлуксиз ҳамда самарали айланиши каби кўпгина молиявий аҳвол муносабатларини яхшилаш имкониятини туғдиради. Сотиш жараёнини муддатида

бажарилиши корхонанинг ишлаб чиқариш ва таъминот жараёнларини ҳам тезлашишига таъсир этади, дебиторлик ва кредиторлик қарзларини қисқартиради, пул оқимларини ижобий бўлишини таъминлайди. Бу фикрларни оддий ифодалаш мақсадида қуйида маблағларнинг корхона ва фирмалардаги ҳаракат қилишини 9-чизма шаклида келтирамиз:

9-чизма

Маблағларнинг корхона ва фирмалардаги ҳаракати чизмаси

Сотиш бўйича режанинг бажарилишида тайёр маҳсулот ва унинг сифати муҳим ўрин тутди.

Тайёр маҳсулот деб — барча ишлов операцияларидан ўтиб, тайёр ҳолга келтирилган, белгиланган давлат стандарти ёки техник талабларга жавоб берадиган, техник назоратдан ўтган маҳсулотга айтилади. Тайёр маҳсулот таркибига буюртмачи корхоналар учун бажарилган иш ва хизматлар ҳамда ушбу корхонага қарашли ишлаб чиқаришдан ташқари хўжаликлар учун бажарилган иш ва хизматлар ҳам киради.

Сотиш учун мўлжалланган маҳсулот, товар маҳсулоти деб номланади. Унинг таркибига сотиш учун мўлжалланган тайёр маҳсулотлар, ярим тайёр моллар, буюртмачи корхона ва муассасалар учун бажарилган саноат характериға эға бўлган ишлар киради.

Бозор иқтисодиёти шароитида нарх турлари кўпаяди: улгуржи, чакана нархлардан ташқари яна ички, халқаро нархлар мавжуддир. Ички нарх, товарларға давлат ичкарисидаги белгиланган нарх, халқаро нарх эса товарларға халқаро бозорда белгиланган нархдир, Булардан ташқари бозор иқтисодиёти шароитида икки хил нарх амал қилади:

1. эркин нарх.
2. Давлат томонидан белгиланадиган нарх.

Давлат томонидан белгиланадиган нарх кейинчалик қисқариб боради, эркин нархнинг доираси кенгайиб боради. Корхоналар ўз ишлаб чиқарган маҳсулотларини эркин нархда истеъмолчилар билан келишиб, сотишға интиладилар. Камёб молларни товар биржаси — кимошди савдоси орқали сотиш кенг ривожланди.

Омборға қабул қилинган ва харидор корхоналарига жўнатилган маҳсулот бухгалтерия ҳисобида ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи бўйича акс эттирилади. Бирок, сеҳлардан маҳсулот омборға қабул қилинганда унинг ҳақиқий таннархи маълум

бўлмагани учун, маҳсулот ҳаракатини қабул қилинган режа таннархи ёки улгуржи баҳода ҳисобга олинади, яъни баҳоланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш жараёнларини таҳлил қилишда молиявий ва бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш ҳажми бўйича белгиланган бизнес-режанинг асослилигини аниқлаш.

2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш режасининг умумий ҳажмда ҳамда шартнома мажбуриятларини ҳисобга олган ҳолда бажарилишига объектив баҳо бериш.

3. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг сифат кўрсаткичларини ўрганиш ва уларни сотиш ҳажмига таъсирини аниқлаш.

4. Маҳсулот сотиш ҳажмларининг динамик ўзгариш сабабларини аниқлаш ва баҳо бериш.

5. Маҳсулот сотиш ҳажмига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш ва уларга баҳо бериш.

6. Шартнома мажбуриятларининг бузилиши, бажарилмаслик сабабларини аниқлаш ва унга баҳо бериш.

7. Маҳсулот сотиш ҳажмини ошириш имкониятларини кўрсатиб бериш.

Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш жараёнларини таҳлил этишда таҳлил учун керакли бўлган ахборот манбалари қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг бизнес режа маълумотлари;
- сотиш жараёнлари бўйича дастлабки бухгалтерия ҳисоби маълумотлари;
- «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» маълумотлари;
- «Корхона (бирлашма)нинг маҳсулоти бўйича ҳисобот»и маълумотлари;
- бошқа қўшимча маълумотлар.

6.2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш режасининг бажарилиши ва динамикасининг таҳлили

Маҳсулот сотиш режасининг бажарилиши истемолчиларга жўнатилган товар қисмини ўрганишдан бошланади. Чунки жўнатилган товар билан сотилган маҳсулот вақт жиҳатдан фарқланади. Истемолчиларга жўнатилган товар, кўрсатилган хизматлар учун белгиланган муддат давомида ҳисоб счётига пулни келиб тушмаслиги туфайли корхонанинг молиявий ҳолати издан чиқади. Бунинг натижасида корхонанинг бюджет, банк, мол етказиб берувчиларга бўлган қарзи ортиб боради, тўлов қобилияти пасаяди. Бугунги кунда товарлар учун тўлов муддати 3 ой, яъни 90 календар куни қилиб белгиланган. 3 ойдан ошган қарзлар муддати утган қарз деб аталади. Муддати ўтган қарзларни сурункали давом этиши банкротликка сабаб бўлади.

Банкротлик (иқтисодий ночорлик) — хўжалик суди томонидан эътироф этилган ёки қарздор ихтиёрий равишда тугатилаётганида унинг ўзи эълон қилган қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабини тўла ҳажмда қондиришга қодир эмаслиги, шу жумладан, бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга солиқлар, йиғмлар ва бошқа мажбурий тўловларни таъминлашга қодир эмаслиги.

Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик тўғрисида»ги Қонунининг 3-моддаси «банкротлик аломатлари» деб аталади. Бу моддада қуйидагилар қайд этилган. Юридик шахснинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва (ёки) мажбурий тўловларни бажаришга қодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва (ёки)

тўлов мажбурияти юзага келган кундан эътиборан 9 ой давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, унинг банкротлик аломати деб эътироф этади.

Жисмоний шахснинг (тадбиркорлик фаолиятини юридик шахс ташкил этмаган ҳолда амалга ошираётган шахснинг) пул маблағлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва (ёки) мажбурий тўловларни тўлаш мажбуриятини бажаришга қодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва (ёки) тўлов мажбурияти уларни бажариш санаси бошланган пайдан эътиборан 6 ой давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, агар мажбуриятларнинг суммаси унга тегишли мол-мулкнинг қийматидан ошиб кетган бўлса, унинг банкротлик аломати деб эътироф этилади.

Қарздорнинг тўлов қобилиятини тиклаш учун қуйидаги чора-тадбирларни қўллаш лозим:

ишлаб чиқаришни қайта ихтисослаштириш;

- норентабел ишлаб чиқаришларни ёпиш;
- дебиторлик қарзларни ундириш;
- қарздор мол-мулкнинг бир қисмини сотиш;
- қарздорнинг талабидан ўзганинг фойдасига воз кечиш;
- қарздор мажбуриятларини учинчи шахслар томонидан бажарилиши;
- қарздорнинг тўлов мажбуриятини тиклашнинг бошқа усуллари.

Жўнатилган товарларнинг таҳлили учун маълумотлар тезкор ҳисоб ва дастлабки ҳужжатлар ҳамда ҳисоботдан олинади, Товарлар истъомолчиларга тузилган шартнома асосида жўнатилади.

Жадвалда келтирилган маълумотлар «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» (2-шакл) шаклидан олинган. Яъни юқоридаги 16-жадвалда маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш ҳажми 2-шаклнинг 010 сатридан олинган бўлиб, маҳсулот сотишдан олинган соф тушум солиштирма улгуржи баҳода акс эттирилган. 16-жадвал маълумотларқан кўринадик, таҳлил қилинаётган «ABC» акционерлик жамиятида ўтган йили жами 1452513 минг сўмлик маҳсулот сотилган бўлса, ҳисобот йилида бу кўрсаткич 3040381 минг сўмни ташкил қилган, яъни ўтган йилга нисбатан маҳсулот сотиш ҳажми 209,32 % ни ташкил этган. Корхона ҳисобот йилида бизнес режа бўйича ўтган йилга нисбатан анча кўп маҳсулот сотишни режалаштирган бўлиб, мазкур режа жорий йилда 128,42 % ни ташкил этган. Бундан кўринадик, корхона ўтган йилга нисбатан жорий йилда бир қадар кўп маҳсулот соташни олдиндан тахмин қилган, яъни маҳсулот сотиш ҳажмини ўтган йилга нисбатан бизнес режада 914979 минг сўмга кўп қилиб белгилаган ҳамда ушбу режа ортиғи билан адо этилган. Бундай натижалар корхонанинг молиявий ҳолати яхшиланиб ички ва ташқи бозорда ўз мавқеини топиб бораётганлигидан далолатдир.

16-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятида маҳсулот сотиш режасининг умумий ҳажмда бажарилиши ва динамикасининг таҳлили (минг сўмда)

Курсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Ҳисобот йилининг ҳақиқийси	
		Бизнес режада	Ҳақиқатда	Ўтган йилганисб..%	Режага нисб, %
Сотилган маҳсулот ҳажми, минг сўм	1452513	2367492	3040381	209,32	128,42

Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш режасининг умумий ҳажмда бажарилиши таҳлилидан сўнг асосий маҳсулотнинг айрим турлари бўйича сотиш режасининг натура ва қиймат шаклларида бажарилиш муддатлари бўйича аниқланиши лозим бўлади.

17-жадвал маълумотларидан кўринадики, таҳлил қилинаётган корхонада жорий йилнинг биринчи чорагида сотиши режалаштирилган «А» маҳсулот бўйича январ ойида режадаги 7880 дона ўрнига ҳақиқатда 8129 донани, феврал ойида режадаги 7160 дона ўрнига ҳақиқатда 8032 донани, март ойида эса режадаги 7580 дона ўрнига 8229 донани ташкил этган. Яъни «А» маҳсулоти бўйича сотиш режаси биринчи чоракнинг барча ойларида ортиғи билан адо этилган. «Б» маҳсулоти бўйича сотиш режаси биринчи чоракнинг январ ва феврал ойларида ортиғи билан бажарилган бўлсада, март ойида режа бажарилмаган. «В» маҳсулоти бўйича сотиш режаси эса биринчи чоракнинг барча ойларида бирдек қисман бажарилмаган. Демак, корхона маъмурияти «В» маҳсулотининг кам сотилишига сабаб бўлаётган омилларни аниқлаши ва тегишли чоралар кўриши лозим бўлади.

17 ж а д в а л

«АВС» акционерлик жамияти бўйича маҳсулотларнинг айрим турларини сотиш режасининг натура шаклида бажарилиши (дона ҳисобида) (I чорак)

Маҳсулот турлари	Маҳсулотбир лиги баҳоси,сўм	Январ		Феврал		Март	
		Режа	Ҳақиқатда	Режа	Ҳақиқатда	Режа	Ҳақиқатда
«А»	8950	7880	8129	7160	8032	7580	8229
«Б»	7600	9560	10567	9010	9561	9120	9067
«В»	3460	3870	3051	3270	3157	3210	3171

18 ж а д в а л

«АВС» акционерлик жамиятида маҳсулот сотиш режасининг қиймат шаклида бажарилишининг таҳлили

Маҳсулот турлари	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Бизнес режанинг бажарилиши, %
1	2	3	4
«А» маҳсулоти:			
Январ	7880 8950=70526	8129 8950=72754,6	103,16
Феврал	7160 8950=64082	8032 8950=71886,4	112,18
Март	7580 8950=67841	8229 8950=73649,5	108,56
Жами	22620x8950=202449	24390x8950=218290,5	107,82
«Б» маҳсулоти:	9560x7600=72656	10567x7600=80309,2	110,53
Январ			
Феврал	9010x7600=68476	9561x7600= 72663,6	106,11
Март	9120x7600=69312	9067x7600=68909,2	99,42
Жами	27690x7600=210444	29195x7600=221882	105,43
«В» маҳсулоти:			
Январ	3870x3460=13390,2	3051x3460=10556,5	78,83
Феврал	3270x3460=11314,2	3157x3460=10923,2	96,54
Март	3210x3460=11106,6	3171x3460=10971,7	98,78
Жами	10350x3460=35811	9379x3460=32451,4	90,62

Ҳаммаси	448704	472623,9	105,33
Шужумладан:			
Январ	156572,2	163620,3	104,50
Феврал	143872,2	155473,2	108,06
Март	148259,6	153530,4	103,55

Жадвалда келтирилган натура шаклидаги маҳсулотларни унинг баҳосига кўпайтириш орқали сотиш ҳажмини қиймат кўринишида ифодалаймиз ва режанинг бажарилишини аниқлаймиз.

Юқоридаги -жадвал маълумотлари асосида «АВС акционерлик жамиятининг биринчи чорак мобайнида маҳсулот сотиш режаларининг натура ва қиймат ифодаларида бажарилишига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўринадик, корхонада «А» маҳсулотини сотиш режаси биринчи чоракда жами натура шаклида 1770 донага кўп бўлган, яъни, режа 107,82% га бажарилган. «А» маҳсулотини сотиш бўйича режанинг бажарилиши биринчи чоракнинг январ ойида 103,16% ни, феврал ойида 112,18% ни, март ойида эса 108,56 % ни ташкил этган. Бундан кўринадик, «А» маҳсулотга бўлган бозор талаби юқори бўлиб, яъни ушбу маҳсулот корхона учун юқори рентабелли маҳсулот ҳисобланар экан. «Б» маҳсулотни сотиш бўйича биринчи чорак режаси жами 105,43% га адо этилган бўлсада, сотиш режаси январ ойида 110,53 % ни, феврал ойида 106,11% ни ташкил этгани ҳолда, март ойида эса сотиш режаси 0,58% га бажарилмаган. Демак, ушбу маҳсулот турига охириги ойларда бозордаги талаб пасайиб бораётганлигидан далолат беради. Корхона маъмурияти ушбу маҳсулотнинг тобора камроқ сотилиш сабабларини аниқлаши ва тегишли чоралар кўриши лозим бўлади. Корхонада биринчи чоракда «В» маҳсулотини сотиш режаси 90,62% ни ташкил этган, яъни белгиланган режа 9,38% га бажарилмаган. Бунга сабаб ушбу маҳсулотни сотиш режалари биринчи чоракнинг январ ойида 78,83% га, феврал ойида 96,54% га, март ойида эса 98,78% га бажарилиши таъсир этган. Бундан кўринадик, ушбу маҳсулотга бўлган бозордаги талаб борган сари яхшиланиб бормоқда ва сўнгги ойларда деярли сотиш режалаштирилган маҳсулот ҳажмида маҳсулот сотилмоқда экан. Корхона маъмурияти эса ушбу маҳсулотга бўлган истеъмолчиларнинг талабларини янада пухтароқ ўрганиши ҳамда кўпроқ маҳсулот сотиш чораларини топиши лозим бўлади.

Умуман олганда корхонада биринчи чорак мобайнида уч хил турдаги маҳсулот сотиш режалари умумий тартибда тўлиқ бажарилган. Бу албатга яхши натижадир. Фақатгина, корхона маҳсулот сотиш ҳажмларига салбий таъсир этаётган омилларни аниқлаши ва

уларни бартараф этиш чораларини кўриши даркор. Мазкур -жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, корхона маҳсулотни истеъмолчиларга жўнатиш режасини биринчи чорада 105,33 % (472623,9 100 : 448704)га бажарган. Белгиланган ассортиментда режа бажарилган. Маҳсулот жўнатиш режасининг бундай тарзда бажарилиши корхонанинг бир маромда ишлаб чиқаришни ташкил этишга ҳаракат қилаётганлигидан далолатдир. Таҳлил давомида маҳсулот йетказиб берилмаган истеъмолчилар аниқланади ва ёъл қўйилган камчиликларни бартараф этиш чоралари белгиланади.

6.3. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Ривож топаётган бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқаришдан кўра кўпроқ уларни сотиш муаммоси олдинги ўринга чиқади. Корхоналар эркин фаолият юритувчи субъектлар сифатида олди-сотди муносабатларини ҳам мустақил белгилайдилар. Маҳсулот, иш ва хизматларни олди-сотди жараёнлари бозор муносабатларининг негизида туради. Маҳсулот(иш, хизмат)ларни сотиш мулкый муносабатлардан келиб чиққан ҳолда ўзаро шартномавий келишувларга таянади. Республикамиздаги солиқ қонунчилигига асосан маҳсулот ортиб жўнатилган ва ҳисоб ҳужжатлари қарши томонга (харидор ва буюртмачига) тақдим этилган бўлса, маҳсулот сотилган деб ҳисобланади. Маҳсулотларга эгалик ҳуқуқи улар ортиб жўнатилган пайтданок корхонадан четланади ва қарши томонга ўтади. Улар бўйича ҳисоб-китоблар томонларнинг ўзаро келишувида ҳал этилади.

Маҳсулотларни сотилган деб ҳисоблашнинг одатда икки шарти, яъни улар ортиб жўнатилган ва корхона ҳисоб рақамига пули келиб тушишини характерловчи «кассали усул» ҳамда ортиб жўнатилган ва ҳисоб ҳужжатлари тақдим этилган пайтданок сотилган ҳисобланувчи «ҳисобга олиш усули»и характерланади. Мулкка эгаликнинг янги ҳуқуқий аспектларида, асосан, иккинчи усул таркибланади. Шунингдек, бутун ҳисоб-китоблар тизими ҳам ушбу қонуният асосида тузилади. Олди-сотди муносабатларида ягона белги шуки, ортиб жўнатилган ёки сотилган маҳсулотлар бўйича маблағларни ундириб олиш бевосита мулк эгасининг муаммосидир.

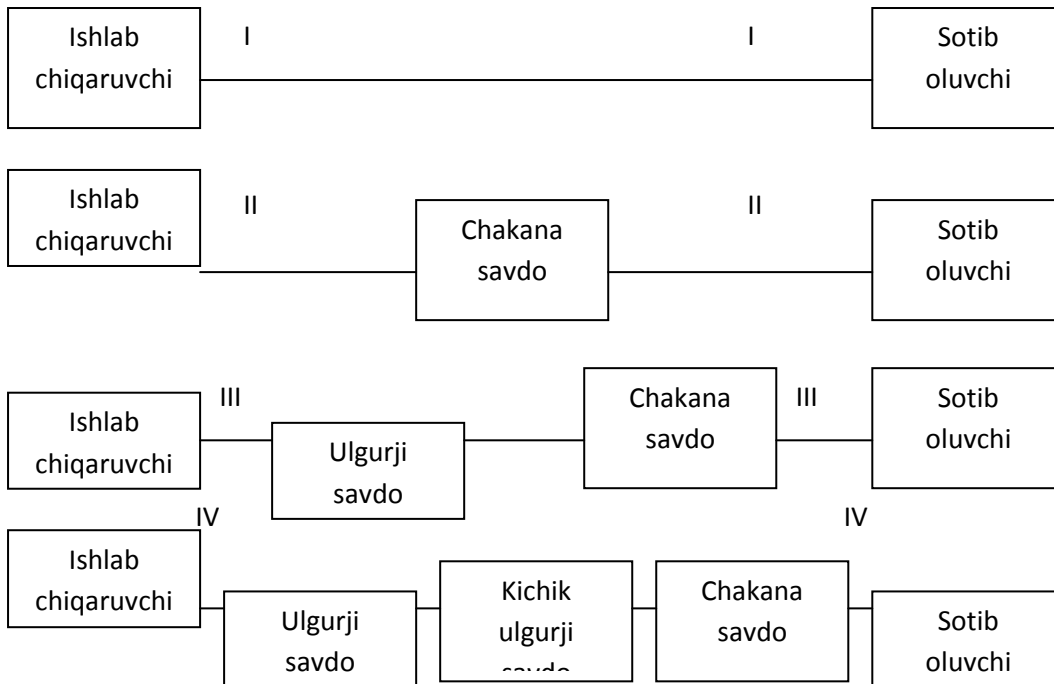
Шартномавий муносабатларда унинг субъектлари ўзаро келишувининг ҳуқуқий аспектлари ифодаланади, маҳсулотларни сотувчи ва сотиб олувчилар, уларнинг мажбуриятлари, ҳисоб-китобларнинг шакли, даври ва шартлари, уларнинг бузилишида қўлланиладиган чоралар, уларнинг тартибга солиниши акс эттирилади. Маҳсулотларни сотиш улгуржи ва чакана нархларда амалга оширилади. Корхона томонидан қўлланиладиган нархларни қуйидагича тасвирлаш мумкин.

Товарларнинг ишлаб чиқариш таннари	Корхона фойдаси	Сотиш жараёнида қўлланиладиган эгри солиқлар	Савдо устамаси
Корхонанинг улгуржи сотиш баҳоси			
Корхонанинг чакана сотиш баҳоси			

Таҳлилда маҳсулот, иш ва хизматларни сотиш режасининг бажарилиши ва динамикаси, унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ўрганилади. Маҳсулот сотиш ҳажмига таъсир этувчи омилларни қуйидаги чизма ва -жадвал мисолида кўришимиз мумкин:

Маҳсулотларни сотиш шакллари

10-чизма

11-чизма

Сотиш шакллари бўйича нархларнинг шаклланиши

Ишлаб чиқариш таннархи + Корхона фойдаси + Сотишга солиқлар	И	Сотиб олиш баҳоси
Ишлаб чиқариш таннархи + Корхона фойдаси + Сотишга солиқлар + Савдо қўшимчаси + Савдо устамаси	ИИ	Сотиб олиш баҳоси
Ишлаб чиқариш таннархи + Корхона фойдаси + Сотишга солиқлар + Савдо қўшимчаси + Савдо устамаси	ИИИ	Сотиб олиш баҳоси
Ишлаб чиқариш таннархи + Корхона фойдаси + Сотишга солиқлар + Савдо қўшимчаси + Савдо устамаси	ИВ	Сотиб олиш баҳоси

Маҳсулот сотиш ҳажмига таъсир этувчи омилларни аниқлаш учун товар балансини тузамиз. Товар баланси кўрсаткичлари тайёр маҳсулот ҳаракати номли маълумотномадан олинади. Бу ҳисобот шаклида тайёр маҳсулотнинг йил бошига, йил охирига бўлган қолдиғи, ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти ҳамда сотилган маҳсулот улгуржи баҳода ва ишлаб чиқариш таннархида ифодаланган. Товар баланси қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$Йб + Т = Ст + Йо \quad \text{Бунда:}$$

Й-б тайёр маҳсулотнинг йил бошига қолдиғи; Т- ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти
Ст — сотилган маҳсулот ҳажми; Йо- тайёр маҳсулотнинг йил охиридаги қолдиғи.

«ABC акционерлик жамиятида маҳсулот сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллартаҳлили (м. сўм)

Кўрсаткичлар	Шартли белги	Ҳисобот йили		Фарқи (-,+)	Сотиш ҳажмига Таъсири
		Бизнесрежада	Ҳақиқатда		
1. Тайёр маҳсулот йил бошига қолдиғи	Йб	367847	563974	+196127	+196127
2.Ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти	Т	2117539	2515931	+398392	+398392
жами (1 сатр+2 сатр)	Х	2485386	3079905	+59451	+594519
3. Сотилган маҳсулот	Ст	2367492	3040381	+672889	Х
4. Тайёр маҳсулотнинг йил охрига қолдиғи	Йо	117894	39524	78370	+78370
Жами (3 сатр+4 сатр)	Х	2485386	3079905	+594519	+78370

Маҳсулот сотиш ҳажми 3040381 минг сўмни ташкил этиб, режага нисбатан 672889 минг сўмга ортган. Сотилган маҳсулот қуйидаги омиллар таъсир этган.

Ст=Йб+ТЙо

1. Тайёр маҳсулотнинг йил бошига бўлган қолдиғининг ўзгариши.
2. Ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти.
3. Тайёр маҳсулотнинг йил охирига бўлган қолдиғининг ўзгариши.

Сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллардан иккитаси, яъни тайёр маҳсулотнинг йил бошига қолдиғи (Йб) ва ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (Т) режага нисбатан ўзгариши бевосита ва билвосита таъсир этади. Бу кўрсаткичларнинг (Йб,Т) ортиши сотиш ҳажмининг ҳам ортишига, режага нисбатан камайишига олиб келади.

Йил охиридаги (Йо) тайёр маҳсулот сотиш ҳажмига тескари таъсир этади, ортиши сотиш ҳажмининг камайишига, камайиши сотиш ҳажмининг ортишига олиб келади.

1. Йил бошидаги тайёр маҳсулот қолдиғининг режага нисбатан 196127 минг сўмга ортиши туфайли сотилган маҳсулот шу суммага кўпайди. Бу омилнинг ҳиссаси 29,15 % $(196127 \times 100 : 672889)$ ни ташкил этади.

2. Ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг режаси 118,81% га бажарилган, яъни режанинг 18,81% га ортиги билан бажарилиши туфайли маҳсулот ҳажми 398392 минг сўмга ортган. Шу суммага сотилган маҳсулот ҳажми ҳам кўпайган.

3. Йил охиридаги тайёр маҳсулот қолдиғи режадаги 117894 минг сўмдан ҳақиқатда 39524 минг сўмга қадар, яъни 78370 минг сўмгача камайган. Бу фоиз ҳисобида 11,65 % $(78370 \times 100 : 672889)$ ни ташкил этади.

Йил охиридаги қолдиқнинг камайиши туфайли реализация ҳажми 78370 минг сўмга кўпайган.

Омиллар таъсирининг натижаларини куйидаги жадвалда умумлаштирамиз

Кўрсаткичлар	Сумма, м.сўмда	Режага нисбатан % да
1 Тайёр маҳсулотнинг йил бошига қолдиғининг ортиши ҳисобига	+196127	+8,28
2. Товар маҳсулоти режасининг ортиғи билан бажарилиши қисобига	+398392	+16,82
3.Тайёр маҳсулотнинг йил охирига қолдиғнинг камайиши ҳисобига	+78370	+3,31
Жами	+672889	+28,42

Юқорида қайд этилган омиллардан ташқари сотиш режасининг бажарилишига маҳсулот сифатининг режага нисбатан ўзгариши, ассортиментнинг белгиланган режага нисбатан ўзгариши, ишлаб чиқариш маромийлигининг бузилиши, бозордаги талаб ва таклифнинг ўзгариши, ўриндош товарларнинг бозордаги ҳажми ва баҳосининг ўзгариши, маҳсулотнинг қадоқланиши ҳамда ташқи кўриниши ва ҳ.клар таъсир этади.

6.4. Маҳсулотларни сотиш бўйича шартнома мажбуриятларининг бажарилиши таҳлили

Истиклол ислохотлари туфайли бошқарувнинг маъмурий буйруқбозлик усуллари ўрнини эгаллаган бозор иқтисодиёти шароитида шартнома барча мулк шаклидаги корхона, муассаса ва ташкилотлар, шунингдек, тадбиркорлар ўртасида иқтисодий муносабатларни ўрнатувчи асосий ҳуқуқий ҳужжатга айланди. Яқин ўтмишда режали иқтисодиёт даврида ҳам шартномалар тизимидан фойдаланилган. Аммо, якка мулкчилик, яъни, давлат мулкчилиги танҳо ҳудудда ҳукмронлик қилган замонда шартномалар режа ва топшириқларни бажариш учун қўлланиладиган бир восита ҳисобланган ҳолос. Қолаверса, илгарилари шартномага уни тузган томонларнинг истак ва манфаатларини ифода этувчи тўла ҳуқуқли юридик ҳужжат деб ҳам қаралмасди. Уларнинг қўлланилиши чекланган бўлиб, ҳаттоки, фуқароларнинг ўзаро битим тузиши қонун ёъли билан жазоланадиган айб-чайқовчилик сифатида, қораланар эди. Шу маънода, шартноманинг ҳуқуқий мақомини тамомила ўзгартириш ва умуман, шартнома тузиш маданиятини юксалтириш борасида мамлакатимизда жиддий ишлар амалга оширилаётгани эътиборга лойиқдир. эндиликда, шартнома режали ишлаб чиқариш ва тақсимлаш омилларига асосланмайди. Билъакс, бозор қонуниятлари талабига биноан, шартномавий муносабатлар товар-пул, яъни тенг тўловлар тарзида амалга оширилиб, шартнома уларга ҳуқуқий шакл ўрнида хизмат қила бошлади. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Фуқаролик кодекси, хўжалик ишларини юритиш қонунлари мажмуаси, мулкчилик, тадбиркорлик, корхоналар тўғрисидаги қонунлар, бошқа меъёрий ҳужжатлар шартнома муносабатларини тартибга солиб турувчи ҳуқуқий манбалар ҳисобланади.

Шартнома ижроси бутунги кунда энг долзарб муаммолардан биридир. Шартнома бажарилмаслиги корхонага иқтисодий зарар келтирибгина қолмай, унинг истикболини хавф остига қўяди, ҳар икки томондаги корхоналар ишчиларининг маош ололмаслигига сабаб бўлади.

Хўжалик шартномаларининг малакали ва пухта тузилиши томонлар мажбуриятларини нотўғри талқин этишларига, шериклардан бири шартномага ноинсоф

муносабатда бўлганида ёки уни беихтиёр бузиб қўйганида, бу ҳолат бошқа томонга зарар келтиришига имкон бермайди.

21 ж а д в а л

«ABC акционерлик жамияти бўйича шартнома мажбуриятларининг бажарилиши таҳлили

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда
1. Сотилган маҳсулот ҳажми, минг сўмда	2367492	3040381
2.Шартномавий мажбуриятларга нисбатан йетказиб берилмаган маҳсулот ҳажми, минг сўмда	X	103672
3.Шартномавий мажбуриятларни ҳисобга олган ҳолда маҳсулот сотиш ҳажми, минг сўмда	–	2263820
4. Шартномавий мажбуриятларни ҳисобга олган ҳолдаги маҳсулот сотиш режасининг бажарилиши, %	X	95,62

Корхона раҳбарлари ва тадбиркорларнинг барчасида ҳам ўз фаолиятининг молиявий натижалари билан боғлиқ масъулият ҳисси шаклланган деб бўлмайди. Ҳуқуқ идоралари ўтказган текширишларда айрим корхона ва ташкилотлар раҳбарлари томонидан шартномаларни тузиш ва ижро этишда қонунчиликка риоя этмаслик ҳолатлари кўплаб аниқланган. Аксарият раҳбарларда ҳозиргача мулкдорлик туйғуси шаклланиб улгурмаган. Баъзи раҳбарларда ўз хўжалигининг моддий-молиявий натижаларига эътиборсизлик кайфияти қонун ва судларга нисбатан нописандлик билан қараш ҳолатида намоён бўлмоқда.

Сотиш режасининг бажарилишини шартнома мажбуриятларини ҳисобга олган ҳолда аниқлаш лозим. Бу кўрсаткич орқали корxonанинг шартномавий мажбуриятларга бўлган муносабатларига ва фаолиятига баҳо берилади. Мажбуриятни ҳисобга олган ҳолда сотиш режаси 95,62% ($2263820 \times 100 : 2367492$) га бажарилган ҳолос. Шартномадаги 103672 минг сўмлик маҳсулот истеъмолчиларга шартномада келишилган муддатларда йетказиб берилмаган. Бу эса маҳсулот йетказиб берувчи корхонага бўлган ишончнинг пасайишига, ушбу корхонага нисбатан турли иқтисодий жарималар қўлланилишига сабаб бўлади. Натижада корxonанинг молиявий-иқтисодий ҳолати ёмонлашувига ва рақобат бозорида ўз мавқеи ёёқотишига олиб келиши мумкин.

6.5. Маҳсулот сифатининг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот сифатининг яхшиланиши муҳим аҳамият касб этади. Сифат деб маҳсулотнинг товарлилик даражаси ва унинг харидорлар дидидаги юқори таснифий белгиларга ҳамда мазкур маҳсулот учун белгиланган мамлакат ва халқаро стандарт меъёрларига эгаллигига айтилади. Товарлилик даражаси унинг таклиф элементи сифатида ўз харидорига эга эканлигини, таснифий белгилари эса техник-иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий, экологик-иқтисодий белгиларнинг мувофиқлигини характерлайди.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатига доимо катта эътибор бериб келинган, чунки, айнан маҳсулот сифати истеъмолчилар эҳтиёжини яхшироқ қондиришга имкон берувчи товарлар мўл-кўллиги, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг пул кўринишидаги

ифодасининг ошишига, шунингдек, халқ хўжалиги тармоқларида капитал қўйилмалардан тежаб қолиш ва фойда миқдорининг ўсишига имконият беради.

Маҳсулот сифатини икки категория бўйича таркиблаш мумкин:

- олий сифат категорияси:
- биринчи сифат категорияси.

Мазкур сифат категориялари орқали маҳсулотнинг халқаро ва мамлакат стандарти талабларига мослиги ўрганилади. Маҳсулот сифатини ошириш реализация жараёнини тезлаштиради, маҳсулотга бўлган талабни тўлароқ қондиради, товар-пул муомаласини тезлаштиради, экспорт имкониятларини оширади. Маҳсулоцифати кўрсаткичлар системаси билан ўлчанади. Характерли томонларига кўра ўз белгиланган хоссасига лойиқлиги, пишиқ ва пухталиги, чидамлилиги, халқаро ва мамлакат стандартларига мослиги кўрсаткичларига кўра фарқланади. Сифатнинг яхшиланиши ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг қиймат шаклида ортишига, фойданинг кўпайишига олиб келади.

Маҳсулот сифатини ифодаловчи кўрсаткичлар системаси:

1. Жами ишлаб чиқаришда янги маҳсулот улуши.
2. Аттестациядан ўтган ва ўтмаган маҳсулотларнинг тутган улуши.
3. Олий нав (категория)даги маҳсулот улуши.
4. Жаҳон стандарти талабларига жавоб берадиган маҳсулот улуши.
5. экспорт қилинадиган маҳсулот улуши, шу жумладан, юқори ривожланган саноат корхоналарига.

Умумий кўрсаткичлардан ташқари ҳар бир маҳсулотни индивидуал хусусиятлари ҳам сифатни ифодалайди. Масалан, сутнинг ёғлилик даражаси, кўмирнинг иссиқлик даражаси, айрим маҳсулотларнинг чидамлилиги, пишиқ пухталиги, маҳсулотнинг эстетик кўринишга эга бўлиши, технологияга мослиги ва ҳ.к.

Рекламация — бу истеъмолчи томонидан маҳсулот сифати хусусида билдирилган эътироз демаклар.

Истеъмолчи маҳсулот йетказиб берувчига гарантия муддати давомида рекламация билдириши ва жарима ундириб олиш ҳуқуқига эга. Маҳсулот бутланган (комплект) бўлиши керак. Шундагина у тайёр маҳсулот деб ҳисобланади. Йенгил саноатда маҳсулот нав (сорт)ларга бўлинади. Маҳсулот нав (сорт)ларга бўлинганда унинг сифатини қуйидаги кўрсаткичлар орқали ифодалаш мумкин:

1. Ўртача нав (сорт)лилик коэффициенти.
2. Ўртача маҳсулот бирлигининг сотиш баҳоси.

22- ж а д в а л

«ABC акционерлик жамиятнда «А» турдаги маҳсулот сифатининг таҳлили

Кўрсаткич	Маҳсулот бирлигининг баҳоси, сўм	Ишлаб чиқарилган маҳсулот, (дона)		Режанинг бажарилиши, %	Жами маҳсулотдаги улуши, %		Ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати (минг сўм)	
		бизнес режада	ҳақиқатда		бизнес режада	ҳақиқатда	бизнес режада	ҳақиқатда
Олий навли маҳсулот	9400	82400	89123	108,16	85,21	86,14	774560	837756,2
Биринчи навли маҳсулот	6300	14300	14335	100,24	14,79	13,86	90090	90310,5
Жами	X	96700	103458	106,99	100,0	100,0	864650	928066,7

1. Ўртача нав (сорт)лилик коэффициенти:

$$P = \frac{864650 \text{ минг сўм}}{96700 \times 9400} = 0,951$$

$$X = \frac{928066,7 \text{ минг сўм}}{103458 \times 9400} = 0,954$$

2. Маҳсулот бирлигининг ўртача сотиш баҳоси:

$$P = \frac{864650 \text{ минг сўм}}{96700 \text{ дона}} = 8942 \text{ сўм}$$

$$X = \frac{928066,7 \text{ минг сўм}}{103458 \text{ дона}} = 8971 \text{ сўм}$$

Маҳсулот бирлиги ўртача сотиш баҳосининг 29 сўмга ортиши қиймат шаклида маҳсулотнинг 3000,28 минг сўмга ортишига олиб келди.

$$(89718942) 103458 = 3000,28 \text{ минг сўм}$$

«А» маҳсулоти ҳажми қиймат шаклида режадагига нисбатан 63417,22 минг сўмга кўпайган. Маҳсулот ҳажмининг бундай тарзда кўпайишига маҳсулот бирлиги сотиш баҳосининг ошганлиги 3000,28 минг сўмга, маҳсулот ўртача навлилик даражасининг ортганлиги эса 60416,42 минг сўмга ижобий таъсир кўрсатган ҳамда умумий «А» маҳсулотнинг режага нисбатан ҳақиқатда 63417,22 минг сўмга ортишига олиб келган.

Маҳсулот сифатига одатда қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- фойдаланилаётган хом-ашё ва материаллар сифати;
- ходимларнинг малакаси ва техник тайёргарлик даражаси;
- ишлаб чиқаришда иштирок этадиган техника ва технологиянинг ҳолати ва унинг прогрессивлиги;
- ишчи ва ходимларнинг маҳсулот сифатига жавобгарлиги ҳамда уларнинг моддий рағбатлантирилиши ва ҳоказо. Бизнинг республикамизда маҳсулот сифатини характерловчи энг асосий кўрсаткич, бу Ўзбекистон Давлат Стандартлаштириш Кўмитаси томонидан белгиланган кўрсаткичлардир.

6.6. Сотиш ҳажмини ошириш имкониятларини жамлаш

Сотиш ҳажми таҳлилининг хотима қисмида ишга солинмаган ички имкониятлар ҳисобига маҳсулот ҳажмини ошириш имкониятлари аниқланмоғи лозим. Ишга солинмаган имкониятлар сотиш ҳажмини оширишга, фойда ва рентабелликни кўпайтиришга қаратилмоғи лозим. Белгиланадиган тадбирий чоралар корхонанинг барча бўғинларини ўз ичига олиши керак, яъни ишлаб чиқариш, молиявий ҳолат, молиявий натижаларнинг самарадорлигини оширишга қаратилмоғи лозим.

Маҳсулот сотиш ҳажмини ошириш резервлари таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин: рақобат бардош, юқори талабга эга бўлган маҳсулотларни кўплаб ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот қолдиғини белгиланган меъёр даражасида сақлаш, сифациз маҳсулотларни арзонлаштирилган нархларда реализация қилиш, ишлаб чиқаришни бир маромда ташкил этиш, омбордаги тайёр маҳсулот камомадини (инвентаризация натижасига кўра) ундириб олиш, маҳсулот сифатини ошириш ва ҳ.к.

Таҳлил натижаларига кўра корхона маҳсулот сотиш ҳажмини ошириш имкониятларига эга.

Такрорлаш учун саволлар

1. Корхоналарда маҳсулот сотиш ҳажми қайси кўрсаткичлар орқали ифодаланади?
2. Маҳсулот сотиш ҳажмини таҳлил қилишда бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари нималардан иборат?
3. Маҳсулот сотиш ҳажмига товарлар структурасининг ўзгариши қандай таъсир этади?
4. Маҳсулот сотиш ҳажмининг режа бажарилиши ва уларнинг динамик ўзгаришлари ойлар бўйича қандай таҳлил этилади?
5. Маҳсулот сотиш ҳажмининг ўзгаришига қандай омиллар таъсир этади?
6. Маҳсулот сотиш бўйича шартнома мажбуриятларининг бажарилиши қандай таҳлил этилади?
7. Шартнома мажбуриятларининг бажарилмаслигига қандай омиллар таъсир этади?
8. Маҳсулот сифати қандай таҳлил қилинади?
9. Маҳсулот сотиш ҳажмини ошириш имкониятларини кўрсатиб беринг.

МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛИК, МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ ВА УЛАРНИНГ МАҲСУЛОТ ҲАЖМИГА ТАЪСИРИ ТАҲЛИЛИ

Мавзу бўйича таянч иборалар: меҳнат ресурслари; меҳнат кучлари; меҳнат ресурсларининг таркиби ва структураси; меҳнат ресурсларини таҳлил қилишнинг вазифалари; меҳнат кўрсаткичлари, уларни таиил этиш услуби; ходимлар ва ишчилар қўнимсизлиги; ишга қабул қилиш обороти; ишдан бўшатиш обороти; қўнимсизликни таҳлил этиш услуби; иш вақтидан фойдаланиш таҳлили; меҳнат унумдорлик кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш тартиби.

7.1. Корхонада меҳнат ресурсларини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Еркин иқтисодий муносабатлар шароитида корхоналарда маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқаришда жонли меҳнат омили, яъни инсон омили муҳим аҳамият касб этади. Чунки, ҳар қандай фан-техника тараққиётининг ривожланган босқичида ҳам инсон омилининг бўлиши талаб этилади. Яъни, юқори технологияга асосланган ишлаб чиқариш ускуналарини ҳам инсон бошқариши лозим бўлади. Бундай шароитда корхоналарнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлик даражасини ўрганиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига, маҳсулот таннархининг пасайишига, фойда миқдорининг ошишига ҳамда бошқа бир қатор техник-иқтисодий кўрсаткичларининг яхшиланиши корxonанинг меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражасига боғлиқ. Меҳнат кўрсаткичларининг бажарилиш даражаси машина ва жиҳозлардан максимал фойдаланишга, ишлаб чиқаришнинг бир маромда амалга оширилишига ва меҳнат унумдорлигининг ўсишига таъсир кўрсатади.

Бугунги кунда республикамизда рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар мавжуд меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни тақозо этмоқда. **Меҳнат кўрсаткичлари таркибига одатда қуйидагилар киради:**

А) иш ҳақи фонди;

Б) ходимлар сони;

В) меҳнат унумдорлиги;

Г) ўртача йиллик иш ҳақи.

Моддий ишлаб чиқаришда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаданишни ифодаловчи кўрсаткичлар қуйидагилардир.

1. Меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси.

2. Меҳнат унумдорлиги ҳисобига маҳсулот ҳажмининг ўсиши.

3. Ходимлар сонининг нисбий камайиши.

4. Меҳнат ҳақи фондидан нисбий иқтисод.

5. Меҳнат унумдорлиги ўсиш даражасини меҳнат ҳақининг ўсиш даражасига нисбати.

Меҳнат ресурсларини таҳлил этиш орқали, корxonанинг ходимлар билан таъминланиши ва фойдаланиши, уларнинг таркиби, тузилиши, касбий маҳорати, ходимларни малакасини ошириш, иш вақтидан фойдаланиш кўрсаткичларига баҳо берилади. Айниқса, меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятларига кўпроқ эътибор берилади. Меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланишни таҳлил этишдан мақсад, меҳнат унумдорлигини ошириш резервлари ҳисобига маҳсулот ҳажмининг ўсишини, иш вақтидан тўлиқ фойдаланиш ва бошқа омиллар эвазига маҳсулот таннархини пасайтиришдан иборатдир.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлигини ўрганишда бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. *Хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланиши, уларнинг таркиби, структураси, ўзгаришини меҳнат унумдорлигига бўлган таъсирини ҳисоблаш ва баҳо бериш.*

2. *Иш вақтини ёқотиш сабабларини аниқлаш ва унга баҳо бериш.*

3. *Меҳнат унумдорлиги режасининг бажарилиши ва динамикасига объектив баҳо бериш.*

4. *Меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш бўйича мавжуд имкониятларни аниқлаш.*

5. *Ходимлар қўнимсизлигига баҳо бериш.*

6. *Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омилларини аниқлаш ва уларга баҳо бериш.*

7. *Бир ходимнинг меҳнат унумдорлигини аниқлаш ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларга баҳо бериш.*

8. *Иш вақтидан фойдаланиш ва бир соатлик иш унумдорлигининг ўзгаришини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирини ўрганиш ва ҳоказолар.*

Хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлик ва улардан самарали фойдаланганлик ҳолатларига баҳо беришда бошқарув таҳлилининг асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

• бизнес режа маълумотлари;

• меҳнат ресурсларидан фойдаланиш кўрсаткичларини акс эттирган 1—Т шаклидаги «Меҳнат ҳисоботи» статистик ҳисобот шакли маълумотлари;

• иш вақтидан фойдаланиш, иш вақти баланси тўғрисидаги ҳисобот, ишга келиш-кетиш тўғрисидаги табел, иш кунининг фотографияси, ишлаб чиқариш нормасининг бажарилиши тўғрисидаги маълумотнома ва бошқа маълумотлар.

7.2. Корхонанинг меҳнат ресурслари билан таъминланиши таҳлили

Бугунги эркин иқтисодиёт шароитида республикамизда меҳнат ресурсларига катта эътибор бериб келинмоқда. Чунки, маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши корхонани иш кучи билан таъминланиши ва улардан фойдаланиш кўрсаткичларига кўп жиҳатдан боғлиқ. Меҳнат ресурслари ишлаб чиқаришга уч ёқлама таъсир этади.

1. Корхонани меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражаси.

2. Иш вақтидан фойдаланиш.

3. Меҳнат унумдорлик даражаси.

Корхонанинг барча бўғинларида хизмат қиладиган ходимлар икки гуруҳга бўлинади:

1. Саноат ишлаб чиқариш ходимлари

2. Ноишлаб чиқариш соҳасидаги ходимлар.

Ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат қиладиган категориядаги, сех ускуналарини капитал таъмирлаш, корхона бошқарув бўлими, конструктор бюроси, ёнғиндан муҳофаза қилиш соҳасидаги ходимлар саноат ишлаб чиқариш ходимлари деб аталади.

Транспорт, уй-жой хўжалиги, болалар боғчаси ва яслиси, маданий-маърифий соҳалардаги ходимлар ноишлаб чиқариш ходимлари таркибига киради. Саноат ишлаб чиқариш ходимлари ишлаб чиқаришдаги ролига қараб қуйидаги категориядаги ходимларга бўлинади:

ишчилар; хизматчилар; раҳбар ходимлар; мутахассислар; қоровуллик хизмати ходимлари.

Иш кучининг таҳлили корхонани меҳнат ресурслари билан таъминланишини аниқлашдан бошланади. Бунинг учун жами саноат ишлаб чиқариш ходимларининг сони шу жумладан, айрим категориядаги ходимлар режаси билан таққосланиб, аниқланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми нафақат корхонанинг умумий миқдорда меҳнат ресурслари билан таъминланишига боғлиқ бўлмай, балки ходимларнинг тузилишига боғлиқ. Шу боис ходимларнинг структураси, уларнинг ўзгариши, ўзгариш сабаблари ва динамикаси таҳлил этилиши лозим.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлигига баҳо беришда асосий эътибор меҳнат ресурсларидан фойдаланишга қаратилиши лозим.

Таҳлил этишда саноат ишлаб чиқариш ходимларининг сони режа ва ўтган йилдагиси билан солиштирилиб, корхонанинг меҳнат ресурслари билан таъминланиши ва динамикаси аниқланади. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг структураси тармоқ хусусияти, маҳсулот номенклатураси, ихтисослашиш даражасига боғлиқ.

23- ж а д в а л

«АВС» акционерлик жамиятида меҳнат ресурсларининг таркиби, структураси ва динамикасининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили				Мутлоқ фарқи (+,-)	
		Бизнес режа		Ҳақиқатда		Ўтган йилдан	Режа-дан
		Сони, киши	Салмоғи, %	Сони, киши	Салмоғи, %		
1	2	3	4	5	6	7	8
1. Ишчилар	617	605	73.78	599	73.59	-18	-6
2. Хизматчилар	123	120	14.63	117	14.37	-6	-3
3. Раҳбарлар	41	35	4.27	37	4,54	-4	+2
4. Мутахассислар	47	50	6,10	53	6,51	+6	+3

5.Қоровулликхизмати ходимлари	10	10	0,01	8	0,98	-2	-2
Жами	838	820	100,0	814	100,0	-24	-6

Маълумотлардан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган «ABC» акционерлик жамиятида ўрганилаётган даврасаноатишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнат ресурслари таркибида бир қатор ўзгаришлар оди бўлган. Хусусан, ўтган йилгана исбатан жамият меҳнат ресурслари сонининг 24 кишига камайган. Бунга асосанишчилар сонининг 18 кишига, хизматчиларнинг 6 кишига, раҳбар ходимларнинг 4 кишига қоровуллик хизмати ходимларининг 2 кишига камайганлигига сиретган. Жорий йил даму тахассислар сонининг 6 кишига кўпайган. Корхонада хисобот йилида белгиланган бизнес режага исбатан ҳам меҳнат ресурслари сонининг 6 кишига камайган. Бунга асосанишчилар сонининг режалаштирилган исбатан 6 кишига, хизматчиларнинг 3 кишига камайганлигига раҳбар ходимлар ва мутахассисларнинг ортишига сиретган.

Жадвал маълумотларидан кўринадики, корхонадагисаноатишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнат ресурсларининг асосий салмоқини ишчилар ва хизматчилар ташкилетмоқда. Ходимлар таркибида мулк таркиби ёзгаришлар кузатилган бўлсада, уларнинг умумий таркибидагисалмоғи даеярликескин ўзгаришлар кузатилмади. Раҳбар ходимларнинг бизнес режада белгиланган исбатан ортиши корхона учун самара бермайди. Шуса бабли корхонада бевосита ишлаб чиқариш жараёнида тўғридан-тўғри қатнашадиган ходимлар сонинини оширишга ҳаракат қилиниши, бу еса самарадорликни оширишга олиб келишим мумкин.

7.3. Иш кучи қўнимсизлиги ва ишчилар малака даражасининг таҳлили

Ишлаб чиқариш режаларининг бажарилиши саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибидаги структуравий ўзгаришларга ҳам боғлиқ. Йил давомида корхона ходимлари таркиби ишга қабул қилиш ва бўшатиш ҳисобига ўзгариб туради. Бундай ўзгаришлар иш кучи обороти коэффициентини орқали ифодаланади. Таҳлил этишда кадрларми тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш бўйича белгиланган тадбирларнинг бажарилиши назорат қилинади. Бунинг учун ишчиларнинг ўртача разряди аниқланади. Ходимларнинг қўнимсизлиги ишлаб чиқаришга салбий таъсир этади.

24- ж а д в а л

«ABC» акционерлик жамиятида ходимлар қўнимсизлигининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган Йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Ишчиларнинг рўйхат бўйича уртача сони, киши	617	599	18
2. Йил давомида ишга қабул қилинганлар сони, киши	38	39	+ 1
3. Йил давомида ишдан бўшатиш ганлар сони, киши	56	3	13
Шу жумладан: а) ўз хоҳишига кўра	16	12	4
б) прогул ва меҳнат интизомини бузганлиги учун	28	18	10
в) уқишга кирганлиги, нафақага чиққанлиги, ҳарбий хизматга чақирилганлиги сабабли		13	+ 1
4. Ишга қабул қилиш обороти, % (гр2/гр 1)	6,16	6,51	+0,35
5. Ишдан бўшатиш обороти, % (гр3/гр 1)	9,08	7,18	1,9
6. Қўнимсизлик коэффициенти (гр3а + гр3б/1)	0,071	0,050	0,429

Қўнимсизлик коэффициентини аниқлаш учун ўз аризасига мувофиқ ишдан бўшаган ва меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан кетган ходимлар сонининг йиғиндисини, ходимларнинг рўйхат бўйича ўртача сонига бўлиш лозим. Бу кўрсаткич ўтган йиллар билан таққосланади ва тегишли хулосалар қилинади.

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, таҳлил қилинаётган «ABC» акционерлик жамиятида жорий йилда ходимларнинг қўнимсизлигига бир қадар барҳам берилган. Яъни, ўтган йили ходимлар қўнимсизлиги коэффициенти 0,071 бўлса, ҳисобот йилида бу кўрсаткич 0,050 ни ташкил қилди. Қўнимсизлик 0,429 коэффициентга пасайганлигини ижобий баҳоламоқ лозим. Мазкур корхонада ишдан бўшатиш обороти ўтган йилги 9,08 фоиздан ҳисобот йилида 7,18 фоизга қадар пасайган. Бундай натижалар корхонада ижтимоий-иқтисодий муҳитнинг яхшиланаётганлигидан далолатдир. Бу кўрсаткичлар

орқали корхонада меҳнатни ташкил этиш, рағбатлантириш системалари талаб даражасида ташкил этила бошланганлигини ифодалайди. Бундан ташқари корхонада меҳнат интизоми кучайганлигини ҳам кўришимиз мумкин. Яъни, жорий йилда меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан бўшатирилганлар сони ўтган йилга нисбатан 10 кишига камайганлигини унинг тасдиғи сифатида кўришимиз мумкин. Бундай натижаларни корхона учун ижобий ҳол деб баҳолаш лозим. Таҳлил давомида ишчиларнинг касби бўйича корxonанинг таъминланишини аниқлаш лозим. Чунки, маҳсулот ишлаб чиқариш, корxonанинг, ишчиларнинг касбини ҳисобга олган ҳолда таъминланишига боғлиқ. 25-жадвал маълумотларидан кўринадик, биз таҳлил қилаётган «ABC» акционерлик жамиятида ўрганилаётган даврда жами ишчилар сони бизнес режада белгиланганига нисбатан 6 кишига камайган.

«ABC» акционерлик жамиятида ишчиларнинг касби бўйича таъминланиши таҳлили

Кўрсаткичлар	Бизнес режа	Ҳақиқат да	Режанинг бажарилиши, %	Фарқи (+,)	
				Мутлоқ, киши	Нисбий, %
1	2	3	4	5	6
1. Бўёқ тайёрловчилар	240	245	102,08	+5	+2,08
2. Ранг танловчилар	98	97	98,97	-1	1,03
3. Бўёқ қорувчилар	56	58	103,57	+2	+3,57
4. Чилангарлар	28	25	89,28	-3	10,72
5. Бошқа тоифадаги ишчилар	183	174	95,08	9	4,82
ЖАМИ	605	599	99,01	6	0,99

Ишчилар сонининг камайишига асосан чилангарларнинг 3 кишига ва бошқа тоифадаги ишчиларнинг 9 кишига камайганлиги сабаб бўлган. Корхонадаги ишчиларнинг асосий салмоғини бўёқ тайёрловчилар, ранг танловчилар ва бошқа тоифа ишчилари ташкил этган. Корхона асосий касбдаги ишчилар билан 99,01 фоизга таъминланган. Бўёқ тайёрловчилар, бўёқ қорувчилар касбидаги ишчилар режага нисбатан ортиқча, қолган касбдагилар камайган. Бундай ҳолатнинг бўлиши ишлаб чиқаришни нормал ташкил этишга тўсқинлик қилади, натижада белгиланган иш вақтдан ортиқча меҳнат сарфи қилинишига ва иш ҳақи фондидан ортиқча сарфга ёл қўйилишига олиб келади. Ишлаб чиқариш натижаси, меҳнат унумдорлиги, ишчининг меҳнат стажига ҳам боғлиқ. Таҳлил этишда узлуқсуз меҳнат стажини (1-йилгача, 1-5 йил; 5-10; 10-15; 15-20; 20-25; 25 йилдан ортиқ)ни жами ишчилар сонидан тутган улуғини аниқланади ва тегишли хулоса қилинади.

7.4. Ишчиларни иш вақтидан фойдаланишининг таҳлили ва ўзгариш сабаблари

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ишни ташкил этиш ва меҳнат ресурсларининг иш вақтидан фойдаланиш кўрсаткичларига кўп жиҳатдан боғлиқ. Ишчиларни иш вақти фонди ишчининг йил давомида ишлаган киши-кунлари ва киши-соатлари кўринишида ҳисоботларда ифодаланади. Иш вақтидан фойдаланишни таҳлил этиш учун ишчилар томонидан ишланган жами киши-кунлари ва киши-соатлари режаси билан таққосланиб, иш вақтининг ёқотилиши ва ўзгариш сабаблари аниқланади. Таҳлил жараёнида иш вақти

фондидан тўлиқ фойдаланмаслик сабаблари атрофлича ўрганилмоғи лозим. Иш вақтидан фойдаланишни таҳлил этишда қуйидаги кўрсаткичларни қўшимча аниқлаш лозим.

1. Бир ишчининг йил давомида ишлаган киши-кунлари.

2. Иш куни давомийлиги.

Ишчиларнинг иш вақти фонди (ИВФ) қуйидаги омиллар таъсир этади:

$$\text{ИВФ} = \text{И}_c * \text{К}_k * \text{К}_d$$

Бу йерда:

- ишчилар сонининг ўзгариши (И_c);
- бир ишчини ишлаган кунларининг ўзгариши (К_k);
- иш куни давомийлигининг ўзгариши (К_d).

Иш вақти фонди (киши-соатлари)нинг ўзи эса қуйидаги кўрсаткичлар кўпайтмасидан ҳосил бўлади.

Жами ишланган киши-соатлар = Ишчилар сони х Бир ишчининг ишлаган киши-кунлари х Иш куни давомийлиги.

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида ишчиларнинг иш вақти фонди бизнес режадагига нисбатан 52,4 минг киши-соатга камайган.

26- ж а д в а л

«АВС» акционерлик жамиятида ишчиларнинг иш вақтидан фойдаланишининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Бизнес режада	Ҳақиқатда	Режадан фарқи, +/-	Режанинг бажарилиши, %
1	2	3	4	5
И. Ишчиларнинг рўйхат бўйича ўртача сони, киши	605	599	6	99,01
2. Ишчиларнинг йил давомида ишлаган жами киши-кунлари, минг киши-куни	160,2	153,5	6,7	95,81
3. Ишчиларнинг йил давомида ишлаган жами киши-соатлари, минг киши-соати	1255,2	1202,8	52,4	95,82
4. Бир ишчининг ишлаган киши-кунлари (2/1)	265	256	9	96,60
5. Ўртача иш куни давомийлиги, соат (3/2)	7,83	7,84	+0,01	100,12

Бунга асосан бир ишчининг ишлаган киши-кунларини 9 киши-кунига камайганлиги таъсир этган. Бундан ташқари ишчилар сонининг бизнес режага нисбатан 6 кишига қисқарганлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ўртача иш куни давомийлигининг бизнес режага нисбатан 0,01 соатга узайганлиги ҳисобига ёқотилган иш вақти фондининг бир қисми тикланган. Корхонада иш вақти фонди қисқарган бўлсада, аммо олдинги мавзуларимиздан кўришимиз мумкинки, мазкур корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўсган эди. Бу эса корхонада меҳнат унумдорлигининг ўсганлигидан далолат беради. Маълумотлар шуни кўрсатадики, корхонада иш вақтидан тўлиқ фойдаланилмаган. Жорий йилда режадаги иш вақти фонди нисбатан 6,7 минг киши-кунлари ҳамда, 52,4 минг киши-соатлари ёқотилган. Жами ёқотилган 52,4 минг киши-соатларига қуйидаги омиллар таъсир этган.

1. Ишчилар сонининг ўзгариши.
2. Бир ишчининг ишлаган киши-кунларининг ўзгариши.
3. Иш куни давомийлигининг ўзгариши.

Бу омилларнинг иш вақти фондида бўлган таъсирини мутлоқ фарқ усули орқали аниқлаймиз.

Ишчилар сонининг ўзгариши ҳисобига:

—6 x 265. x 7,83 = —12,45 минг киши-соат.

Бир ишчининг ишлаган киши кунларини ўзгариши ҳисобига:

-9 x 599 x 7,83 = 42,21 минг киши-соат

Иш куни давомийлигининг ўзгариши ҳисобига:

+0,01 x 153,5 минг киши-кун = +1,54 минг киши-соат

7.5. Меҳнат унумдорлиги динамикасининг таҳлили

Меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи асосий кўрсаткич, уни ошириш иқтисодий ўсишнинг асосий омилдир. Маҳсулот ҳажмини оширишда меҳнат унумдорлигининг улуши юқоридир. Меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир.

Меҳнат унумдорлигининг ўлчов бирликлари:

- а) қиймат.
- б) натура.
- в) меҳнат.

Унумдорлик даражасини натура шакли аниқ ифодалайди, аммо бу кўрсаткични қўллаш чекланган. Меҳнат унумдорлигини ифодаловчи курсаткич, бу ҳар бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулотдир.

Булардан ташқари ишчининг бир кунлик иш унуми, ишчининг бир соатлик иш унуми кўрсаткичлари ҳам меҳнат унумдорлигини ифодалайди. Таҳлил этишда бу меҳнат унумдорлик кўрсаткичлари ўтган йилдагиси билан таққосланиб, кўрсаткичларнинг ўзгариш сабаблари аниқланади.

Меҳнат унумдорлигининг динамикаси ва даражасига кўп жиҳатдан корxonанинг ишлаб чиқариш ҳажми, ходимлар сони, иш вақти фонди, таннархи ва ҳоказо кўрсаткичлари боғлиқдир.

Меҳнат унумдорлигини таҳлил этишда кўрсаткичлар ўтган йил, ҳисобот йилининг режаси, бир хил ихтисослашувга эга бўлган корxonаларнинг маълумотлари билан таққосланиб, ишга солинмаган ички имкониятлар аниқланади.

**«ABC» акционерлик жамиятида меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларининг даражаси
ва динамикаси таҳлили**

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот или		Фарқи {+,-}	
		Бизнес Режада	Ҳақи қатда	Ўтган Йилдан	Бизнес режадан
1	2	3	4	5	6
1.Маҳсулот ҳажми (иш,хизмат) солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
2.Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг рўйхат бўйича сони, киши	838	820	814	24	6
3.Шу жумладан, ишчилар сони, киши	617	605	599	18	6
4.Бир ишчининг йил давомида ишлаган киши кунлари, киши-кун	263	265	256	7	9
5.Бир ишчининг йил давомида ишлаган киши-соатлари, киши-соат	2087,15	2074,71	2008,01	79,14	66,7
6.Ўртача иш куни давомийлиги, соат	7,85	7,83	7,84	0,01	+0,01
7. Ишчилар сонининг саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибида тутган салмоғи, %	73,63	73,78	73,59	0,04	0,19
8. Бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўмда (1/2)	2522,0	2681,4	3137,6	+615,6	+456,2
9. Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўмда (1/3)	3425,3	3634,3	4263,7	+838,4	+629,4
10 Ишчининг бир кунлик иш унуми, сўм (1/4)	8035,855	8297,21	9976,43	+1940,5	+1679,2
		9	3	7	1
11. Ишчининг бир соатлик иш унуми, сўм (1/5)	1012,591	1059,79	1271,88	+259,29	+212,09
		3	9	8	6

Биз меҳнат унумдорлиги даражаси ва унинг динамик ўзгаришларини жадвал ёрдамида ифодалаб ўтаемиз. Ушбу жадвал маълумотлари асосида «ABC» акционерлик жамиятидаги меҳнат унумдорлигига ва унинг динамик ўзгаришларига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўриниб турибдики, корхонада барча турдаги меҳнат унумдорлик кўрсаткичлари ўтган йилги бизнес режага нисбатан ўсган. Меҳнат унумдорлигининг ўсишига асосан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ва аксинча, ишчи ва ходимларнинг камайганлиги сабаб бўлган. Унумдорликнинг ўсишини ижобий баҳолаш лозим.

7.6. Саноат ишлаб чиқариш ходимлари меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи омилларни қуйидагича ифодалаш мумкин.

Бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот = Саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибидаги ишчиларнинг тутган улуши (%) * Бир ишчининг ўртача йиллик маҳсулоти.

Меҳнат унумини таҳлил этишда унинг динамикаси, режасининг бажарилишига баҳо берилади. Унумдорлик даражасининг ўзгариш сабаблари аниқланади ва унга таъсир этувчи омиллар миқдор жиҳатдан ҳисобланади.

28-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятида бир ходимнинг меҳнат унуми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Фарқи (-,+)	
		Бизнесрежа бўйича	Ҳақиқатда	Ўтган йилда	Бизнесрежада
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми солиштирама улгуржи баҳода, минг сўм	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача сони, киши	838	820	814	24	6
Шу жумладан: Ишчилар сони, киши	617	605	599	18	6
Саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибидаги ишчилар салмоғи, % гр3 • 100/гр2	73,63	73,78	73,59	0,04	0,19
Бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўм гр1/гр2	2522,0	2681,4	3137,6	+615,6	+456,2
Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўм гр1/гр3	3425,3	3634,3	4263,7	+838,4	+629,4
Бир ходимнинг режага нисбатан меҳнат унумдорлигининг ўзгариши:	X	X	X	X	+456,2
а) Ишчилар салмоғининг ўзгариши ҳисобига -0,19x3634,3 /100	X	X	X	X	-6,905
б) бир ишчи меҳнат унумининг ўзгариши ҳисобига +629,4x73,59/100	X	X	X	X	+463,175

«АВС» акционерлик жамиятида ҳисобот даврида бир ходимнинг ўртача йиллик меҳнат унумдорлиги бизнес режага нисбатан 456,2 минг сўмга ўсган. Бунга асосан иккита омил таъсир этган. Бизнеснинг мисолимизда маҳсулот ҳажми солиштирама улгуржи баҳода ўтган йилга, режага нисбатан ортган. Ходимлар ва ишчилар сони эса шу давр ичида камайган. Демак, маҳсулот ҳажмининг ўсиши меҳнат унумдорлигининг ўсиши билан изоҳланади. Яъни, корхонанинг саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибида ишчилар

салмоғининг ўзгариши ҳисобига, битта ходимнинг ўртача йиллик меҳнат унумдорлиги 6,905 минг сўмга пасайишига таъсир этган. Аксинча, иккинчи омил бўлмиш, бир ишчининг меҳнат унумдорлиги бизнес режага нисбатан 629,4 минг сўмга ортганлиги ҳисобига битта ходимнинг меҳнат унумдорлиги ҳам 463,175 минг сўмга ортган. Ҳар иккала омилнинг таъсири умумлаштирилганда, уларнинг натижаси ижобий бўлиб, бу кўрсаткич 456,2 минг сўмни ташкил қилган.

7.7. Ишчининг меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омилларнинг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтиришга ва уни бозорга таклиф қилиш орқали кўпроқ фойда олишга интилади. Бундай шароитда маҳсулот ҳажмини корхонани кенгайтириш ёки ходимлар сонини кўпайтириш билан бир қаторда, бевосита ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ишчиларнинг меҳнат унумдорлигини кўтариш орқали амалга оширгани корхона учун кўпроқ самарали ҳисобланади. Шу туфайли ҳам ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз ишчиларининг меҳнат унумдорлигини ошириш чораларини кўришга ҳаракат қилади ҳамда унумдорликка таъсир этувчи омилларни ўрганиб боради. Одатда бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот ҳажми қуйидаги омилларга боғлиқ.

1. Бир ишчининг йил давомида ишлаган ўртача киши-кунлари=(жами киши-кунлари/ишчилар сони)

2. Иш куни давомийлиги, соат = (жами ишланган киши-соат/жами ишланган киши-кунлари)

3. Ишчининг бир соатлик иш унуми = (маҳсулот ҳажми / жами ишланган киши-соат)

Таҳлил этишда бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот ҳажмининг режасига, ўтган йилга нисбатан ўзгариш сабаблари ва унга таъсир этувчи омиллар қуйидагича аниқланади.

Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот

Бир ишчининг ишлаган киши-кунлари

Иш куни давомийлиги

Ишчининг 1 соатлик иш унуми

Бозор иқтисодиёти шароитида ишчининг иш вақтидан фойдаланиши ва бир соатлик меҳнат унумдорлиги ўзгаришини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирини қуйидаги жадвал маълумотлари асосида таҳлил қилиб чиқишимиз мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида ўрганилаётган даврда бир ишчининг ўртача йиллик меҳнат унумдорлиги 629,4 минг сўмга кўтарилган. Ишчиларнинг меҳнат унумдорлигини ошишида асосан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўсиши ҳамда аксинча, ишчилар сонининг ва бир ишчининг йил давомида ишлаган киши кунларининг камайганлиги ижобий таъсирини кўрсатган. Бундан ташқари жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, корхонада ишчининг меҳнат унумдорлигини ошишига асосан учта омил, яъни, иш кунларининг ёқотилиши ҳисобига 123,4 минг сўмга салбий таъсир кўрсатган бўлса, иш куни давомийлигининг бизнес режадагига нисбатан 0,01 соатга узайганлиги меҳнат унумининг 4,5 минг сўмга, ишчиларнинг бир соатлик иш унумини 371,628 сўмга ортганлиги ҳам меҳнат унумини 745,9 минг сўмга оширган.

«ABC» акционерлик жамиятида иш вақтидан фойдаланишнинг ва ўртача 1 соатлик иш унумдорлигини ишчининг йиллик маҳсулот ҳажмига таъсирининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Фарқи (+,-)	
		Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Ўтган йилдан	Бизнес режадан
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм	113430	2198763	553967	440537	355204
Ишчиларнинг жами ишлаган киши-кунлари, минг киши-куни	162,27	160,2	153,5	8,77	6,7
Ишчиларнинг жами ишлаган киши-соатлари, минг киши-соат	1287,8	1255,2	1202,8	85,0	52,4
Ишчиларнинг рўйхат бўйича ўртача сони, киши	617	605	599	18	6
Ҳисоб-китоблар: бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўм гр ¼	3425,3	3634,3	4263,7	+838,4	+629,4
Бир ишчининг йил давомида ишлаган киши-кунлари, киши-кун, гр 2/4	263	265	256	7	9
Ўртача иш куни давомийлиги, соат гр3/гр2	7,85	7,83	7,84	0,01	+0,01
Ишчининг 1 соатлик иш унуми, (сўм) гр1/гр3	1641,117	1751,72	2123,35	+482,23	+371,628
Бир ишчининг ўртача йиллик маҳсулот ҳажмини режадан фарқига таъсири:	X	X	X	X	+629,4
а) ёқотилган иш кунлари ҳисобига	X	X	X	X	123,4
б) иш куни давомийлигининг узайиши ҳисобига	X	X	X	X	+4,5
в) 1 соатлик иш унумининг ортиши ҳисобига	X	X	X	X	+745,9

а) $9 * 7,83 * 1751,723$ в) $+371,628 * 7,84 * 256$

б) $+0,01 * 256 * 1751,723$

Ҳар учала омилнинг таъсирига кўра бир ишчининг ўртача йиллик меҳнат унумдорлиги бизнес режадагига нисбатан 629,4 минг сўмга ортишига олиб келди. Бундай натижаларни акционерлик жамияти учун ижобий деб баҳоламоқ лозим деб ўйлаймиз.

7.8. Маҳсулот меҳнат сиғимининг таҳлили

Ишлаб чиқариш ҳажми, маҳсулот структураси ва ассортиментининг ўзгаришига ҳам боғлиқ. Кам меҳнат талаб этадиган маҳсулот турларини кўпроқ ишлаб чиқариш туфайли

маҳсулот структура ва ассортиментининг ўзгариши меҳнат унумдорлигининг ўсишига олиб келади.

Структура ва ассортиментни унумдорлик даражасига таъсири меҳнат сиғими орқали аниқлаш мумкин.

Меҳнат сиғими — маҳсулот, ярим фабрикат ва маҳсулотнинг айрим қисмларини ишлаб чиқариш учун сарфланган иш вақти билан ўлчанади.

Саноатда меҳнат унумдорлигининг ўсиши илмий-техника тараққиёти, ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан такомиллаштириш натижасида меҳнат сиғимини пасайтириш ҳисобига эришилади.

Меҳнат сиғими билан, меҳнат унумдорлиги билвосита боғлиқ. Меҳнат сиғими пасайиши туфайли меҳнат унумдорлиги ортади ва бунинг аксича, меҳнат сиғими орца — меҳнат унумдорлиги пасаяди.

Меҳнат сиғимини пасайтириш маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланадиган иш вақтини қисқартириш орқали эришилади.

Меҳнат сиғимини пасайтириш ҳисобига меҳнат унумдорлигининг ўсиши {фоиз ҳисобида) қуйидагича аниқланади.

$$100x A$$

$$M_y = \text{-----}$$

$$100 - A$$

Бунда: А — ишлаб чиқарилган маҳсулот меҳнат сиғимини пасайтириш (фоиз ҳисобида).

M_y - меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси (фоиз ҳисобида).

Масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат 8550 киши-соатни ташкил этиб, норма бўйича 9000 киши-соатга нисбатан 450 киши-соат иқтисод қилинган.

Демак, меҳнат сиғимини 5 % (450:9000x100) га пасайиши меҳнат унумдорлигининг 5,26% (9000:8550x100) га ортишига олиб келди.

Еришилган натижани юқоридаги формула орқали ҳам аниқлаш мумкин.

$$(100 * 5)$$

$$M_y = \text{-----} = 5,26\%$$

$$(100 - 5)$$

Меҳнат унумдорлигининг меҳнат сиғимига таъсири қуйидагича аниқланади.

$$A = M_y \times 100 / 100 + M_y$$

7.9. Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омилларининг таҳлили

Бугунги кунда корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларининг ўзгаришига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. **Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи омилларни шартли равишда тўртта гуруҳга ажраташ мумкин:**

- меҳнат предметлари;
- меҳнат воситалари;
- меҳнат омиллари;
- тадбиркорлик.

Мазкур омиллар таркибида асосий ўринни меҳнат омиллари ташкил этади. Шу сабабли ҳам меҳнат омилларини таҳлил қилиб бориш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

«ABC акционерлик жамиятида меҳнат омилларининг маҳсулот ҳажмига таъсири таҳлили

(фоизларни фарқ усули орқали аниқлаш)

Кўрсаткичлар	Бажарилиш и, (%)	Фоизларни фарқи, (+, -)	Ҳисоб-китоблар	Ўзгариш сабаби
1	2	3	4	5
1. Ишчилар сонининг ўзгариши	99,01	0,99	$2198763 * (-0,99) \backslash 100 = -21767,7$	Ишчилар сонини камайиши
2. Жами ишланган киши-кунларининг ўзгариши	95,83	3,2	$2198763 * (-3,2) \backslash 100 = -70360,4$	Ёқотилган иш кунлари
3. Жами ишланган киши-соатларининг ўзгариши	95,82	+0,01	$2198763 * (+0,01) \backslash 100 = +219,9$	Иш куни давомийли-гининг узайиши
4. Маҳсулот ҳажми (бир соатлик иш унумининг ўзгариши)	116,15	+20,33	$2198763 * (+20,33) \backslash 100 = +447008,5$	1 соатлик иш унумининг ортиши
Жами	X	X	355100,3	X

Маҳсулот ҳажмига қуйидаги меҳнат омиллари таъсир этади.

1. Ишчилар сонининг ўзгариши.
2. Бир ишчининг йил давомида ишлаган киши-кунларининг ўзгариши.
3. Иш куни давомийлигининг ўзгариши.
4. Ишчининг 1 соатлик иш унумининг ўзгариши. Бу меҳнат омилларини маҳсулот ҳажмига бўлган таъсирини занжирли боғланиш, фоизлар фарқ усуллари орқали аниқлаш мумкин.

Илова:

1. Маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм

Режа	Ҳақиқатда	Фарқи
2198763	2553967	+355204

Ҳисоб-китоблар: $99,01 - 100 = - 0,99$
 $95,81 - 99,01 = -3,2$
 $95,82 - 95,81 = +0,01$
 $116,15 - 95,82 = + 20,33$

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, ўрганилаётган даврда корхонада маҳсулот ҳажми бизнес режада белгиланганига нисбатан 355204 минг сўмга кўпайган. Маҳсулот ҳажмининг ортишига меҳнат омиллари ҳам ўз таъсирини ўтказган. Яъни ишчилар сонининг ўзгариши ҳисобига 21767,7 минг сўмлик, жами ишланган киши-кунларининг ўзгариши ҳисобига эса 70360,4 минг сўмлик маҳсулот ёқотилган. Аммо, маҳсулот ҳажмига ижобий таъсир этган меҳнат омиллари ҳам мавжуд бўлиб, булардан жами ишланган киши соатларининг ўзгариши ҳисобига 219,9 минг сўмлик, бир соатлик иш унумдорлигининг ортиши ҳисобига эса 447008,5 минг сўмлик маҳсулот

ҳажмини ортишига олиб келган. Меҳнат ресурсларидан тўлиқ фойдаланилган тақдирда корхонада маҳсулот ҳажми кўшимча яна 92128,1 минг сўмга ортиши мумкин эди. Умуман олганда, бундай натижаларни корхона учун ижобий деб баҳоласак бўлади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Корхонанинг меҳнат ресурсларини таҳлил этишнинг аҳамияти нималардан иборат?
2. Меҳнат ресурсларини таҳлил этишда бошқарув таҳлилининг вазифалари нималардан иборат бўлади?
3. Меҳнат ресурсларини ва меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларини таҳлил қилишда таҳлилнинг асосий ахборот манбалари қайсилар ҳисобланади?
4. Корхоналарда меҳнат ресурсларининг таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришлари қандай таҳлил этилади?
5. Меҳнат ресурслари ишлаб чиқариш фаолиятидаги катнашувига қараб ндай гуруҳ ва категорияларга ажратилади?
6. Корхонада банд бўлган ходимларнинг таркиби қандай таҳлил қилинади?
7. Корхонанинг ишчи кучи билан таъминланганлик даражаси қандай таҳлил қилинади?
8. Ходимлар кўнимсизлиги нима ва у қандай аниқланади?
9. Ишдан бўшатиш ва ишга қабул қилиш обороти кўрсаткичларининг иқтисодий мазмуни нимадан иборат ҳамда мазкур кўрсаткичлар қандай аниқланади?
10. Иш вақтидан фойдаланиш даражаси қандай усуллар орқали таҳлил қилинади?
11. Меҳнат унумдорлигининг иқтисодий мазмуни ва уни аниқлаш тартиби нималардан иборат?
12. Меҳнат унумдорлигини фойдаловчи кўрсаткичларни курсатиб ўтинг ва улар қандай аниқланади?
13. Меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар таркибига қайси омиллар киради?
14. Меҳнат сиғмининг маҳсулот ҳажмига таъсири қандай аниқланади?
15. Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омиллари таркибига нималар киради ва улар қандай аниқланади?

КОРХОНАНИ МОДДИЙ РЕСУРСЛАР БИЛАН ТАЪМИНЛАНИШИ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШНИНГ ТАҲЛИЛИ

Мавзу бўйича таянч иборалар: моддий ресурслар; моддий ресурслар билан таъминланиш манбалари; ички манба; ташқи манба; таъминот режасининг реаллигини текшириш услублари; моддий ресурслар ҳолатини таҳлил этиш услублари; материал сиғими ва унинг маҳсулот ҳажмига таъсири; материал сиғими ва унинг таннархга таъсири; материал сиғими ва уни пасайтириш резервлари.

8.1. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корхоналарнинг моддий ресурслар билан таъминланганлигини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай корхона асосий мақсадига эришиш учун ишлаб чиқариш харажатларини жумладан, меҳнат предметларидан тежаб-тергаб фойдаланишга алоҳида эътибор беради. Чунки, шунинг натижасида улар ўз фойдаларини кўпайтиришга, оқибат натижада фойдалилик даражасини оширишга эришадилар. Маҳсулот ишлаб чиқаришда меҳнат предметларининг аҳамияти улкан. Уларсиз айрим

ҳолларда маҳсулот ишлаб чиқариш имконияти чекланади айрим ҳолларда эса умуман мумкин эмас.

Масалан, меҳнат предмети ҳисобланган металллар электр қувватлари ва бошқалар мавжуд бўлмаса маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам чекланади. Шундай экан меҳнат предметларига саноат ишлаб чиқаришида нималар киришини аниқлаб олиш лозим. Адабиётларда, корхона ҳужжатларида кўрсатилишича меҳнат предметларига қуйидагилар киритилган:

- хом-ашё ва материаллар;
- электроенергия;
- ёқилғи;
- ёғловчи материаллар;
- кам баҳоли ва тез тўзувчи буюмлар ва бошқалар.

Улардан йил давомида тўлиқ ҳамда тежаб тергаб фойдаланиш энг муҳим мақсад ҳисобланади. Меҳнат предметларига бўлган талаб мустақил равишда корхона томонидан режалаштирилади. Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўғрисида»ги Қонунининг 22-моддаси биринчи бандида бу хусусда шундай дейилади: «Корхона бозор талабларини, эҳтимол тутилган шерикларнинг имкониятларини ўрганиш, нарх навонинг ўзгариши тўғрисидаги ахборот асосида ўз ишлаб чиқаришининг таъминотини, бозорларда (товарлар, хизматлар, молия бозорларида) монополияга қарши қонунларнинг талабларини назарда тутган ҳолда бевосита ёки воситачи орқали олди-сотдини, маҳсулот сотишни ва ўз ишлаб чиқаришининг таъминотини мустақил амалга оширади».

Меҳнат предметларидан самарали фойдаланиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ўртача харажатлари ёки таннархлари пасаяди. Бунинг натижасида корхоналарнинг соф фойдалари ортади. Шунинг билан биргаликда меҳнат предметларидан ўриндошлик билан фойдаланиш оқибатида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатлари яхшиланади, хизмат қилиш муддатлари эса кўпаяди.

Маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши, таннархнинг пасайиши, фойда ва рентабелликнинг ошиши, корхонани моддий ресурслар билан белгиланган ассортименти ва сифати бўйича таъминланишига боғлиқ.

Шунинг учун саноат корхоналари ўз ишлаб чиқаришини бир меъёрда самарали ривожланишини таъминлаш мақсадида узоқ муддатга мўлжалланган бизнес режаларига асосланган ҳолда меҳнат предметлари билан таъминлашга алоҳида эътибор берадилар. Чунки ҳозирги пайтда меҳнат предметларининг ёққлиги ёки ўз вақтида олиб келинмаганлиги сабабли саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти туриб қолмоқда.

Корхоналарнинг моддий ресурслар билан ўз вақтида, зарурий миқдорларда, белгиланган сифатда ҳамда бир маъромда таъминланиши шу билан биргаликда улардан рационал фойдаланиш пировардида унинг иқтисодий ривожланиши ва тараққий этиши учун ҳар томонлама таъсир этади.

Корхоналарнинг ривожланиши, тараққий этиши ҳамда иқтисодий жиҳатдан бақувват бўлиши, мустақил республикамизнинг иқтисодиётини барқарорлашишига замин яратади. Халқимиз турмушдаражасининг янада юксалишига ҳар томонлама ўз таъсирини кўрсатади.

Саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларининг ошиши, ўз навбатида моддий ресурслардан фойдаланиш кўламининг ҳам кенгайишига олиб келади. Шунинг

учун моддий ресурслардан тежаб, тергаб фойдаланиш муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Меҳнат предметларидан тўлиқ ва самарали фойдаланишни таъминлаш учун ҳозирги даврда замонавий янги техникалардан тўғри фойдаланиш, шунингдек, самарали технологияларни ишлаб чиқаришга тезкордик билан татбиқ этишни тақозо этади. Чунки, улар ёрдамида меҳнат предметлари ишлаб чиқаришга сарф қилиниши, тежалиши таъминланади. Шунинг билан биргаликда ишлаб чиқаришнинг турлича шакллари, асосий эътиборни нодавлат мулкчилигига асосланган корхоналарни барпо этиш ва ривожлантиришга қаратиш мақсадга мувофиқдир. Сабаби, уларда мулкка эгаллик қилиш ҳисси доимо юқори даражада бўлади. Дарҳақиқат, нодавлат мулкчилигига асосланган корхоналарда меҳнат предметлари уларнинг мулки ҳисобланади. Ундан имконият доирасида самарали фойдаланишга катта эътибор берилади.

Моддий ресурслардан самарали фойдаланишни ёлга қўйишда иқтисодий таҳлилнинг аҳамияти каттадир. Корхонада моддий ресурслардан қай даражада фойдаланилаётганлигини таҳлил этиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга сарфланаётган харажатларни тежаш мақсадида фойдаланилмай қолган ички имкониятларни топиш мумкин.

Еркин иқтисодий муносабатлар шароитида корхоналарнинг моддий ресурслар билан таъминланганлигини ва улардан самарали фойдаланишни таҳлил этишда бошқарув таҳлилининг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- *корхона, бирлашмаларнинг зарурий моддий ресурслари билан таъминланганлик даражасини аниқлаш;*
- *моддий ресурсларни корхонага етказиб бериш ҳажмини, комплекслиги, сифатлилиги, сортлилиги ҳамда маромийлигининг даражасини белгилаш;*
- *моддий ресурсларни етказиб бериш борасида корхоналараротузиладиган шартномаларнинг ўз вақтида тузилганлигини аниқлаш;*
- *моддий техника таъминоти белгиланган режасининг ҳақиқатга яқинлигини текшириш;*
- *транспорт тайёрлов харажатларини ҳисоблаш;*
- *материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини аниқлаш ва уларни маҳсулот ҳажмига ҳамда унинг таннархига таъсирини миқдор жиҳатдан ҳисоблаш;*
- *хомашё, ёқилғи ва материалларга баҳо беришда фойдаланилмай қолган ички имкониятларини аниқлаш, таҳлил этиш ва бошқалар.*

Таҳлил учун зарурий маълумотлар моддий техника таъминоти режаси, хом-ашё ва материаллар бўйича тузилган шартнома ҳамда моддий ресурслар мавжудлиги ва улардан фойдаланишнинг статистик ҳисоботидан олинади. Корхоналарда меҳнат предметларидан фойдаланишни таҳлил этишда уларнинг сарфланиши бўйича ўрнатилган меъёрий маълумотлардан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Меҳнат предметларидан самарали фойдаланишга республикаимиз ҳукумати томонидан ҳам доимо алоҳида эътибор қаратилмоқда. Улар қабул қилинган норматив ҳужжатларда ўз аксини топган. Масалан, «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги, «Тадбиркорлик тўғрисида»ги, «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги ва бошқа қонунларда, фармонларда, қарорларда ўз аксини топган.

8.2. Моддий ресурслар билан таъминланганлик ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ифодалайдиган кўрсаткичлар тизими

Корхоналарда моддий ресурслардан тўлиқ, бир меъёрга ҳамда самарали фойдаланганлик даражасини таҳлил этиш учун шу ҳолатларни ифодалайдиган кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш зарур.

А. Шу жумладан, асосий фондлар билан таъминланганлик ҳамда айланма фондлар ва маблағлар билан таъминланганлик даражаси ҳисобланади. Бу кўрсаткичларни моддий ресурсларни алоҳида-алоҳида турлари бўйича ҳам ҳисоблаш мумкин. Масалан станоклар, хомашё, электр энергия, ёқилғи ва бошқа моддий ресурслар билан таъминланганлигини аниқлаш мумкин.

Б. Моддий ресурслардан фойдаланишнинг тўлиқчилигини асосан корхонанинг ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш даражаси исботлайди.

В. Саноат корхоналарида меҳнатни моддий ресурслар билан таъминланганлик даражаси. Уни жами моддий ресурслар қийматининг корхонада мавжуд бўлган ишчи ва хизматчилар сонига тақсимлаш натижасида аниқлаш мумкин. Бу кўрсаткични янада аниқлаштириш мақсадида моддий ресурслар қийматини фақатгина ишчилар сонига тақсимлаш натижасида ҳам аниқлаш мумкин. Уни алоҳида асосий фондлар билан қуролланганлик ҳамда айланма фондлар билан таъминланганлик кўрсаткичлари бўйича ҳам аниқлаш мумкин.

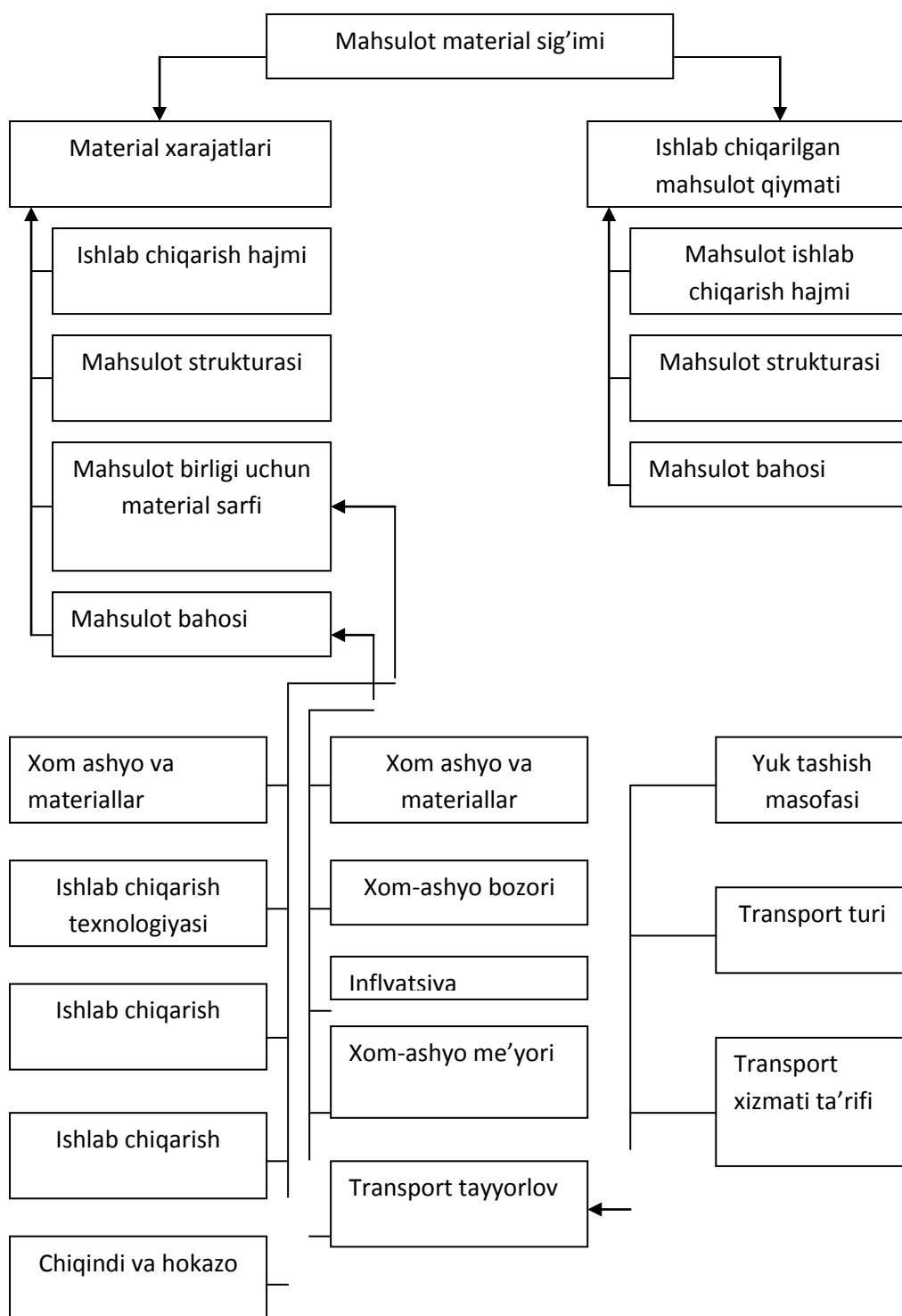
Г. Моддий ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини корхоналардаги фондлар қайтими ҳамда фондлар сиғмиисботлайди. Фондлар қайтимини аниқлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳамда товар маҳсулоти қийматини асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига тақсимлаш лозим. Фондлар қайтимининг иқтисодий моҳияти бўлиб, корхонанинг ҳар минг сўмлик асосий фондларига тўғри келадиган ялпи маҳсулот ёки товар маҳсулотининг кўрсаткичи ҳисобланади.

Асосий фондлардан самарали фойдаланиш кейинги кўрсаткич бўлиб, фонд сиғими ҳисобланади. Ушбу кўрсаткични ҳисоблаш учун корхонадаги мавжуд бўлган асосий воситаларнинг йиллик ўртача қийматини йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ва товар маҳсулоти қийматларига тақсимланади. Фондлар сиғимининг иқтисодий моҳияти бўлиб, корхонада йил мобайнида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ёки товар маҳсулотининг ҳар минг сўмига тўғри келадиган асосий фондларнинг қиймати ҳисобланади.

Ушбу самарадорлик кўрсаткичларини қуйидаги схема орқали ифодалаш мақсадга мувофиқир.

Шу билан биргаликда материаллардан фойдаланиш самарадорлик кўрсаткичларини материал қайтими ва материал сиғими кўрсаткичлари ифодалайди.

Материал сиғимининг омилли таҳлилитузилиши

Материал қайтими кўрсаткичини аниқлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматини материал харажатлар қийматиға тақсимланади. Материал сиғими кўрсаткичи бунинг акси бўлиб, материал харажатлар қийматини корхонанинг йил давомида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматиға тақсимлаш ёли билан аниқланади. Буни тавсифлайдиган бўлсак, ушбу кўрсаткич корхонада йил мобайнида ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг ҳар бир сўмиға қанча материал харажатлари сарфланганлигини кўрсатади.

Материаллар харажати коэффиценти — ҳақиқий сарфланган материаллар харажатини бизнес режадагиси ҳақиқий ишлаб чиқариш ҳажмиға коррективроқ қилинган кўрсаткичға нисбатини ифодалайди. Бу кўрсаткич ишлаб чиқариш жараёнида материаллар

сарфидан иқтисод (ёки ортиқча сарф)га эришганлигини ифодалайди. Бу коэффициент 1 дан катта бўлса моддий ресурслардан самарали фойдаланилганлигини билиш мумкин.

Материал сиғмининг алоҳида кўрсаткичлари моддий ресурсларнинг айрим турларидан самарали фойдаланишни характерлайди. Улар қаторига ёқилги сиғими, материал сиғими, хомашё сиғими каби кўрсаткичларни киритиш мумкин. Одатда материал сиғимининг ўзгаришига бир қатор омиллар таъсир этади.

8.3. Корхона моддий техника таъминоти режасининг бажарилиши таҳлили

Бозор иқтисодиётига босқичмабосқич ўтиш даврида саноат корхоналарига қонун доирасида ҳаракат қилиш мустақиллиги берилган. Республикамизда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш натижасида турлича мулкчиликка асосланган корхона шакллари ташкил этилган. Улар иқтисодий муносабатларни ривожлантирилиши натижасида янада такомиллаштирилмоқда. Натижада, ижара корхоналари, ҳиссадорлик жамиятлари, компаниялари, қўшма корхоналар, хусусий корхоналар ва бошқалар ташкил этилмоқда. Улар талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда кўпроқ фойда олиш мақсадида ўзларининг ишлаб чиқариш фаолиятларини қонун доирасида эркин мустақил амалга оширмоқдалар. Шу ҳолат корхоналарнинг моддий техника таъминоти масалаларини ҳал этишга ҳам бевосита боғлиқдир.

Корхоналар ишлаб чиқаришининг ривожланишини режалаштирадилар. Улар қисқа ҳамда узоқ муддатга мўлжалланган бўлади. Бу масалалар корхоналарнинг бизнес режаларида ва бошқа ҳужжатларда акс эттирилган бўлади.

Корхоналар ўз мақсадларини муваффақиятли ҳал этишлари учун, ишлаб чиқаришларни моддий техника ресурслари билан таъминлаш жараёнининг бажарилишига алоҳида эътибор берадилар. Бунинг учун аниқланган, яъни, корхона учун зарур бўлган моддий техника ресурсларининг янги турлари мавжудлиги ҳамда уларнинг жаҳон бозорида таклиф қилинганлиги ўрганилади. Чунки, корхона ўзи учун зарур бўлган моддий техника ресурсларининг яхшиларини, яъни самаралисини олишга ҳаракат қиладилар.

Моддий техника маркетингини яъни бозорини ўрганиш билан биргаликда уларни қайси бозор инфратузилмаларидан сотиб олиш мумкинлигини белгилайдилар. Шу даврда товар ва хомашё биржалари билан, сотувчилар томонидан ташкил этилаётган кўрғазмалар бевосита корхоналарнинг ўзлари билан алоқаларни тиклайдилар. Шу алоқалар натижасида қисқа муддатли ҳамда узоқ муддатли айрим ҳолларда эса бир марталик кучга эга бўлган шартномалар тузилади. Бу шартномаларда моддий техника ресурсларини етказиб берувчиларининг бурчлари, вазифалари батафсил акс эттирилади. Масалан, Тошкент трактор заводи ўзида ишлаб чиқарилаётган тракторларни қайси муддатларда, қандай ҳолатда, қайерга ҳамда қандай баҳоларда йетказиб беришлигини акс эттириши мумкин, агарда шу заводда корхоналарга тракторларни йетказиб беришни ўз зиммасига олган бўлса. Айрим ҳолларда истеъмолчилар заводдан тракторларни олиб чиқиб кетишни ўз зиммаларига олишлари мумкин. Шундай ҳолларда унинг баҳоси нисбатан арзон бўлиши мумкин, жавобгарлиги эса сотиб олувчи зиммасида қолиши мумкин.

Корхонанинг моддий техника ресурслари билан таъминланишининг таҳлили моддий техника таъминоти режасининг объектив равишда белгиланганлигини аниқлашдан бошланади.

Моддий ресурсларга бўлган талабни аниқлашда техника, хомашё, ёқилғимойлаш ва бошқа материаллар бўйича белгиланган меъёрлардан қандай фойдаланилганлиги,

хомашёга бўлган талабни аниқлашда ундан қай даражада фойдаланилганлиги текширилади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг бир маромда амалга оширилиши, кўп жиҳатдан корхонанинг моддий ресурслар билан тўлиқ таъминланганлигига боғлиқдир.

Корхонанинг молдий техника ресурсларига бўлган эҳтиёжи икки манба ҳисобига қондирилади.

1. Ташқи таъминот.

2. Ички таъминот.

Ташқи таъминот деганда — ташқи корхоналар, хомашё биржалари билан тузилган шартномага асосан моддий техника ресурсларини четдан йетказиб берувчилардан келиб тушиши тушунилади.

Ички таъминот деганда — таъминот режасининг бажарилиши, ички ресурслардан самарали фойдаланиш, чиқиндиларни камайтириш, иқтисод режасига риоя қилиш кабилар тушунилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида корхоналарнинг иқтисодий ақволи нисбатан барқарор бўлмаган ҳолларда, яъни корхоналар моддий техника ресурсларини сотиб олишлари учун ўз маблағларига эга бўлмаган ҳолларда лизинг кредитидан ҳам фойдаланиши мумкин.

Лизинг кредитларини амалга оширишда лизинг компаниялари учун лизингни амалга оширувчи субъектлар билан, лизинг кредитлари бўйича шартномалар тузилади. Бунда уч томон қатнашиши мумкин. Лизинг кредитини амалга оширувчи, асосан ўртада маблағи бўлгани учун моддий техника ресурсларини ижарага берувчилардан олиб, уларни фойдаланувчиларга етказиб бериш билан шуғулланиши мумкин. Айрим ҳолларда эса моддий техника ресурсларини ижарага берувчилар, уларни ижарага олувчиларга бевосита етказиб беришлари мумкин. Бу масалалар шартномаларда тўлиқ ўз аксларини топишлари зарур.

Корхоналарда моддий техника таъминоти режаларини бажарилишини таҳлил этиш учун қуйидаги жадвалдан фойдаланиш мумкин.

32-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятида моддий техника таъминоти режасининг бажарилиши таҳлили

Шартли белга	Материалларга бўлган талаб (тонна)	Талабни қоплаш маибан (тонна)		Шартнома тузилди (тонна)	Талабни шартнома бўйича қоплаш, %	Материалларнинг келиб тушиши (тонна)	Шартнома бажарилиши, %
		Ички	Ташқи				
1	2	3	4	5	6	7	8
A	27000	1500	26500	24300	90.0	22907	94.2
B	5700	1050	5650	5420	95.0	5190	95.7

$$T_k = (1500 + 24300) / 27000 = 0,955$$

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, материалларга бўлган талаб (A) тузилган шартнома ва ички манбалар бўйича тўлиқ таъминланмаган. Режа бўйича таъминланиш

коэффициенти 0,955 ни ташкил этган. Ҳақиқатда материалларни етказиш режаси 10,0% га бажарилмаган (10090.0).

Шундай таҳлил натижасида материал йетказиш режасининг бажармаганлик сабабларини батафсил аниқлаш талаб этилади. Унга сабаб бўлиб материал ресурсларини йетказиб берувчилар ҳамда уларни сотиб олувчилар, айрим ҳолларда эса ўртада турган бозор инфратизмшлари ҳисобланиши мумкин. Бу сабаблар ўрганилганидан сўнг уларни бартараф этиш режалари, тадбирлари тузилади.

8.4. Корхонанинг материал ресурслар билан таъминланганлигининг таҳлили

Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш жараёнларининг натижаси ҳамда самарадорлиги, уларнинг материал ресурслари билан таъминланганлигига бевосита боғлиқдир. Чунки корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ҳажми, сифати улардаги материал ресурсларининг талаб даражасида бўлишлигини объектив равишда тақозо этади. Шунинг билан биргаликда у ресурслар замон талабига ҳам мос келиши лозим. Яъни универсаллиги, янгилиги ҳамда арзонлиги нуқтаи назаридан. Корхоналарнинг материал ресурсларига бўлган талабини аниқлашда меъёрий ҳужжат ва меъёрий маълумотлардан фойдаланиш лозим. Саноат корхоналарида бизнес режада кўрсатилган маҳсулотлар миқдори, ишлаб чиқариш учун зарур бўлган материал ресурсларининг миқдори ва қиймати аниқланади. Яъни қанча станоклар, қанча машиналар, механизмлар, шунингдек, бошқа моддий ресурслар бўйича алоҳида-алоҳида ҳисоб-китоблар қилинади. Корхоналарнинг ўзларидаги мавжуд бўлган материал ресурсларининг йил бошига бўлган миқдори йиллик инвентаризация натижасида аниқланади. Уларда мавжуд бўлган материал ресурслар корхона ишлаб чиқаришининг давомийлигини таъминлаш учун етарли бўлмаса, корхоналарни зарур бўлган материал ресурслари билан таъминлаш борасидаги шартномалар тузилади. Бу масалалар юқоридаги саволда батафсил ёритилган.

Корхоналарга сотиб олинаётган материал ресурсларининг оқими натижасида уларнинг материал ресурслари билан таъминланганлик даражаси ортиб боради. Саноат корхоналарининг материал ресурслари билан таъминланганлигини иккинчи саволда келтирилган кўрсаткичлар ёрдамида аниқланади. Масалан, корхона ихтиёрида йил бошига 100 млн сўмлик материал ресурсларининг мавжудлиги балансда кўрсатилган. Корхонага эса, ишлаб чиқаришини бир меъёردа ривожлантириши учун, режага мувофиқ 170 млн сўмлик материал ресурслари зарурлиги аниқланган. Демак, корхона учун уларга бўлган талаб тўлиқ қондирилаётгани ёқ. Бу масалани ҳал этиш учун корхона қўшимча 70 млн сўмга материал ресурсларини сотиб олишни ёки қарзга, ижарага олишни режалаштиради. У шу масала бўйича тузилган шартномаларда ўз аксини топади. Корхонанинг моддий техника таъминотини ҳал этилиши натижасида йил давомида 50 млн сўмлик материал ресурслари сотиб олинган. Шунда корхонанинг материал ресурслар билан таъминланганлик даражаси 88,2 % ни ташкил этган бўлади

$$(100+150)/170.$$

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, корхона материал ресурслари билан тўлиқ таъминланмаган, яъни, уларнинг миқдори 11,8% га кам бўлган. Бу ҳол корхона ишлаб чиқариш фаолиятига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Корхона материал ресурсларининг таҳлили натижасида, улар билан тўлиқ таъминланмаганлик фактлари аниқланса, у ҳолда унинг келиб чиқиш сабаблари

ўрганилади. Шунинг билан биргаликда ушбу салбий натижаларни бартараф этиш имкониятлари ва чора тадбирлари белгиланади.

8.5. Материал ресурслардан фойдалаяиш самарадорлиги ва уларни ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирининг таҳлили

Корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ўртача харажатлари яъни таннархлари кўп жиҳатдан хомашё ва материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларига боғлиқдир.

Материал ресурслар миқдорини режалаштирилган ҳажмда тайёрлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш режасини бажариш учун имконият яратади. Материал ресурслардан тежаб тергаб фойдаланилмаса ҳамда уларнинг амалиётдаги фойдаланилиши белгиланган меъёрларга нисбатан ортиқча бўлса, у ҳолда келтирилган материаллар маҳсулот ишлаб чиқариш давомийлиги режасини бажариш учун етарли бўлмайди.

Материал ресурслардан фойдаланишни таҳлил этишдан мақсад, ишлаб чиқариш жараёнида улардан фойдаланишда ортиқча сарф харажатларга ёъл қўйилган бўлса, у ҳолда маҳсулот ҳажми қанчага кам яратилганлиги ёки моддий ресурслардан самарали фойдаланиш натижасида қанча қўшимча маҳсулот барпо этилганлигини аниқлаш бўлиб ҳисобланади. *Уларни қуйидаги усуллардан фойдаланган ҳолда ҳисоблаш мумкин:*

— корхонада ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирлиги учун белгиланган харажат меъёри материал ресурсларга кетган ҳақиқий харажатлар билан таққосланади;

— эришилган иқтисод ёки ортиқча харажат ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг умумий миқдорига кўпайтирилади;

— моддий ресурслардан фойдаланиш натижасида юзага келган ортиқча харажат режа бўйича кўзланган харажат меъёрига тақсимланади.

Шу тартибда материаллардан самарали фойдаланиш натижасида эришилган иқтисод асосида қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки улардан тежабтергаб фойдаланмаслик оқибатида ортиқча харажатларнинг юзага келиши заминида ишлаб чиқарилмаган маҳсулот ҳажми аниқланади. Материаллардан фойдаланишни янада чуқурроқ тадқиқ этиш мақсадида қуйидаги жадвалдан фойдаланамиз:

33-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятида материаллардан фойдаланишнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	«А»	«Б»
1	2	3
1. Режа бўйича маҳсулот бирлигига сарфланган материал (100 дона)	18170	13200
— Ҳақиқатда	18050	13270
— Фарқи (+ , —)	120	+70
2. Ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулотмиқдори (100 дона)	78500	50700
	9420	+3549
3. Иқтисод (—), ортиқча (+) жами маҳсулотга (минг бирлик)	+52	27
4. Қўшимча ёки кам маҳсулот ишлаб чиқариш		

Жадвал маълумотларидан кўринадики, таҳлил этилаётган «АВС» акционерлик жамиятида «А» маҳсулотни тайёрлашда унга сарфланган рангли металл материаллари иқтисод қилиниши натижасида қўшимча равишда 52 дона «А» турдаги маҳсулот ишлаб

чиқаришга муваффақ бўлинган. «Б» маҳсулотни тайёрлашда эса режадагидан кўпроқ материалларнинг сарфланиши натижасида асосланмаган ортиқча харажатлар амалга оширилган. Бунинг натижасида эса 27 та «Б» номдаги маҳсулот кам ишлаб чиқарилган.

Материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини таҳлил этилганда алоҳида материаллардан фойдаланишни тадқиқ қилиш билан биргаликда корхона бўйича материаллардан фойдаланишни ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Уни қуйида келтирилган жадвал ёрдамида амалга ошириш мумкин:

34-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятида материаллардан фойдаланишнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	Бизнес режада	Ҳақиқатда	Фарқи,+,-
1	2	3	4
1. Моддий харажатлар (минг сўм)	42843	42043	800
2. Товар маҳсулоти (минг сўм)	74260	79797	+5537
3. Товар маҳсулоти материал сифими (сўм) (1/2)	0,5769	0,5268	0,050
4. Материал сарфи ўзгаришининг таъсири (+, -)	X	X	
— товар маҳсулоти таннархидаги моддий харажатларнинг қимматлашиши (+), пасайиши (-)	X	X	3989
- $0.050 * 79797 = - 3989$	1,73	1,89	+6914
— товар маҳсулотининг хажми, минг сўм			+0,16
- $-3989 : 0.5769 = 6914$			
5. Материал қайтими, сўм (2/1)			

Таҳлил этилаётган -жадвал маълумотларидан, моддий харажатларни иқтисод қилиш натижасида кўшимча равишда 6914 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаришга эришилди. Бундан кўринадикки, корхонада товар маҳсулотига сарфланадиган материаллардан самарали фойдаланиш борасида ишлар яхши ёлга қўйилган. Корхонада материал қайтими бизнес режада белгиланган 1,73 сўмдан ҳақиқатда 1,89 сўмга ўсган. Бу маълумки, натижа корхонада материаллардан самарали фойдаланганлигидан далолат беради.

Такрорлашувчун саволлар

1. Корхонанинг моддий ресурсларини мақсадда таҳлил этилади?
2. Моддий ресурсларни таҳлил қилишда таҳлилнинг асосий вазифаларини маламат қилиб бора тўлади?
3. Қайси ахборот манбаларига асосланиб, корхонанинг моддий ресурсларни таҳлил қилинади?
4. Моддий ресурслар таркиби ва унинг динамик ўзгаришлари қандай таҳлил этилади?
5. Моддий ресурслардан самарали фойдаланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар ҳақида нима ларни биласиз?
6. Материал қайтими ва материал сифими қандай аниқланади?
7. Материал қайтими нинг маҳсулот хажмига таъсири қандай таҳлил этилади?
8. Материал сифимини пасайтириш имкониятларини кўрсатиб беринг.

ИХ МАВЗУ. МАҲСУЛОТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА ДАВР ХАРАЖАТЛАРИ ТАҲЛИЛИ.

Мавзу бўйича таянч иборалар: таннарх тўғрисида тушунча ва уни ҳисоблаш услублари; таннархни таҳлил этишнинг мазмуни ва мақсади; харажатларни туркумлаш; ўзгарувчан ва ўзгармас харажатлар; маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатлар; маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатлар; 1 сўмлик маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил этиш услуби; 1 сўмлик маҳсулот учун қилинган харажатларга таъсир этувчи омиллар; харажатларни иқтисодий элементи бўйича таҳлил этиш услублари; иш ҳақини банк усули орқали назорат қилиш тартиби; иш ҳақининг мутлоқ фарқини аниқлаш услуби;

иш ҳақининг нисбий фарқини аниқлаш услуби; ишчилар иш ҳақи фондига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш услуби; меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақини таҳлил этиш услуби;

материаллар харажатининг таҳлили; сарф меъёри таъсирини аниқлаш тартиби; материал баҳосининг ўзгариш сабаблари; ишлаб чиқариш ёъналишидаги бошқа харажатларни таҳлил этиш услуби;

айрим маҳсулот турлари таннархини таҳлил этиш услуби; маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича резервларни аниқлаш тартиби.

9.1. Бозор иқтисодиёти шароитида таннархни пасайтиришнинг аҳамияти, унинг моҳияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Маҳсулот таннархи корхона молия хўжалик фаолиятининг ҳамма томонларини акс эттирувчи кўрсаткичдир. Шу туфайли ишлаб чиқариш харажатларини тўғри ҳисобга олиб, маҳсулот таннархини калкуляция ва таҳлил қилиш бошқарув ҳисоби ҳамда молиявий ва бошқарув таҳлили фанларининг муҳим вазифаларидан биридир.

Бугунги кунда корхона фаолиятининг муқим ва унга баҳо берадиган мезон кўрсаткичларидан бири, фойда ва рентабелликдир. Фойдага таъсир этувчи омил бу таннархдир.

Маҳсулот таннархи шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун кетган барча бевосита ва билвосита харажатларнинг қиймат ифодасидир.

Бугунги кунда амалда бўлган Низомга мувофиқ маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш харажатлари таркибига кирадиган моддалар сирасига ўзгаришлар киритилган.

Маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатлар таркибини аниқлашдан мақсад:

1. Бухгалтерия ҳисоби счётида жами харажатлар тўғрисида тўлиқ ва аниқ маълумотларга эга бўлиш, корхона фаолиятининг рентабеллиги ва бозор иқтисодиёти шароитида рақобатбардошлилигини аниқлаш.

2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархини аниқ ҳисоб-китоб қилиш.

3. Маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатларни алоҳида таркиблаш ва уларни молиявий натижавийликка боғлаш.

4. Ишлаб чиқариш харажатларининг юзага чиқиши ва жавобгарлик марказлари бўйича ҳисобга олиш ва назорат қилиш.

5. Солиқ тўланадиган базанинг аниқ ҳисобкитобини юритиш ва бу орқали ишлаб чиқариш харажатлари ҳамда корхона сарфларини бошқаришни ташкил этишдан иборатдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқараётган маҳсулотлари таннархини таҳлил қилишда бошқарув таҳлилининг энг асосий вазибалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади;

- ишлаб чиқариш харажатларини ўрганиш ва уларнинг ҳолатига баҳо бериш;
- маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича белгиланган режанинг бажарилиши ва динамикасини назорат қилиш;
- ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисодий элементи ва калкуляцион моддалари бўйича ўрганиш ва уларга баҳо бериш;
- меҳнат унумдорлиги билан иш ҳақи харажатлари ўртасидаги нисбатни ўрганиш;
- таннархнинг ўзгариш сабабларини аниқлаш ва унга таъсир этувчи омилларни миқдор жиҳатидан ҳисоблаш;
- айрим турдаги маҳсулот таннархини харажат моддалари бўйича таҳлил этиш;
- таннархни пасайтириш бўйича мавжуд имкониятларни аниқлаш ва ҳрказо.

«Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш ҳақида»ги Низомга мувофиқ ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишнинг умумийлиги таъминланган. Бунинг якунида маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини режалаштириш, таҳлил этиш ва назорат қилишга имконият туғилади.

Мазкур Низом бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш мақсадларида харажатларни ҳисоблаш тартибларидаги фарқланишларини ҳисобга олиб, ишлаб чиқилган. Бошқарув ҳисоби ва бошқарув таҳлилининг асосий мақсади хўжалик юритувчи субъектларнинг бозор иқтисодиёти шароитларида рақобатга бардошлигини аниқлашдир.

Низомда бухгалтерия ҳисоби бўйича фойда билан солиққа тортиладиган фойда ўртасидаги тафовутларга изоҳ берилган.

Солиққа тортиладиган фойда бухгалтерия ҳисобидаги фойдадан фарқ қилишининг сабаби шундаки, давлат солиқ сиёсатига мувофиқ амалдаги солиқ қонунчилиги бўйича корхона харажатларининг бир қисми солиққа тортиладиган базага кирмайди. Низомда молиявий натижаларни шакллантиришнинг асосий қоидалари ва харажатларни гуруҳлаш берилган. Биринчи иловада корхона ҳисобот давридаги баланс фойдасини ҳисоблашда чегириладиган, лекин хўжалик субъектининг солиққа тортиладиган базасига қўшиладиган харажат моддалари берилган. Иккинчи иловада харажатлар амалга оширилиши пайтида солиққа тортиладиган базадан чегирилмайдиган, лекин кейинги даврларда чегириладиган харажатлар рўйхати берилган (вақт бўйича фарқланишлар).

Учинчи иловада фойдаси эмас, даромади солиққа тортилаётган корхоналар учун кўшимча чегирилмайдиган харажатлар рўйхати берилган.

Бугунги кунда хўжалик юритувчи субъектларнинг маҳсулотлари таннархини таҳлил қилишда бошқарув таҳлилининг асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- хўжалик субъектларининг бизнес режа маълумотлари;
- 5—С «Корхона сарфхаражатлари тўғрисида»ги ҳисоботи маълумотлари;
- 1—Т «Меҳнат ҳисоботи» маълумотлари;

- бухгалтерия ҳисобининг ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиб борувчи счёт маълумотлари ва бошқа турдаги қўшимча маълумотлар.

9.2. Харажатларни туркумлаш. Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлари, «ўзгарувчан» ва «ўзгармас» харажатлар

Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш таннархи ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш жараёнида ишлатилган табиий ресурслар, хомашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асосий воситалар (амортизация), меҳнат ресурслари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларнинг қиймат кўринишини ифода этади.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннарихига ишлаб чиқаришни ташкил қилиш услуги ва технологияси билан белгиланган маҳсулотни ишлаб чиқариш (иш, хизматлар бажариш) билан бевосита боғлиқ харажатлар киритилади. Буларга: бевосита ва билвосита моддий харажатлар, бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари, ишлаб чиқариш ёъналишидаги устама харажатлар ҳамда бошқа бевосита ва билвосита харажатлар киради.

Ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари таркибига қуйидагилар киради:

- ташқаридан сотиб олинган ишлаб чиқариладиган маҳсулот таркибига кириб, унинг асосини ташкил этадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (иш бажаришда, хизмат кўрсатишда) зарур компонент ҳисобланган хомашё ва материаллар;

- маҳсулотни ўраш ҳамда бошқа ишлаб чиқариш заруриятлари учун сотиб олинган материаллар, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар, мосламалар ва бошқа меҳнат буюмлари;

- технологик мақсадлар, биноларни иситиш, барча турдаги энергияни ишлаб чиқариш учун сарфланган, четдан сотиб олинган ёқилғининг ҳамма турлари;

- корхонанинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш, шунингдек, хўжалик заруриятларига сарфланган, сотиб олинган барча турдаги энергия;

- табиий камайишининг меъёр чегарасидаги моддий ресурсларнинг камомади ва бузилишларидан ёқотишлар.

Ишлаб чиқаришдаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларига қуйидаги моддалар киради:

- корхонада қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакл ва тизимларига мувофиқ ишбай ҳақлари, тариф ставкалари ва мансаб окладлари асосида ҳақиқий бажарилган ишлар учун ишлаб чиқаришдаги ҳисобланган иш ҳақи;

- натура шаклида ҳақ тўлаш тартиби бўйича берилган маҳсулот қиймати;

- амалдаги тартибларга кўра рағбатлантирувчи тўловлар, жумладан, ишлаб чиқариш натижалари учун мукофотлар (натурал мукофотларни кўшган ҳолда) таъриф ставкалари ва окладларга касб маҳорати учун қўшимча устама тўловлар, амалдаги қонунчиликка мувофиқ кўп йиллик хизматлари учун (шу хўжаликда бир ихтисосликдаги иш стажи учун) ишлаб чиқариш ходимларига берилган тақдирланишлар, мукофотлар, касб маҳорати учун таъриф ставкалар ва окладларга нисбатан) устама тўловлар, ҳаракатдаги қонунчиликка мувофиқ кўп йиллик хизматлари учун ишлаб чиқариш ходимларига берилган тақдирлашлар;

- иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ товон тўловлари, жумладан, тунги иш вақти, иш вақтидан сўнгги иш учун тўловлар.

Амалдаги Низомга мувофиқ хўжалик юритувчи субъектларнинг барча харажатлари куйидаги гуруҳларга ажратилади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган харажатлар;
2. Ишлаб чиқариш таннархига қўшилмайдиган харажатлар, аммо давр харажатларига қўшиладиган харажатлар (асосий фаолиятдан кўрилган фойдани аниқлаш учун).
3. Корхонанинг умумхўжалик фаолиятдан кўрган фойда ёки зарарини аниқлашда ҳисобга олинмайдиган молиявий фаолият харажатлари.
4. Фавқулодда зарар (солиқ тўлашга қадар аниқланадиган фойдани ҳисоблашда иштирок этадиган).

Хўжалик юритувчи субъектларнинг харажатлари юқоридаги таркиб бўйича гуруҳланганда, ҳар бир гуруҳ харажатлари куйидагича туркумланади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган харажатлар куйидагича туркумланади:

- а) бевосита ва билвосита моддий харажатлар;
- б) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;
- в) ишлаб чиқаришдаги маъмурий харажатлар.

2. Давр харажатлари куйидагича туркумланади:

- а) сотиш бўйича харажатлар;
- б) бошқарув харажатлари;
- в) бошқа муомала харажатлари ва зарарлар.

3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар куйидагича туркумланади:

- а) фоизлар бўйича сарфлар;
- б) чет эл валютаси курси ўзгаришидан кўрилган зарар;
- в) қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашдан кўрилган зарар;
- г) молиявий фаолият бўйича бошқа сарф-харажатлар.

4. Фавқулодда зарарлар одатда туркумланмайди.

Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлари.

Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларга ишлаб чиқариш харажатлари деб аталади. Уларга куйидагилар киради:

— материал харажатлари;

— меҳнат ҳақи харажатлари;

• ишлаб чиқариш билан боғлиқ маъмурий харажатлар.

Бевосита материал харажатлари меҳнат ҳақи билан биргаликда дастлабки харажатларни ташкил этади.

Меҳнат ҳақи ва ишлаб чиқариш характеридаги маъмурий бошқарув харажатлари биргаликда конверсия харажатларини ташкил этади.

Материал харажатлари конверсия харажатлари билан биргаликда тўлиқ ишлаб чиқариш таннархини ташкил этади.

Ноишлаб чиқариш харажатлари.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган барча харажатларга ноишлаб чиқариш харажатлари деб аталади. Улар таркибига сотиш билан боғлиқ харажатлар, илмий текшириш ва тадқиқот харажатлари, умумий ва маъмурий бошқарув харажатлари, бошқарув харажатлари, олинган кредит учун фоиз тўловлари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади.

Маҳсулот таннархини умумлаштирувчи кўрсаткичлар қуйидагиларни ташкил этади.

1. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажат.

2. Такқосланадиган маҳсулот таннархи.

3. Маҳсулот бирлигининг таннархи.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятидаги харажатларни юқоридаги кўринишда туркумлаш билан бир қаторда яна қуйидаги хусусиятлари бўйича ҳам таснифлаб чиқишимиз мумкин.

Юзага чиқиш шаклига кўра:

- асосий ишлаб чиқариш харажатлари;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- тасодифий, фавқулоддаги харажатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган харажатлар;
- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган харажатлар.

Юзага чиқиш ўрни бўйича:

- бўлим бўйича қилинган харажатлар;
- сех бўйича қилинган харажатлар;
- участка бўйича қилинган харажатлар ва ҳоказо.

Сотиш ҳажмига ҳисобдан чиқарилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари;
- давр харажатлари.

Даврига кўра:

- жорий давр харажатлари;
- келгуси давр харажатлари.

Солиққа тортиладиган фойда суммасини аниқлашда ҳисобга олинishiга кўра:

- солиққа тортиладиган базага қайта қўшиладиган доимий тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базага қўшиладиган даври бўйича тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базани аниқлашда ҳисобга олинмайдиган харажатлар.

Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига мувофиқ:

- ўзгарувчан харажатлар;
- ўзгармас харажатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига қараб:

- тўғри харажатлар (бевосита);
- эгри харажатлар (билвосита).

Молиявий натижаларга дахлсизлиги бўйича:

- маҳсулот таннархига қўшиладиган харажатлар;
- фойда ҳисобидан қопланадиган харажатлар.

Таҳлил этишда ўрганиш объекти ва мақсадидан келиб чиққан ҳолда корхона харажатларининг у ёки бу туркуми бўйича ўзгаришлар ва сабабларига баҳо берилади. Такқослаш ёки қиёсий ўрганишда жорий давр ва ўтган йил маълумотлари, бизнес режа кўрсаткичлари, ўртача кўрсаткичлар ва тармоқ бўйича бошқа маълумотлар олинади. Такқослашда кўрсаткичлар бўйича мутлоқ ўзгаришлар нисбий кўрсаткичларни қўллаш орқали тўлдирилади.

9.3. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар таҳлили

Маҳсулот таннархини ифодаловчи кўрсаткичлардан энг муҳими, бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатдир. Бу кўрсаткич тийин ҳисобида қуйидагача аниқланади;

$$\text{Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажат (тийин)} = \frac{\text{Ишлаб чиқариш таннархи}}{\text{Товар маҳсулотининг улгуржи баҳоси}}$$

Бу кўрсаткич орқали қилинган харажатларнинг самарадорлигини аниқлаш мумкин. Таҳлил этишда бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар динамикаси, бизнес режага нисбатан ўзгариши аниқланади.

35-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятида бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	
		Бизнес режада	Ҳақиқатда
1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи, минг сўмда	1227503	1374356	1975926
2. Товар маҳсулотининг солиштира улгуржи баҳоси, минг сўмда	2113430	2198763	2553967
3. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар, тийин ҳисобида	58,08	62,51	77,37

36-жадвал

Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатларни пасайтириш бўйича бизнес режанинг бажарилиши таҳлили

Кўрсаткичлар	Сумма
1	2
1. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатлар, тийин ҳисобида:	
— Ўтган йил	58,08
— Ҳисобот йили:	
• Бизнес режа бўйича	62,51
• Ҳақиқатда	77,37
2. Ўтган йилдан фарқи:	
• тийин ҳисобида	+19,29
• фоиз ҳисобида	+33,21
3. Режадан фарқи:	
• тийин ҳисобида	+14,86
• фоиз ҳисобида	+23,77
4. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатдан олинган иқтисод (+) ёки сарфланган ортиқча харажат, минг сўмда + 14,86 * 2553967/100	+379519,5

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг ҳар сўми учун қилинган харажат ҳисобот даврида 77,37 тийинни ташкил этиб, ўтган йилга нисбатан 19,29 тийинга ёки 33,21 %га, бизнес режага нисбатан эса 14,86 тийинга ёки 23,77 %га кўпайган. Харажатларнинг бундай тартибда ортиши корхонанинг рентабеллигини пасайтириб юборади. Ўрганилаётган даврда ҳар бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажат бизнес режага нисбатан 14,86 тийинга ортиши ҳисобига, корхона бўйича ортиқча 379519,5 минг сўмлик харажат қилинишига ёл қўйилган. Агарда корхона ўрганилаётган даврда ҳар бир сўмлик маҳсулот учун ортиқча 14,86 тийин харажат қилинишига ёл қўймаганда эди, корхонанинг оладиган даромади шунча сўмга ортган бўларди.

Таҳлил давомида 1 сўмлик маҳсулот учун қилинган харажатларни режага, ўтган йилдагига нисбатан ўзгариш сабаблари ва унга қуйидаги омилларнинг таъсирини аниқлаш лозим.

1. Маҳсулот структураси ва ассортиментининг ўзгариши.
2. Хомашё ёқилғи энергия баҳосининг ўзгариши.
3. Маҳсулот баҳосининг ўзгариши.

9.4. Харажатларнинг иқтисодий элементи ва калкуляцион моддалари бўйича таҳлили

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва таҳлил этишнинг услубий ва меъёрий шакли Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1999 йил 5 февралда тасдиқланган 54-сонли «Маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат)лар ишлаб чиқариш таннархи, маҳсулот (иш бажариш ва хизмат кўрсатиш) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисида»ги Низом билан белгиланади.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш харажатларини ривожлантириш мақсадида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида унинг ёъналишлари бўйича гуруҳларга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

1. *Харажатларнинг иқтисодий элементлари бўйича.*
2. *Харажатларнинг калкуляцион моддалари бўйича.*

37-жадвал

Ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисодий элементлари ва моддалари бўйича туркумланиши

Иқтисодий элементлари бўйича	Калкуляцион моддалари бўйича
1	2
Ишлаб чиқариш характеридаги бевосита ва билвосита моддий харажатлар	Хом-ашё
	Ёқилғи
	Електр қуввати
	Еҳтиёт қисмлар
	Идишлар ва ҳақозо
Ишлаб чиқариш характеридаги	Асосий иш ҳақлари

бевосита ва билвосит; меҳнат ҳақи харажатлари	Кўшимча иш ҳақлари
	Иш ҳақига устамалар
Ишлаб чиқаришга тааллуқли меҳнат ҳақидан ажратмалар	Ижтимоий таъминот бўлимига
	Меҳнат биржасига
	Касаба уюшмасига
Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси, эскириш харажатлар	Асосий воситаларнинг эскириши
	Номоддий активларнинг эскириши
	Асосий восита ва номоддий активларнинг ижара ҳақлари
Ишлаб чиқариш характеридаги бошқа Харажатлар	Турли ишлар ва хизматлар
	Солиқлар, йиғимлар ва ҳақозо.

Харажатларнинг элементи бўйича гуруҳларга ажратишдан мақсад уларнинг структураси ва динамикасини назорат қилишдан иборат.

Кўрсаткичларни таққослаш орқали жонли меҳнат билан бошқа харажат турларининг нисбати, ишлаб чиқариш захираларини нормалаштириш ва таҳлил этиш, оборот маблағларининг тезлигини аниқлаш ва миллий даромадни ҳисоблаш имконияти туғилади.

Харажатларнинг элементлари бўйича таҳлил натижаларига мувофиқ материал сифими, меҳнат сифми ва фонд сифими даражалари бўйича таннархни пасайтириш имкониятларини аниқлаш мумкин.

Таҳлил этишда жами харажатдаги ҳар бир элементнинг тутган салмоғи аниқланиб, ўтган йилдагиси ҳамда сметадаги кўрсаткичлар билан таққосланиб, уларнинг ўзгариш сабаблари аниқланади.

Маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар таркибини иқтисодий элементлари ва моддалари бўйича қуйидаги таркибда бериш мумкин.

Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлари ва калкуляция моддалари бўйича ўрганиш қуйидагича фарқланади, яъни, бўлимлар ва корхона бўйича жами харажатлар фақат иқтисодий элементлари бўйича ўрганилади. Маҳсулотлар тури ва туркуми бўйича эса ишлаб чиқариш харажатлари калкуляция моддалари асосида кўриб чиқилади. Таҳлил этишда ишлаб чиқариш харажатларининг жами таркиби бўйича ўзгаришлари мутлоқ ва нисбий жиҳатдан ўрганилади. Нисбий жиҳатдан ўрганишда ҳар бир туркум харажат моддаси ёки элементининг жами ишлаб чиқариш харажатлари таркибидаги салмоғига баҳо берилади.

38-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятида харажатларнинг иқтисодий элементлари бўйича таркиби ва структурасининг таҳлили

Харажат гуруҳлари	Ўтган йили		Ҳисобот йили	
	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %
1	2	3	4	5

1. Моддий харажатлар	1001408	81,58	1539843	77,93
2. Мехнат ҳақи харажатлари	121594	9,91	231624	11,72
3. Ижтимоий суғурта ажратмалари	48395	3,94	92359	4,67
4. Амортизация ажратмалари	3859	0,31	7370	0,37
5. Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	52247	4,26	104730	5,30
Жами ишлаб чиқариш харажатлари	1227503	100,0	1975926	100,0

Жадвал маълумотлари асосида «АВС» акционерлик жамиятининг ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил қилиб чиқишимиз мумкин бўлади. Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, жами харажатда хомашё, ёқилғи, энергия, ярим фабрикат харажатларининг тутган улуши юқоридир. Уларнинг улуши базис давридаги 81,58 фоиздан, ҳисобот даврига келиб 77,93 фоизгача пасайган. Шу давр ичида меҳнат ҳақи харажатларининг улуши эса 9,91 фоиздан ҳисобот даврига келиб 11,72 фоизга ўсган. Моддий харажатлар билан меҳнат ҳақи харажатлари ўртасидаги нисбатнинг бундай тарзда ўзгариши меҳнат унумдорлиги даражасининг ўсганлигидан ҳамда ходимларнинг моддий манфаатдорлиги ошганлигидан далолат беради. Фан-техника тараққиётига таянган ҳолда, ишлаб чиқаришни ташкил этган корхоналарда унумдорлик даражаси ортади, амортизация ажратмалари мутлоқ суммада ўтган йилга нисбатан орца ҳам, уларнинг нисбий кўрсаткичлари яъни маҳсулот нархидаги улуши пасаяди.

9.5. Ишлаб чиқаришдаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларининг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корxonанинг мақсадларини амалга оширишида асосий омил жонли инсон, яъни, корхона ходими туради. Корхона ходимларининг моддий ва маънавий манфаатдорлиги эса иш самарадорлигини оширишга олиб келади.

Истеъмол фонди харажатлари деганда корхонада банд бўлган ходимдар ва улар номидан тўланадиган харажатлар тушунилади. Бунга, меҳнат ҳақи сифатида ҳисобланадиган ва тўланадиган харажатлар, тўловлар, рағбатлантиришлар киритилади. Ходимлар номидан тўланадиган тўловлар таркибига уларнинг ишга қатнаши ва овқатланиши билан борлиқ бўлган харажатлар, кийимкечаклар, коммунал хизмат ва уйжой учун тўловлар, уларни ўқитиш билан боғлиқ ва бошқа шу каби тўловлар киритилади.

Меҳнат ҳақи бу жамият кўламида миллий даромаднинг ишчилар ва хизматчилар ўртасида улар меҳнатининг миқдори ва сифатига мувофиқ тақсимланадиган ҳамда шахсий истеъмоли мақсадлари учун фойдаланиладиган қисмидир. Корхона меҳнатга ҳақ тўлашдан меҳнат унумдорлигини оширишни, фан техника тараққиётини жадаллаштиришни, маҳсулот сифатини яхшилаш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни энг муҳим воситаси сифатида фойдаланилади. Иш ҳақини ташкил этиш ва уларни шакллантиришдан асосий мақсад барча ходимларни иш ҳақи якка ва коллектив меҳнат натижаларига

тўғридан-тўғри боғлиқ бўлишига эришишдан, маҳнатга ҳақ тўлашга текисчилик элементларини бартараф этишдан иборат.

Корхонада меҳнат ҳақи харажатларини таҳлил этишда меҳнат ҳақи фондининг режа ва ўтган йилларга нисбатан ўзгариши ва ўзгариш сабабларига, бир ходимга тўғри келадиган ўртача меҳнат ҳақи фонди ҳамда унинг ўзгаришига баҳо берилади. Меҳнат ҳақи фондининг шаклланиши ва унинг берилиши давлат ташкилотлари томонидан тартибга солиб турилади ва назорат қилинади. Бу бевосита кредит ташкилоти ҳисобланган банк тизими ва унинг бўлимлари бўлиши мумкин. Меҳнат ҳақи фондининг ҳисобланиши ва берилиши юзасидан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ҳар йили қайта тузиладиган услубий ёрикнома бу борадаги меъёрий ҳужжат сифатида олинади.

Бугунги кунда корхоналарда ходимларнинг иш ҳақини таҳлил этишнинг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Базис даври ва режадаги иш ҳақи фондининг реаллигини баҳолаш.
2. Иш ҳақи фондининг мутлоқ ва нисбий фарқларини аниқлаш.
3. Иш ҳақи фондига таъсир этувчи омилларни миқдор жиҳатидан ўлчаш.
4. Иш ҳақи фонди таркибидаги унумсиз харажатларни ҳисоблаш.
5. Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақи ўртасидаги нисбатни таннархга бўлган таъсирини ҳисоблаш. Иш ҳақининг мутлоқ фарқини аниқлаш учун сарфланган иш ҳақи фондини базис давридагиси билан таққослаш лозим.

Нисбий фарқни аниқлаш учун ҳақиқий сарфланган ҳисобот давридаги иш ҳақи базис давридаги иш ҳақини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига коррективка қилинган кўрсаткичлар билан таққосланади.

Ҳисоб-китоблар:

1. Маҳсулот ҳажмининг базис даврига нисбатан ўсиши — +60,97%
2. Иш ҳақининг қўшимча ортиши — $+60,97 * 0,7 = +42,$

39-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятидаги саноат ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи фондининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Базис даври	Ҳисобот даври	Фарқи (+,-)	
			Сумма даги, минг сум	Фоиздаги, %
1	2	3	4	5
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми солиш тирма улгуржи баҳода, минг сўмда	1227503	1975926	+748423	+60,97
2. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи фонди, минг сўмда	121594	231624	+110030	+90,49
3. Иш ҳақини бериш коэффициенти	0,7	X	X	X
4. Иш ҳақи фондини қайта ҳисоблаш коррек тировкаси, минг сўмда	173490,3	231624	+58133,7	+33,51

3. Иш ҳақи коррективкаси

$121594 * (100+42,68)/100=173490,3$ минг сўм

4. Иш ҳақининг нисбий фарқи

$231624 - 173490,3 = +58133,7$ минг сўм

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ўрганилаётган даврда «АВС» акционерлик жамиятида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми солиштирма улгуржи баҳода базис даврига нисбатан 60,97 % га кўпайган бўлсада, иш ҳақи фонди 90,49 %га ортган. Бунинг натижасида мазкур корхонада жорий йилда белгиланган нормативдан ортиқча меҳнат сарфи қилинган, яъни корхонада иш ҳақи фондидан 58133,7 минг сўм миқдорида нисбий ортиқча сарфга ёъл қўйилган.

Корхонада иш ҳақи фонди мутлоқ суммада базис йилига нисбатан 110030 минг сўмга кўпайган бўлиб, шундан 51896,3 минг сўми асосли. Яъни маҳсулот ҳажмининг ўсиш даражасига нисбатан норматив бўйича иш ҳақи фонди ҳам шунчага кўпайган. Иш ҳақи фонди ортишининг қолган 58133,7 минг сўми эса асоссиз бўлиб, унга асосан ходимлар разрядининг ўзгарганлиги, ҳукумат қарорлари таъсир этган бўлиши мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини иш ҳақи фондига нисбатан юқори даражада ортиши иш ҳақидан нисбий иқтисодга эришишга олиб келади.

9.6. Ишчиларнинг иш ҳақи фондига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Саноат ишлаб чиқариш ходимлари иш ҳақи фонди таркибида ишчиларнинг иш ҳақи юқори салмоққа эгадир. Шу боис ишчиларнинг иш ҳақидан қай даражада фойдаланганлигини назорат қилиш, унумсиз харажатларга ёъл қўймаслик таннархни пасайтириш имкониятини беради. Таҳлил этишда ишчиларнинг ҳисобот давридаги ҳақиқий сарфланган иш ҳақини режадаги, ўтган йилдаги иш ҳақи фонди билан таққосланади, *унинг фарқи аниқланади ва унга таъсир этувчи қуйидаги омиллар миқдор жиҳатдан ҳисобланади.*

1. Маҳсулот ҳажмининг ўзгариши;

2. Ишчилар (нисбий) сонининг ўзгариши;

3. Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақининг ўзгариши.

Маҳсулот ҳажмининг ўзгариши ишчиларнинг иш ҳақи фондига бўлган таъсирини аниқлаш учун, режадаги иш ҳақи фондини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг режага нисбатан ўсиш даражасига кўпайтириш лозим.

Иккинчи омилнинг таъсирини аниқлаш учун ишчиларнинг нисбий фарқи режадаги бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақига кўпайтириш керак. Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақининг ўзгаришини иш ҳақи фондига бўлган таъсирини аниқлаш учун шу кўрсаткичнинг режадан фарқини ҳисобот давридаги ишчиларнинг ҳақиқий сонига кўпайтириш лозим.

«ABC» акционерлик жамиятида ишчиларнинг иш ҳақи фондига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Базис даври	Корректировка қилинган кўрсаткич	Ҳисобот даври	Фарқи (+,-)	
				Мутлақ, минг сўмда	Нисбий, %
1	2	3	4	5	6
1. Ишчиларнинг йиллик иш ҳақи фонди, минг сўмда	95672	111123	184569	+88897	+73446
2. Ишчиларни рўйхат бўйича ўртача сони, киши	617	717	599	18	118
3. Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақи, сўм	155060	154983	308128	+153068	+153145
4. Иш ҳақи фондининг базис даврига нисбатан ўзгариш сабаблари:	X	X	X	+88897	X
а) маҳсулот ҳажмининг ўзгариши ҳисобига $95672 * 16,15 \ / 100$	X	X	X	+15451	
б) Ишчилар (нисбий) сонининг ўзгариши ҳисобига $-118 * 154983$	X	X	X	18288	X
в) Бир ишчининг ўртача йиллик иш ҳақининг ўзгариши ҳисобига $+ 153068 * 599$	X	X	X	+91688	X

Изоҳ. Маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши - 116, 15%

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, биз таҳлил қилаётган «ABC» акционерлик жамиятида ўрганилаётган даврда ишчиларнинг иш ҳақи фондидан режага нисбатан 88897 минг сўм ортиқча сарфга ёъл қўйилган. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишини ҳисобга олган ҳолда ҳам 73446 минг сўмга ортиқча сарфга ёъл қўйилган. Иш ҳақи фондининг мутлоқ фарқи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ҳамда 1 ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақининг режага нисбатан ортиши билан изоҳланади. Ишчилар сонининг нисбатан 118 кишига қисқариши иш ҳақи фондидан 18288 минг сўм миқдорида иқтисод қилинишига олиб келди. Таҳлил давомида ҳар бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳақи режага нисбатан 153068 сўмга ўсиш сабаблари аниқланади. Ўртача йиллик иш ҳақининг ортиши ишчининг маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича белгиланган нормани ортиғи билан бажариши, ҳамда иш ҳақи таркибидаги унумсиз харажатлар мавжудлиги туфайли юз беради. Бундан ташқари бир ишчининг ўртача йиллик иш ҳақининг ўзгариши ҳисобига ишчиларнинг иш ҳақи фондига 91688 минг

сўмлик таъсир этган. Маълумотлардан кўринадик, корхонада жорий йилда ишчиларнинг молиявий аҳволига бир қадар эътибор кучайганлигини ҳамда уларнинг моддий ҳолати яхшиланганлигини кўришимиз мумкин.

9.7. Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақи ўртасидаги нисбатнинг ўзгаришини маҳсулот таннархига таъсирининг таҳлили

Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақи узвий боғлиқ. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши иш ҳақининг ҳам ортишига олиб келади. Корхонада ишни тўғри ташкил этиш, моддий раббатлантириш системасини тўғри ёлга қўйиш натижасида меҳнат унумдорлиги ортади. Таҳлил этишда меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси ўртача иш ҳақининг ўсиш даражаси билан таққосланади. Меҳнат унумдорлигининг иш ҳақига нисбатан юқори даражада ўсиши маҳсулот таннархидаги иш ҳақининг улушини пасайтиришига олиб келади. Таҳлил этишда меҳнат унумдорлигининг ўсишини ҳар бир фоизига тўғри келадиган ўртача иш ҳақини ўсиш даражаси режада белгиланган кўрсаткичлар билан таққосланиб, унинг ўзгариш сабаблари аниқланади.

Меҳнат унумини иш ҳақининг ўсишдан юқори бўлиши ва буни таъминланиши иқтисодий қонуният ҳам ҳисобланади. Негаки, маҳсулот ҳажмини оширмасдан туриб, иш ҳақини ошириб бўлмайди. Шу сабабли, корхоналар иш ҳақи фондиди ва унинг базасини тартибга солишда маҳсулот ҳажмининг солиштирма баҳолашдаги ўсишига муҳим аҳамият берилади.

9.8. Материал харажатларига «сарф меъёри» ва «материал баҳоси» ўзгариши таъсирининг таҳлили

Ишлаб чиқариш харажатларининг таркибида асосий улушни бевосита материал харажатлари ташкил этади. Уларнинг салмоғи айрим саноат корхоналарида салкам 60—80 % ни ташкил этади. Шу жиҳатдан материал харажатларининг ўзгариши ва ўзгариш сабабларини ўрганишдаги муҳим вазифа, уларни (маҳсулот ҳажмининг камайишига ёл қўймаган ҳолда) иқтисод қилиш ва улардан самарали фойдаланишдир. Йенгил саноатда маҳсулот таннархида материаллар харажати юқори салмоққа (60-80%) эга. Шу боис таннархни пасайтириш резервларини аниқлаш мақсадида материал харажатини режага нисбатан ўзгариш сабаблари аниқланмоғи лозим. Таҳлил учун керакли маълумотлар маҳсулот калкуляцияси номли ҳисобот шаклидан олинади. Бу ҳисобот шаклида маҳсулот бирлигининг ишлаб чиқариш учун сарфланган материаллар турлари, уларнинг миқдори, материал баҳоси келтирилган. Маҳсулот бирлиги учун сарфланган материаллар харажатини аниқлаш учун маҳсулот бирлигига сарфланган материаллар миқдорини материал баҳосига кўпайтириш лозим. *Таҳлил этишда ҳақиқий материаллар харажати режа билан таққосланиб, улар ўртасидаги фарқида қуйидаги омиллар таъсири ҳисобланади.*

1. Материаллар миқдорининг ўзгариши (сарф меъёри).
2. Материаллар баҳосининг ўзгариши (баҳонинг ўзгариши).

Бу омилларни материаллар харажатига бўлган таъсирини занжирли боғланиш усули орқали аниқлаш мумкин. ***Бунинг учун материаллар харажати 3 хил кўринишга эга бўлиш лозим.***

1. Режадаги материаллар харажати (режадаги сарф меъёри режадаги баҳода).
2. Ҳақиқий материаллар харажати (ҳақиқий сарф меъёри ҳақиқий баҳода).
3. Шартли материал харажати (ҳақиқий сарф меъёри режадаги материал бақоси бўйича).

Ҳар 3 кўрсаткични бир-бири билан таққослаш орқали материаллар харажатида сарф меъёрини ҳамда материал баҳосининг ўзгаришини таъсири ҳисоблаб топилади. Материалларнинг ўриндош қийматлари билан алмаштирилиши ва ҳоказоомиллар таъсири ҳам, албатта, ушбу икки омил таъсирида ҳисоб-китоб қилинади. Омиллар таъсири аниқлашда иқтисодий таҳлилнинг боғланиш ва алоқадорлик учун мос бўлган усуллари қўлланилади.

Таҳлил жараёнида барча русийзабон, ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз каби фуқаролар давлат манфаатларидан келиб чиқиб корхонага баҳо берадилар.

Материал харажатлар маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир қилувчи ўзгарувчан харажатлар ҳисобланади. Шу сабабли уларнинг ўзгаришини ўрганишда, албатта, ўзаро алоқадорлик даражасига ҳам аҳамият бериш талаб этилади. Бунда ҳар бир сўмлик маҳсулот ҳажмига тўғри келадиган ёки ишлаб чиқариш харажатларининг материал сифими кўрсаткичларига муҳим эътибор берилиши лозим.

Материал харажатлар ўзгаришига таъсир этувчи омилларнинг бир неча жиҳатини келтириш мумкин. Лекин ҳисоб-китоб қилинадиган икки омилни фарқлаш лозим. Булар материал харажатлар сарф меъёри ҳамда материал харажатлар баҳосининг ўзгаришидир.

41-жадвал

«А» маҳсулотни ишлаб чиқариш учун материаллар сарфи ва уларнинг таҳлили

Материаллар тури	Бизнес режа бўйича			Ҳақиқатда		
	Сарф миқдори, (тонна)	Материал баҳоси, (сўм)	Сумма, минг сўмда	Сарф миқдори, (тонна)	Материал баҳоси, (сўм)	Сумма, минг сўмда
1	2	3	4	5	6	7
Навли пўлат	0,384	120,70	46,34	0,394	133,90	52,76
Пўлат трубалар	0,017	269,40	4,58	0,016	278,10	4,45
Жами	X	X	50,92	X	X	57,21

Барча омиллар таъсирини шу икки омил воситасида ҳисоблаш мумкин. Бу йерда меъёр ўзгаришини миқдорий бирлик, баҳо таъсири эса сифат бирлиги деб қаралиши ҳам мумкин.

Маълумотлардан кўринадиги, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида жорий йилда «А» маҳсулот турини ишлаб чиқаришда материал харажатлари 57,21 сўмни ташкил этиб, бу бизнес режадаги 50,92 сўмга нисбатан материал харажатлар 6,29 сўмга ортган. Материал харажатларининг бизнес режага нисбатан ортиши асосан материаллар баҳосининг ўсиши билан боғлиқлигини кўришимиз мумкин бўлади. Материал харажатларининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни қуйидаги жадвалда кўрсатиб ўтишимиз мумкин.

Сарф «меъери» ва материал «баҳо»сининг ўзгаришини материаллар харажатиға таъсирининг (занжирли боғланиш усулида) таҳлили

Кўрсаткичлар	Материал харажатлари			Фарқи (+,-)		
	Режа, режадаги сарф меъери режа баҳода	Ҳақиқий, ҳақиқий сарф меъери ҳақиқий баҳода	Шартли, ҳақиқий сарф меъери режа баҳосида	Шу жумладан:		
				Жами (3-2)	Сарф меъерининг ўзгариши ҳисобига (4-2)	Материал баҳосини н ўзгариши ҳисобига (3-4)
1	2	3	4	5	6	7
Навли пўлат	46,34	52,76	47,56	+6,42	+1,22	+5,20
Пўлат трубалар	4,58	4,45	4,31	-0,13	-0,27	-0,14
Жами	50,92	57,21	51,87	+6,29	+0,95	+5,34

«А» маҳсулотини ишлаб чиқариш учун сарфланган материаллар харажати режаға нисбатан 6,29 сўмға ортган. Шундан 5,34 сўми материаллар баҳосининг ортиши эвазига, қолган 0,95 сўми эса сарф меъерига риоя қилмаслик туфайли юз берган. Материаллар баҳоси навли пўлат бўйича 5,2 сўмға, пўлат трубалар бўйича 0,14 сўмға ортган. Сарф меъери навли пўлат бўйича режаға нисбатан ортган ҳолда пўлат трубалар бўйича иқтисод қилинган. Таҳлил давомида ҳар иккала омилни режаға нисбатан ўзгариш сабаблари аниқланади.

Сарф меъерининг ўзгаришиға асосан қуйидагилар таъсир кўрсатиши мумкин:

1. Дастгоҳларнинг техник жиҳатдан носозлиги;
2. Хом-ашё сифати;
3. Ишчининг малакаси.

Материал баҳоси ўзгаришиға қуйидаги сабаблар таъсир кўрсатган бўлиши мумкин:

1. Хомашё йетказувчи базаларни узоқ ёки яқин жойлашганлиги;
2. Транспорт турларининг ўзгариши;
3. Давлат томонидан материал нархининг ўзгартирилиши.

9.9. Маҳсулот турлари бўйича таннархнинг таҳлили ва унга таъсир этувчи омиллар таҳлили

Алоҳида маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобға олиш ва маҳсулотлар таннархини аниқлаш, молиявий натижаға дахлдор бўлган элементларни иқтисодий жараёнларнинг тури, ўрни, жойи ва жавобгарлик бўйича ҳисобға олиниши ва назорат қилиниши корхонанинг молия-хўжалик фаолиятини бошқаришда муҳим ҳисобланади. Алоҳида олинган маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархини аниқлашға ҳисоб-китобларнинг муҳим объект сифатида қаралади. Бунда маҳсулот таннархининг тўғри аниқланишиға аҳамият берилади. Маҳсулотлар таннархини аниқлаш ва ҳисобға олиш, молиявий натижавийликни таркибли ўрганиш билан бирга, фойданинг шаклланиш қаторларини тўғри баҳолаш имконини беради. Бир хилдаги маҳсулот турларини ишлаб чиқарадиган корхоналарда маҳсулот таннархининг қиёсий таҳлили ва унинг натижалари иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини оширишға хизмат қилади.

Алоҳида олинган маҳсулотлар таннархининг таҳлили харажатларни иқтисодий элементлари бўйича эмас, балки, харажат моддалари бўйича ўрганишни, уларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига баҳо беришни ҳамда ўзгариш сабабларини ўрганишни тавсифлайди. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг калкуляция моддалари ишлаб чиқариш ва технология жараёнлари хусусиятига боғлиқ. Саноат корхоналаридаги калкуляция моддалари таркибини бир хил кўринишга эга бўлиши таннархни умумий ҳажмда ва моддалари бўйича таҳлил этиш имконияти туғилади. Бундай таҳлил бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот бирлигига белгиланадиган нархни аниқлашда фойда ва рентабелликни оширишда муҳим ўрин тутди.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархига ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни харажат моддаларининг ҳар бир тури бўйича алоҳида таркибланиш мумкин. Масалан, материал харажатлар ёки хомашё харажатлари қатори бўйича харажатлар ўзгаришига моддий сарфлар меъёрининг ўзгариши, уларни сотиб олиш баҳоларининг ўзгариши таъсир қилса, меҳнат ҳақи харажатларининг ўзгаришида ишчилар сони ва бир ходимга тўғри келадиган иш ҳақларининг ўзгариши таъсир қилади. Амортизация харажатлари бўйича ҳам худди шу шаклда таркибланиш айтиб ўтиш мумкин, яъни, амортизацияланган қийматнинг ўзгариши, амортизация меъёрлари, шунингдек, амортизация ажратмалари ажратиладиган асосий воситалар тури, салмоғига боғлиқ ва ҳоказолар. Омиллар таъсирини аниқлашда ҳар бир таъсир бирлиги алоҳида ва бошқа омиллар таъсирисиз ўрганилади.

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, «А» маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар иккинчи корхонада биринчи корхонага қараганда 70 сўм иқтисод қилинган. Ҳар бир харажат моддасини бир-бири билан таққослаш уларнинг структурасини ўрганиш туфайли шундай хулосага келиш мумкин:

2-корхонада четдан келтирилган ярим фабрикат тайёр детал ва маҳсулотнинг бошқа қисмлари 1- корхонага нисбатан кўпроқ келтирилиши маҳсулот таннархидаги меҳнат ҳақи харажатларининг улушини 1-корхонадаги 24,8 фоиздан 2-корхонада 21,3 фоизга қисқартиришга эришилган. Шу туфайли 2-корхонада структуравий ўзгаришлар туфайли таннарх 70 сўмга пасайган.

43-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятида маҳсулот бирлигининг ишлаб чиқариш харажатлари таҳлили

Харажат моддалари	Корхона 1		Корхона 2	
	Маҳсулот бирлиги учун сарфланган харажат, сўмда	Жамига нисбатан салмоғи, %	Маҳсулот бирлиги учун сарфланган харажат, сўмда	Жамига нисбатан салмоғи, %
1	2	3	4	5
1. Хомашё ва материаллар харажати	304	27,6	231,7	22,5
2. Ярим фабрикат харажатлари	100	9,0	154,5	15,0

3. Ёқилғи ва энергия харажатлари	62	5,6	63,9	6,2
4. Иш ҳақи харажатлари	273	24,8	219,4	21,3
5. Ижтимоий суғурта ажратмалари	55	5,0	55,6	5,4
6. Брақдан кўрилган зарар	25	2,3	30,9	3,0
7. Бошқа ишл. чиқариш харажатлари	281	25,7	274	26,6
Жами ишлаб чиқариш харажатлари	1100	100,0	1030	100,0

Такрорлаш учун саволлар

1. Маҳсулот таннархи деганда нимани тушунасиз?
2. Саноат корхоналарида маҳсулот таннархини таҳлил этишнинг аҳамияти нимадан иборат?
3. Маҳсулот таннархини таҳлил этишдаги бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари нималардан иборат бўлади?
4. Маҳсулот таннархини таҳлил этишда фойдаланиладиган асосий ахборот манбалари нималардан иборат?
5. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажат қандай аниқланади?
6. Ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисодий элементи ва калкуляцион моддалари қандай таҳлил этилади?
7. Маҳсулот таннархига қўшиладиган материал харажатлари қандай таҳлил этилади?
8. Меҳнат ҳақи харажатлари ва унга таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил этилади?
9. Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақи ўртасидаги нисбат қандай таҳлил қилинади?
10. Материал баҳосининг ўзгаришини маҳсулот таннархига таъсирини қандай таҳлил этилади?
11. Маҳсулот таннархида амортизация харажатларининг тутган ўрни нималардан иборат?
12. Таннархга қўшиладиган бошқа турдаги харажатлар қандай таҳлил этилади?
13. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ёллларини кўрсатиб беринг.

Х МАВЗУ. МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТ ТАҲЛИЛИ.

Мавзу бўйича таянч иборалар: молиявий натижалар таҳлили; молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот; сотишдан кўрилган фойдага таъсир этувчи омиллар; асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромадлар ва тушумлар; молиявий фаолиятдан кўрилган фойда (зарар)лар; рентабеллик турлари; корхона активи (мол-мулк) рентабеллик даражасига таъсир этувчи омиллар; ишлаб чиқариш рентабеллиги ва унга таъсир этувчи омиллар; маҳсулот турлари бўйича рентабеллик даражасига таъсир этувчи омиллар;

10.1. эркин иқтисодий муносабатлар шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижаларини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазибалари ва ахборот манбалари

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг олдиға кўйган асосий мақсади бу фойда олишдир. Фойда ижтимоий ишлаб чиқаришни ҳамма босқичларининг иқтисодий категориясидир. Фойда иқтисодий категория ва молиявий якун сифатида ўзининг энг юқори аҳамиятиға бозор муносабатлари, бозор иқтисодиёти даврида кўтарилади. Фойдани барпо этиш, уни реализация қилиш бу кенгайтирилгам қайта ишлаб чиқаришнинг, қиймат қонунининг ва хўжалик юритиш усули сифатида фойдаланадиган хўжалик ҳисобининг объектив талабидир.

Кенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш, ишлаб чиқаришнинг доимо кенгайишини, унинг техникавий даражасини мунтазам кўтариб туришни талаб этади. Бунинг учун ишлаб чиқаришда ҳамма вақт фойдаға эришилиши, реализация қилиниши ва ундан ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланиш лозим.

Фойда (даромад) иқтисодий ҳаракатнинг зарурий шарти мақсади сифатида қаралади. Жаҳон амалиётида фойда дейилганда кўпинча бизнес самарадорлигининг тадбир воситаси сифатида қаралади. Фойда бу даромадлар ва харажатлар фарқланишидаги юқори ўзгарувчанликдир. Улар орасидаги қуйи ўзгарувчанлик эса зарарни ифодалайди.

Даромадлар ва харажатлар молиявий натижаларни характерловчи фойдани ўлчашға дахлдор бўлган элементлар ҳисобланади. Даромадлар ва харажатларни, яъни фойдани аниқлаш ва ўлчаш — корхона ўз молиявий ҳисоботини тайёрлашда фойдаланиладиган капитал консепсияси ҳамда капиталнинг сақланишиға боғлиқ бўлади.

Даромадлар ва харажатлар элементлари қуйидагича аниқланади.

Даромадлар — бу ҳисобот даврида иқтисодий фойданинг активларнинг оқими ёки кўпайиши шаклида ўсиши ёки пассивларнинг катнашчиларнинг капиталдаға омонатларидан фарқ этувчи ўсишиға олиб келувчи камайишидир.

Харажатлар — ҳисобот даврида иқтисодий фойданинг активларнинг чиқиб кетиши ёки улардан фойдаланиш шаклида камайиши, шунингдек, катнашчилар ўртасида капиталнинг камайишиға олиб келувчи мажбуриятларнинг юзаға келишидир.

Даромад ва харажатларни аниқлаш уларнинг асосий хусусиятларини белгилайди, аммо уларни молиявий натижалар ҳисоботида акс этиришда талаб қилинадиган мезонларни аниқлашни мақсад қилиб кўймайди.

Молиявий натижалар таҳлилида даромад ва харажатларнинг ўзаро фарқланишидаги ҳолатға баҳо берилади. Молиявий натижалар фойда ва зарарларнинг шаклланиш қаторлари бўйича ўзгаришлари ўрганилади. Фойда ва зарарларнинг омилли таҳлили олиб борилади. Корхонада молиявий натижавийликни яхшилаш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ва уларни ёлга кўйишнинг чора ва тадбирлари белгиланади. Корхонанинг фойдалилик даражасини характерловчи рентабеллик кўрсаткичи ва унинг омилли таҳлили ўтказилади.

Таҳлил молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботани ўқиш, вертикал таҳлил, горизантал таҳлил, трендли таҳлил ва кўрсаткичларни аниқлаш усулларида олиб борилади. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботни ўқишда унинг сатрлар бўйича кўрсаткичлар тартибланишиға, молиявий натижавийликни характерловчи умумий қаторларнинг қиймат ифодаси, ҳисобот даври ва ўтган йилнинг шу даври бўйича маълумотларға умумий изоҳ берилади.

Вертикал таҳлилда молиявий натижаларнинг шаклланишини бир қаторли ва кўп қаторли усулларида ўзаро фарқланишларига ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади.

Горизонтал таҳлилда эса молиявий натижаларнинг бўйламасига таркибланиши ва уларнинг ўзгаришлари ўрганилади.

Асосли ёки тренд таҳлилида молиявий натижалар ва уларнинг йиллар бўйича ўзгариши, динамикаси ёки асос йилига нисбатан ўзгаришларига баҳо берилади.

Молиявий натижалар таҳлилида қўлланиладиган асосий кўрсаткичлар қаторига эса корхона фойдалилиги ёки натижавийлиги кўрсаткичлари, бозор активлиги кўрсаткичлари киритилади. Корхона фойдалилигини характерловчи асосий кўрсаткичлар сифатида рентабеллик кўрсаткичлари олинади. Бозор активлиги кўрсаткичларига аксиялар, қимматли қорозларнинг фойдалилик даражасини характерловчи кўрсаткичлар киритилади. Улар қаторига битта аксияга тўғри келадиган ҳисоб фойдаси (солиқ тўловига қадар бўлган фойда), битта аксияга тўғри келадиган соф фойда, битта аксияга тўғри келадиган дивиденд суммаси, аксиянинг баҳоси ва фойдаси орасидаги нисбат коеффициентлари киради.

Молиявий натижалар таҳлили ташқи ва ички субъектлар томонидан олиб борилади. Ички субъектлар томонидан олиб бориладиган таҳлил ички молиявий таҳлил қаторига киритилиб фақат шу корхонанинг ходимлари томонидан олиб борилади.

Молиявий ҳисоботнинг бетарафлиги шундаки, ундан ҳам ички ҳам ташқи ахборот фойдаланувчиларнинг манфаатлари мужассамлашган. Ички молиявий таҳлилда корхонада кўпроқ молиявий натижаларни юзага чиқиш ўрни, шакли бўйича ўзгаришларига аҳамият берилади. Яъни, уларнинг аналитик қаторига кўпроқ аҳамият берилади.

Ташқи таҳлил субъектларига эса солиқ органлари, банк ташкилотлари, акционерлар, мулк эгалари, инвесторлар, шунингдек, корхона фаолияти билан билвосита қизиқувчи учинчи шахслар, эркин соҳибкорлар кириши мумкин.

Уларни кўпроқ корхонанинг фойдалилик даражаси ва унинг йиллар бўйича ўзгаришлари қизиқтиради. Агар аксия эгаси бўладиган бўлса, соф фойда ва дивиденд тўловига тортиладиган фойда суммаси, солиқ идорасини солиқ тўловига қадар бўлган фойда ва унга қайта қўшиладиган харажат моддалари, қарши томон, харидор ва буюртмачилар ёки шерикларни корхонанинг йил якуни бўйича иқтисодий фойдаси ва ҳ.к.

Бугунги бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг молиявий натижаларини таҳлил этишда молиявий таҳлилнинг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг фойдалилик даражасига баҳо бериш;
- корхонанинг молиявий натижаларининг таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- бизнес режада белгиланган фойдалилик даражасига эришилганлиги ва унга таъсир этган омилларни ўрганиш ҳамда баҳо бериш;
- фойданинг шаклланиши ва ишлатилишининг асосланганлигини текшириш;
- фойданинг кўпайган ёки камайганлигига маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан ва бошқа фаолиятлардан эришилган натижанинг таъсир этишини аниқлаш;
- корхонанинг ялпи фойдаси ва унга таъсир этувчи омилларига баҳо бериш;
- солиққа тортилгунга қадар бўлган фойданинг шаклланишига ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
- корхонанинг соф фойдаси ва унга таъсир этувчи омилларни ўрганиш ҳамда баҳо бериш;
- соф фойдани кўпайтириш ёъналишларини белгилаб бериш;

- корхонанинг рентабеллик кўрсаткичларини ўрганиш ва уларга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
- корхонанинг умумий рентабеллик даражасини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва ҳақозолар. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг молиявий натижаларини таҳлил этишда асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:
  - корхонанинг бизнес режа маълумотлари;
  - корхонанинг «Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот (2-шакл) маълумотлари;
  - бухгалтерия ҳисобининг молиявий натижаларни акс эттирувчи тегишли сўёт маълумотлари.

10.2. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг асосий кўрсаткичлари, улар билан шуғулланувчиларнинг иқтисодий манфаатлари

Молиявий натижалар тўғрисидаги умумлашган маълумотлар молиявий ҳисоботнинг муҳим шакли 2-шаклда «Молиявий натижалар тўғрисидаги» ҳисобот шаклида ифодаланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот чораклик ҳисобот шаклига кириб, барча хўжалик юритувчи субъектлар томонидан тузилади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва уни тўлдириш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 2002 йил 27 декабрдаги 140-сонли ёриқномаси асосида белгиланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклининг асосий кўрсаткичларига қуйидагилар киритилади;

1. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи (соф) тушум.
1. Маҳсулот сотишдан ялпи фойда.
2. Асосий фаолиятдан фойда (зарар).
3. Молиявий фаолиятдан фойда (зарар).
4. Умумхўжалик фаолиятидан фойда (зарар).
5. Фавқулодда фойда (зарар).
6. Солиқ тўловига қадар фойда (зарар).
7. Соф фойда (зарар).

Ушбу кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш юзасидан албатта корхонанинг қуйидаги харажат қаторларини ҳам таркиблаш ва фарқлаш лозим.

1. Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари.
2. Давр харажатлари.
3. Молиявий фаолиятдан харажатлар.
4. Фавқулодда харажатлар.

Даромад ва харажатларни бу таркиб туркумланиши қуйидагиларга имкон беради:

- ишлаб чиқариш харажатларини бошқа харажатлардан фарқлаш ва корхона ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигига баҳо бериш; - молиявий бошқарув юзасидан операцион харажатларни бошқа харажатлардан фарқлаш;

- корхона томонидан олинган даромадларни уларнинг юзага келиши ёки шаклланиши бўйича алоҳида таркиблаш (асосий фаолиятдан, молиявий фаолиятдан ҳамда кутилмаган ҳолатлардан).

Молиявий натижалар тўғрисидаги янги ҳисобот шакли уларнинг ҳар бир шаклланиш катори бўйича тўлиқ ахборотларни олиш имконини беради. Бу ахборотлар ички ва ташқи ахборотдан фойдаланувчиларнинг манфаатлар тўқнашувини келтириб чиқармайди. Агар

шундай бўлганда эди, молиявий ҳисоботни тузиш қоидаси бузилган бўлар эди. Негаки, молиявий ҳисоботдаги маълумотларда ҳеч қачон бир туркум ахборот фойдаланувчилар фойдасига, бошқа туркум зарари ҳисобига акс эттиришлар бўлмаслиги талаб этилади. Ушбу қоида Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги» Қонунининг 6-моддасида ҳам бериб ўтилган. Яъни молиявий ҳисоботларни тузишдаги бетарафлик қоидаси.

1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум қатори. Маҳсулот сотишдан олинган соф тушум суммаси маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан олинган жами тушум суммасидан сотишга солиқлар тўловлар ва ажратмалар суммасини чегириш асосида аниқланади.

Сотишга солиқлар, тўловлар, ажратмаларга қуйидагилар киритилади:

— қўшилган қиймат солиғи;

— аксиз солиғи;

— реклама солиғи;

— маҳсулот ҳажмидан ижтимоий суғурта бўлимига ажратма ва ҳ.к.

Маҳсулот {иш ва хизмат)ларни сотилган қаторга киритишнинг одатда иккита шарти характерланади. Булар кассали ва ҳисобга олиш усуллари дир. Кассали усулнинг моҳияти шундаки, бунда маҳсулотлар ортиб, жўнатилиб ҳисоб ҳужжатлари тақдим этилган ва уларнинг ҳисоб счётларига пули келиб тушгандан кейингина сотилган ҳисоблаш ва тушум қаторига қўшиш, сотишга солиқлар суммасининг ҳам уларнинг амалга ошиш даврига мувофиқ ҳисоблашни характерлайди. «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги» Қонуннинг қабул қилинишига қадар республикада ушбу усул қўлланиб келинди.

Маҳсулот (иш ва хизмат) ларни сотилган қаторга киритишнинг ёки даромадларни тан олишнинг ҳисобга олиш усули эса уларнинг ортиб, жўнатилиб ҳисоб ҳужжатлари тақдим этилган вақти бўйича ҳисобга олишни характерлайди. Бунда пул тушумлари ёки тўловларнинг амалга ошиш вақтига аҳамият берилмайди. Сотишга солиқларнинг ҳисоб-китоби ҳам бевосита уларнинг тушум сифатида тан олиш вақти бўйича ҳисобга олинади.

2. Маҳсулот сотишдан ялпи фойда. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи молиявий натижа фойда ёки зарар қуйидаги боғланишлар асосида аниқланади. Яъни, маҳсулот (иш ва хизмат) ларни сотишдан олинган соф тушумдан шу маҳсулот (иш ва хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархини чегириш асосида аниқланади.

Корхона фойдасининг асосий қисмини бевосита маҳсулот (иш ва хизмат) лардан олинган фойда ташкил этади.

3. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси (фойда ёки зарари). Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси қуйидаги боғланишларда аниқланади. Яъни, маҳсулот (иш ва хизмат) ларни сотишдан олинган фойда суммасидан давр харажатлари таркибига кирувчи сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар, ва бошқа умумхўжалик харажатларини чегириш ҳамда асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромад ва харажатларни тартибли фарқлаш асосида аниқланади.

4. Молиявий фаолиятдан олинган фойда (зарар). Молиявий фаолиятдан олинган фойда ва зарарлар қаторига молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда қуйидаги умумлашган кўрсаткичлар киритилган.

— шубба ва уюшма корхоналардан олинган дивидендлар;

— бошқа олинган дивидендлар;

— шубба ва уюшма корхоналарга берилган ва олинган қарзлар бўйича фоизлар;

— бошқа тўланган ва олинган фоизлар;

- валюта курсининг ўзгаришидан фарқлар;
- молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар ва харажатлар.

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижасига молиявий фаолиятдан олинган натижани қўшиш асосида умумхўжалик фаолиятдан молиявий натижа (фойда, зарар) аниқланади.

5. Умумхўжалик фаолиятдан молиявий натижа. Умумхўжалик фаолиятдан олинган молиявий натижа солиқ тўловига қадар фойда суммасидан ёки ҳисоб фойдаси суммасидан фавқулодда фойда ва зарарлар суммасига фарқ қилади.

Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда суммаси молиявий натижанинг шаклланиш қатори эмас, балки уни жамловчи қатор сифатида таркибланади.

6. Фавқулодда фойда (зарар). Фавқулодда фойда (зарар) корхона томонидан одатий ҳол ҳисобланмаган ва уч йиллик ораликда бундай фаолият билан шуғулланмаган ҳолатлардан оладиган даромад ва ёқотишлар фавқулодда фойда ва зарарлар қаторига киритилади.

Фавқулодда фойда ва зарарлар молиявий натижалар шаклланишининг учинчи таркиби сифатида қаралади.

Кутилмаган сув тошқини, ёнғинлар, табиий офатлар таъсиридаги ёқотишлар ҳам ушбу қаторга киритилади. Улар бўйича фойда ва зарарларнинг бошқа шаклланиш қаторларида солиқланиш бўйича ҳеч қандай фарқланиш ёқ. Агар фойда олинадиган бўлса, у бўйича ҳам тегишли тартибда солиқ тўланади, зарар олинадиган бўлса умумхўжалик фаолиятдан олинадиган фойда суммаси зарар суммасига камайтирилади.

Лекин амалий кузатишлар натижаси шуни кўрсатадики уларнинг шаклланиш эҳтимоли ниҳоятда қисқа ёки кам бўлган тақдирда ҳам фақат зарар сифатида бўлмоқда.

7. Солиқ тўловига қадар фойда (зарар). Солиқ тўловига қадар фойда (зарар) суммаси умумхўжалик фаолиятдан фойда (зарар) суммасига фавқулодда фойда (зарар) суммасини қўшиш асосида аниқланади. Солиқ тўловига қадар фойда суммаси ахборот истеъмолчилари эътиборидаги ва кузатувидаги қатор ҳисобланади.

У бевосита асосий фаолиятнинг молиявий натижасидан, молиявий фаолиятнинг молиявий натижасидан ҳамда фавқулодда фойда ва зарарлар жамланган суммасидан иборат бўлади.

8. Соф фойда (зарар). Соф фойда корхона ихтиёрида қоладиган фойда суммасини ифодалайди. Ушбу қатор солиқ тўловига қадар бўлган фойда суммасидан фойда (даромад)дан тўланган солиқлар ва бошқа солиқли тўловларни чегириш асосида аниқланади.

Соф фойда корхонанинг эркин тасарруф шартидаги ва фойдаланишидаги фойда суммасидир. Лекин, соф фойда суммаси ҳам турли тўловлар ва ажратмалар базаси сифатида олиниши мумкин экан. Масалан, корхона соф фойдасидан олинадиган ижтимоий инфраструктурани ривожлантиришга ажратмалар, футбол федерациясига ажратмалар ва бошқа тўловлар ва ажратмаларни шулар қаторига киритиш мумкин.

Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи кўрсаткичида фақат сотилган маҳсулотнигина ишлаб чиқариш таннархи акс этади. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи эса унинг учун кетган барча харажатларнинг қийматини ўзида ифодалайди. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ҳам ҳисобга олиш усулида ушбу қаторга ўринланади.

Давр харажатлари қаторига сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар ва операцион харажатлар киради.

Молиявий фаолият бўйича харажатлар қаторига фоизлар бўйича харажатлар, банк хизмат ҳақи харажатлари, валюта курсининг тушиб кетишидан ёқотишлар ва бошқа сарфлар киради.

Фавқулодда харажаталар қаторига кутилмаган ҳолатлар таъсирида юзага келадиган харажатлар киритилади.

Солиққа тортиладиган фойдани аниқлаш учун солиққа тортилгунгача бўлган фойдага:

- низомда келтирилган биринчи иловага асосан чегирилмайдиган харажатлар ёки доимий тафовутлар қўшилади;
- низомда келтирилган иккинчи иловага биноан вақтлар бўйича тафовутлар қўшилади ёки айириб ташланади;
- қабул қилинган солиқлар бўйича қонунларга биноан корхоналарда солиқлар бўйича тасдиқланган имтиёзлар айириб ташланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот йил бўйича ҳар бир чоракка жамланган ҳисобда тузилади. Уни топшириш органларига солиқ идоралари, банк ташкилотлари, юқори ташкилотлар киритилади. Ўлчов қиймати *минг сўм* ҳисобида олинади. Шунингдек, ушбу ҳисобот шаклига маълумотнома шаклида бюджетга тўловлари ҳисоби ҳам киритилган. Унда корхона томонидан республика ва маҳаллий бюджетга тўлайдиган солиқлар тўлови бўйича ҳисобга олинган ва тўлангани тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилади.

10.3. Молиявий натижаларнинг шаклланиши ва уларнинг турлари

Бугунги эркин иқтисодий муносабатлар шароитида республикамизда амалдаги ҳуқуқий меъёрларга мувофиқ хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижаларининг шаклланиши Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ҳамда 1999 йил 5 февралда тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш харажатларининг таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисида»ги Низомга асосан белгиланади. ***Мазкур Низомга мувофиқ молиявий натижаларнинг шаклланиш қаторларига қуйидагилар киритилади:***

1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи молиявий натижа.
2. Асосий фаолиятнинг ялпи молиявий натижаси.
3. Молиявий фаолиятдан кўрилган натижа.
4. Умумхўжалик фаолиятдан олинган ялпи молиявий натижа.
5. Фавқулодда кутилмаган ҳолатлардан натижа.
6. Солиқ тўлангунгача бўлган ялпи молиявий натижа.
7. Йилнинг соф фойдаси (зарари).

«ABC» акционерлик жамиятида молиявий натижаларнинг таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши (+,-)	
	Сумма, минг сўм	тўлангунгача бўлган фойдага нисбатан	Сумма , минг сўм	Солиқ тўлангунгача бўлган фойдага нисбатан салмоғи,%	Суммада ги	Салмоғидаги
1	2	3	4	5	6	7
1. Маҳсулот (иш,хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда	522905	189,69	872059	192,45	+349154	+2,76
2. Давр харажатлари ва асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромад ва харажатлар	281602	102,16	470990	103,96	+189388	+ 1,8
3. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг ялпи молиявий натижаси	241303	87,53	401069	88,53	+159766	+ 1,0
4. Умумхўжалик фаолиятининг ялпи молиявий натижаси	275657	100,0	453044	100,0	+177387	—
5. Фавқулоддаги фойда ва зарарлар						
6. Даромад солиғи тўлагунга қадар фойда (зарар)	275657	100,0	453044	100,0	+177387	—
7. Даромад (фойда)дан солиқ ва бошқа солиқлар	245414	89,03	427644	94,39	+182230	+5,36
8. Ҳисобот давридаги соф фойда ёки зарар	30243	10,97	25400	5,61	4843	5,36

Молиявий натижаларнинг бу таркиб туркумланишини халқаро ҳисоб андозаларига нисбатан берилган дейиш мумкин. Бунда асосий фаолият молиявий натижалар қаторига корхонанинг маҳсулот сотишдан оладиган натижаси, асосий воситаларни сотишдан оладиган натижаси ва бошқа активларни сотишдан оладиган молиявий натижаси акс этади. Давр харажатлари улардан чегирилувчи қатор сифатида олинади.

Молиявий фаолиятдан олинган даромад ва харажатлар қаторига корхонанинг молия бозоридаги фаоллигидан оладиган даромадлари ва мулкӣ муносабатлардаги иштирокидан олинган даромадлари, эркин алмаштириладиган валюта ресурсларини бошқаришдан оладиган даромадлари, корхонанинг молиявий фаолиятидан келиб чиқадиган турли харажатлар киритилади. Уларнинг корхона ҳисоб фойдасидаги салмоғи сўнгги йилларда тобора ошиб бормоқда.

Фавкулудда кутилмаган харажатлардан даромадлар ва харажатлар қаторига корхонанинг асосий ва молиявий фаолиятдан ташқари, тасодифий ҳолатлар бўйича оладиган даромад ва харажатлари киритилади. Уларнинг таркибига киритиладиган аниқ кўрсаткичлар янги Низомда ифода этилмаган. Фақат уларнинг фарқланишига таъриф берилган ҳолос. Бу тариф эса юқорида баён этилган эди. Яъни, корхона учун яқин уч йиллик оралиқда одатий ҳол ёки фаолият тури ҳисобланмаган ҳолатлардан оладиган даромадлари ёки ёқотишлар ушбу қаторга киритилади. Шунингдек, тасодифий ҳолатлар ҳам.

Молиявий натижаларнинг шаклланиши бўйича таҳлилни қуйидаги жадвал маълумотлари асосида бериш мумкин.

Юқоридаги 52-жадвал маълумотларидан кўринадик, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида жорий йилда ўтган йилга нисбатан 4843 минг сўмга соф фойдаси камайган. Соф фойданинг камайишига асосан, давр харажатларининг ўтган йилга нисбатан 189388 минг сўмга ортиши ҳамда тўланган солиқларнинг, яъни даромад солиғи ва бошқа солиқ ҳамда ажратмаларнинг ўтган йилга нисбатан 182230 минг сўмга кўп тўланганлиги таъсир этган. Ушбу омиллар корхонанинг маҳсулот сотишдан олган ялпи фойдасининг 349154 минг сўмга органини ҳам қоплаб юборди. Демак, корхона маъмурияти биринчи навбатда давр харажатларини қисқартириш чораларини кўриши лозим бўлади. Бундан ташқари тўланган солиқларнинг кескин ортишига қандай омиллар сабаб бўлганлигини ҳам ўрганиб чиқиш лозим бўлади.

10.4. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган молиявий натижа ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижалари таркибида асосий ўринни маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган ялпи фойда ташкил этади. Молиявий натижаларнинг асосий қисми маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан шаклланганлиги сабабли таҳлилда асосий эътибор ушбу қаторнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгариши ва омилли таъсирига қаратилади.

Маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан олинган молиявий натижа маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган соф тушумдан шу маҳсулот иш ва хизматларнинг ишлаб чиқариш таннархини чегириш асосида аниқланади. Савдо ташкилотларида молиявий натижаларни аниқлашда товарларни сотишдан олинган соф тушумдан шу маҳсулотларни сотиб олиш қийматини чегириш асосида аниқланади.

Таҳлилда сотишнинг учта қатори характерланади:

1. Маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан молиявий натижа.
2. Асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш ва сотишдан натижа.
3. Бошқа активларни сотишдан олинган натижа.

Уларни бухгалтерия ҳисобида алоҳида ҳисоб объекти ёки даромадларнинг юзага чиқиш шакли ёки ўрни сифатида таркибланиши белгиланган. Бунда асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилиши ва сотилиши, бошқа активларни сотишдан олинган натижалар асосий ишлаб чиқаришнинг бошқа жараёнлари сифатида қаралади. Уларни молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда операцион даромадлар ва харажатлар қатори кўрсатилиши тартибланган.

Маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан олинган фойда ёки зарар ўзгаришида омилли таҳлилга алоҳида аҳамият берилади.

Маҳсулот сотишдан олинган фойда ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир этиши мумкин:

- корхонанинг ўзига боғлиқ омиллар ёки ички омиллар; - корхонанинг ўзига боғлиқ бўлмаган ёки ташқи омиллар.

Корхонанинг ўзига боғлиқ бўлган омилларга маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархи, ҳажми, ассортимент ва структура омиллари киритилади. Унинг ўзига боғлиқ бўлмаган ёки ташқи омилларга давлатнинг солиқ сиёсатининг ўзгариши, баҳоомили ва бошқа омиллар киради.

Умумий жиҳатдан олганда фақат корхонанинг ўзига тегишли ва тегишли бўлмаган таъсир омиллари тартибланиши қийин. Уларни фақат нисбий жиҳатдан қараш мумкин.

Маҳсулот, иш ва хизматларни сотилган қаторга киритишда бевосита мулкӣ эгаллик ва уларни тасарруф этиш шартидан келиб чиқилади. Маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган ялпи фойда таҳлилида бевосита маҳсулот ишлаб чиқаришнинг маржиналлик шартига ҳам баҳо бериш мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг маржиналлик шarti маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган тушум суммасидан барча ўзгарувчан харажатларни чегиришни характерлайди. Бунда янгидан яратилган қиймат фақат ўзгарувчан қийматнинг ўзидан иборат бўлади. Яъни, корхона маржиналлик шartiда критик ҳажм даражасида фойда суммасига эга бўлмайди. У фақат ишлаб чиқариш харажатларини, ўзгарувчан ва ўзгармас харажатларни қоплаш даражасидаги маҳсулот ҳажмига эга бўлади. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг маржиналлик шarti корхона ишлаб чиқариш режаси ва фаолият натижавийлигини олдиндан белгилаш имконини беради.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг критик даражаси ҳам одатда ушбу қатор бўйича ўрганилади. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражаси деганда корхонанинг фойда ёки зарар олмасдан маҳсулот иш ва хизматлар ҳажмини белгилаш даражаси олинади. Критик ҳажм даражасида маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан олинган тушум фақат шу маҳсулот иш ва хизматларга кетган ўзгарувчан ва доимий ўзгармас харажатларни қоплашга етиши кузатилади.

Критик ҳажм даражаси амалий қўлловимизга эндигина кириб келаётган кўрсаткич ҳисобланади. Ушбу кўрсаткични аниқлаш асосида корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш режаси ёки фойда режасини олдиндан чамалаш, белгилашда асосий кўрсаткич сифатида фойдаланишимиз мумкин.

Таҳлилда критик ҳажм даражаси ва уни аниқлашнинг услубий боғланишлари белгиланади. Шунингдек унинг ўзгаришини омилли таҳлил этиш орқали йечимлар берилади.

Критик ҳажм даражасини қуйидаги формула шаклида ифода этиш мумкин. Бунда бевосита маҳсулотнинг қиймат ифодасидан ёки сотиш баҳосидан келиб чиқилади. Маҳсулотнинг қиймат ифодасини эса қуйидагича белгилаш мумкин.

Маҳсулот қиймати = Ўзгарувчан харажат + Ўзгармас харажатлар + фойда.

Бундан критик ҳажм даражасига юқорида берилган таърифдан келиб чиққан ҳолда қуйидаги боғланишни бериш мумкин.

Критик ҳажм даражасида маҳсулот ҳажми = Ўзгарувчан харажатлар + ўзгармас харажатлар + 0.

Бу бевосита қийматни иқтисодий категория сифатида белгилашдаги ифодаланишнинг ўзидан иборатдир. Яъни

Маҳсулот ҳажми = Доимий капитал + Ўзгарувчи капитал + Фойда.

Критик ҳажм даражасида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

— маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатларнинг ўзгариши;

- маҳсулот бирлигининг баҳоси;
- маҳсулотлар миқдор ўзгаришлари;
- ўзгармас харажаталар ўзгариши ва ҳ.к.

Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражасини қуйидаги мисол асосида аниқлаш мумкин.

53-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажмдаражасининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Суммаси
Маҳсулот бирлигининг баҳоси	500
Жами ўзгармас харажатлар	100000
Маҳсулот бирлига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар	300

Аниқлаш керак:

Критик ҳажм даражасини

— қиймат ифодаси — ?

— миқдор ифодаси — ?

Юқоридаги белгилашлардан критик ҳажм даражасини аниқлаш мумкин: 100000

Критик ҳажм = $\frac{100000}{1 - \frac{300}{500}}$ = 250000 сўм

$$1 - \frac{300}{500}$$

Критик ҳажм = $\frac{250000}{500}$ = 500 дона

Унинг ўзгаришини бевосита юқоридаги формула асосида ўзаро боғланишларда аниқлаш мумкин.

54-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятининг маҳсулот сотишдан олинган фойдаси ва унинг ўзгаришини омилли таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили ўтган йил таннархида	Ҳисобот йили
1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум, минг сўм	1452513	2578146	3040381
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи, минг сўм	929608	1789537	2168322
3. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда, минг сўм	522905	788609	872059

Таҳлил этувчининг тушуниши осонроқ бўлиши учун қуйидаги боғланишларни келтириш ўринлидир.

1. Маҳсулот ҳажмининг ўзгариши:

$$788609 - 522905 = +265704$$

2. Баҳо ва ишлаб чиқариш таннари ўзгаришининг ялпи фойда ўзгаришига таъсири:

$$872059 - 788609 = +83450$$

Жадвал маълумотларидан кўринадики, таҳлил қилинаётган корхонада жорий йилда маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда миқдори ўтган йилга нисбатан 349154 минг сўмга ўсган.

55-жадвал

Маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган ялпи фойда ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йилида сотиш ҳажми ўтган йил таннарида	Ҳисобот йили
1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум	ҚоРо	Қ1По	Қ1П1
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннари	ҚоПо	Қ1Со	Қ1С1
3. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда	Қо(По-Со)	Қ1(По ₀ -Со)	Қ1(П1-С1)

Бу ерда:

Қ — маҳсулот ҳажми;

С — маҳсулот бирлигининг таннари;

П — маҳсулот бирлигининг баҳоси.

Бу ўзгариш қуйидаги омиллар ҳисобига бўлган: яъни, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг миқдор жиҳатидан ўзгариши ҳисобига маҳсулот сотишдан олинган фойда суммаси 265704 минг сўмга ортган. Умуман олганда корхонанинг маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойдасининг ортишига асосан маҳсулот ҳажми миқдорининг ўсиши сабаб бўлган. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган ялпи фойданинг ўсганлигини ижобий ҳолат сифатида баҳоламоқ лозим.

10.5. Давр харажатларининг таҳлили

Давр харажатлари дейилганда — бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва сарфлар тушунилади. Давр харажатлари таркибига маҳсулот ишлаб чиқариш таннарига киритилмайдиган хўжалик сарфлари киритилади. *Уларни юзага чиқиш шакли ва ўрнига қараб қуйидагиларга ажратиш мумкин:*

— сотиш харажатлари;

— маъмурий харажатлар;

—бошқа умумхўжалик харажатлари.

Сотиш харажатлари — маҳсулот (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) таннархига киритиладиган харажатлар, маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисидаги Низомга мувофиқ ягона тартиблашни ва тўғридан-тўғри корхона фаолият натижавийлиги боғланиши тартибланган.

Сотиш харажатлари маҳсулотларни харидор ва буюртмачиларга ортиб жўнатиш ва сотиш билан боғлиқ бўлган харажатларни ўз ичига олади.

Сотиш харажатларини иш ҳақи харажатлари, иш ҳақидан ажратмалар, материал харажатлари, асосий воситалар ва номатериал активлар амортизацияси, реклама харажатлари, иш ва хизматлар, бошқа харажат моддалари бўйича таркиблаш ва таҳлил этиш мумкин.

Сотиш харажатларининг қопланиши корхонанинг дастлаб ҳисоб фойдасидан амалга оширилади.

Маъмурий харажатлар қаторига корхона бошқаруви билан боғлиқ бўлган харажатлар киритилади ва уларнинг корхона сарфлари таркибидаги салмоғи сезиларли улушни ташкил этади. Бу бевосита раҳбарлар ва бошқарув аппаратининг хизмати харажатларидир.

Бошқа умумхўжалик харажатлари қаторига юқоридаги таркибга киритилмаган харажатлар ишлаб чиқаришни такомиллаштириш, ўзлаштириш ва янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ёлга қўйиш билан боғлиқ бўлган харажатлар киритилади.

10.6. Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромад ва харажатлар таҳлили

Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромад ва харажатлар таҳлилида асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан ташқари фаолиятлардан олинган даромад ва ёқотишлари таҳлил этилади. Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнлардан олинган даромад ва харажатлар кўпинча *операцион даромадлар ва харажатлар* деб ҳам айтилади. Операцион харажатлар ва даромадлар қаторига бошқа сотишлардан олинган даромадлар ёки улар бўйича ёқотишлар киради.

Корхонанинг бошқа операцион харажатларига қуйидагилар киради: кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари, лойиҳа ва қурилиш-монтаж ишларида чалаликни бартараф этиш харажатлари, маслаҳат ва ахборот тизимларига ҳақ тўлаш, аудиторлик хизматлари учун тўловлар, саломатликни муҳофаза қилиш ва ходимларни ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашуви билан боғлиқ бўлмаган дам олишларни ташкил этиш тадбирлари харажатлари, шаҳар ободончилик ишлари ва қишлоқ хўжалигига ёрдам бериш билан боғлиқ харажатлар, компенсация ва рағбатлантириш тусидаги тўловлар, иш ҳақини ҳисоблашда эътиборга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар, яъни, моддий ёрдам, соғлиқнисақлаш объектлари, қариялар ва ногиронлар уйлари, болалар мактабгача тарбия муассасалари, соғломлаштириш лагерлари, маданият ва спорт объектларини асраш харажатлари, вақтинча тўхтатиб қўйилган ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларини сақлаш харажатлари, банк хизмати учун тўловлар, ҳар хил хайрия жамғармалари, экология, соғломлаштириш, маданият, халқ таълими, ижтимоий таъминот ва шу каби ташкилотларга бадаллар, бюджетга мажбурий тўловлар, солиқдар ва йиғимлар ва бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалар, зарарлар, жарималар, пенялар ва бошқа харажатлардан иборатдир.

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятдан олинган бошқа даромадларга қуйидагилар киради:

- ундирилган ёки қарздор томонидан эътироф қилинган жарималар ва пенялар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йилга тегишли фойда;
- ёрдамчи хизмат кўрсатувчи тармоқлардан олинган тушумлар;
- асосий воситалар, номоддий активлар ва бошқа мол-мулкларни сотишдан олинган даромадлар;
- даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;
- товар моддий бойликларнинг қайта баҳоланишидан кўрилган натижалар;
- давлат субсидияларидан даромадлар;
- холисона молиявий ёрдам;
- бошқа операцион даромадлар.

10.7. Операцион жараёнлардан олинган даромадлар ва ёъқотишлартаҳлили

Операцион жараёнлардан олинган даромадлар қаторига корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишдан ташқари фаолиятдан олинган даромадлар киритилади. Улар бўйича харажатлар ва даромадлар қатори алоҳида таркибланган ҳолда умумий суммада молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботга туширилади. Операцион даромадлар ва харажатлар ўзининг соф қиймати бўйича ҳам молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботга туширилиши белгиланган. Бунда операцион жараёнлардан олинган даромадлар улар бўйича харажатлар қийматига фарқланган ҳолда ҳисоботга фойда ёки зарар қаторига туширилади.

Бошқа сотишлар бўйича Республика Солиқ Кодексига мувофиқ алоҳида солиқлар тўлови қўлланилади. Шунингдек, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишга солиқлар, даромад ёки тушумларнинг бу қатори бўйича ҳам амал этади. Бошқа сотишлардан соф тушум суммаси ҳам маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушумни аниқлашдаги каби услубий боғланишга эга.

Операцион жараёнлардан даромадлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин. Корхонада ортиқча саналган ёки фойдаланишсиз турган асосий воситаларни сотишдан олинган натижа, уларни ҳисобдан чиқаришдан олинган натижа, номоддий активларни ҳисобдан чиқариш ва сотишдан олинган натижа, капитал қўйилмалар бўйича натижа, узоқ муддатли ишлатишга олинган, лизинг кўлловидан даромадлар, қимматли қоғозларни сотишдан олинган даромадлар, кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмларни сотишдан олинган даромадлар, материал ва хомашёларни сотишдан олинган даромадлар, валюта маблағларини сотишдан олинган даромадлар, улар бўйича сарфлар ва ёъқотишларни ўз ичига олади.

Жадвал маълумотларидан кўринадики, биз таҳлил қилаётган корхонада жорий йилда жами 106824 минг сўмлик операцион фаолиятдан фойда кўрилган бўлса, 189652 минг сўмлик зарар кўрилган. Ўтган йилга нисбатан корхонанинг операцион фаолиятдан кўрган фойдаси 8187 минг сўмга, зарари эса 11398 минг сўмга ўсган. Маълумотлардан кўринадики, операцион фаолиятдан кўрилган фойданинг асосини асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш ва сотиш, хорижий валюталарни сотиш, материалларни сотишдан бўлган фойда ташкил этган.

56-жадвал

«ABC» акционерлик даромадлар ва жамиятнинг операцион фаолиятидаги харажатлар таҳлили

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Ўтган йили		Ҳисобот йили		Фарқи (+,-)	
	foyda	zarar	foyda	zarar	foyda	zarar
1. Асосий воситаларни сотишдан олинган натижа	54793	96387	51389	89328	3404	7059
2. Кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмларни сотишдан олинган натижа		35697		52131		+1643 4
3. Валюта маблағларини сотишдан олинган натижа	36982	—	50836	—	+1385 4	—
4. Мулкни узоқ муддатли ижарага беришдан олинган натижа			3645		+3645	
5. Материалларни сотишдан олинган натижа	6862	42397	954	39821	+5908	2576
6. Қимматли қоғозларни сотишдан олинган натижа	—	3773	—	—	—	3773
7. Номоддий активларни сотишдан олинган натижа	—	—	—	8372	—	+8372
Жами	98637	17825 4	10682 4	18965 2	+8187	+1139 8

Операцион фаолиятдан кўрилган зарарларнинг асосий қисмини эса асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш ва сотиш ҳисобига, кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмларни сотиш ҳисобига бўлган. Шунингдек, қимматли қоғозлар сотишдан олинган зарар суммасини эса ҳисобот йилида бир қадар камайишига эришилган.

10. 8. Молиявий фаолиятдан олинган даромад ва ёқотишлар таҳлили

Молиявий фаолиятдан олинган натижа корхона фаолият натижавийлигининг алоҳида ҳисоб қатори сифатида таркибланади ва таҳлил этилади. Молиявий фаолиятдан олинган фойда ва зарарлар корхонанинг фонд бозори, молия бозоридаги фаолиятидан келадиган натижаларни ўз ичига олади. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар қатори «Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритиладиган харажатлар, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ таркибланади. Молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг корхоналарнинг жами ҳисоб фойдаси таркибидаги салмоғи сўнгги йилларда бир қадар ўсиб бормоқда. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин. Масалан, бошқа корхоналар фаолиятида ҳиссали қатнашишдан олинган даромадлар, валюта маблағларининг курс ўзгаришидан олинган даромадлар, бошқа корхоналарга, шуба ва уюшма корхоналарга берилган қарзлар бўйича олинган даромадлар, фоизлар бўйича олинган ва тўланган даромадлар, аксиялар бўйича олинган дивидендлар суммаси ва ҳ.к.

Таҳлилда уларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига мутлоқ ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади ҳамда унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ўрганилади.

Таъсир этувчи омиллар ҳар бир таркиб қатор бўйича алоҳида ва умумий асосда ўрганилади.

Таҳлил учун зарур бўлган маълумотлар молиявий натижалар тўғрисидаги молиявий ҳисоботдан ва унинг қаторлари бўйича берилган изоҳлардан олинади. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг қуйидаги қаторлари таркибланган:

- шуъба ва уюшма корхоналардан олинган дивидендлар;
- бошқа олинган дивидендлар;
- шуъба ва уюшма корхоналарга берилган ва олинган қарзлар бўйича фоизлар;
- бошқа олинган ва берилган қарзлар бўйича фоизлар;
- валюта курсининг ўзгаришидан фарқлар;
- молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ва ёқотишлар.

10.9. Фавқулодда фойда ва зарарлар таҳлили

Фавқулоддаги фойда ва зарарлар молиявий натижавийликнинг учинчи таркиб қатори ҳисобланади. Унинг қаторига бевосита тасодифий ҳолатлардан кўриладиган натижалар киритилади. Масалан, сув тошқини ёки йер кимирлаши, ёнғин, бўронлар оқибатида ёки бошқа табиат ҳодисалари асосида рўй берадиган ёқотишлар киритилади. Фавқулодда фойда ёки даромадлар қаторига киритилмаган ёки зарарлар қаторига киритилмаган алоҳида моддалар «Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритилмаган маҳсулот (иш ва хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиши тартиби тўғрисида»ги Низомда аниқ кўрсатилмаган.

Уларнинг фақат бигга шарти умумий Низомда белгиланган. Яъни, яқин уч йиллик оралиқда корхона учун одатий ҳол ҳисобланмаган ҳолатлардан олинмаган даромадлар ёки фойда суммаси корхона учун қўшилмаган ҳолатлардан олинган даромадлар сирасига киритилади.

Қўшилмаган ёки фавқулодда ҳолатлардан олинган даромадлар ёки улар бўйича ёқотишлар молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг алоҳида таркиб қатори сифатида белгиланган.

Уларни корхонада режалаштириш амалга оширилмайди. Яъни, фавқулодда даромад ва харажатлар режалаштирилмайдиган қаторга киритилади. Уларнинг ҳозирги пайтда корхоналар фаолият натижавийлигидаги салмоғи сезиларли таъсирга эга эмас.

10.10. Корхона ҳисоб фойдаси (солиқ тўловига қадар фойда) таҳлили

Корхона ҳисоб фойдаси ва унинг таркибига киритилмаган қаторлар тўғрисида юқорида кенгроқ тўхталган эдик. Яъни, корхона ҳисоб фойдаси асосий ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятдан олинмаган натижа, фавқулодда фаолиятдан ёки ҳолатлардан натижаси жамланган ҳолда жорий давр бўйича корхонанинг ҳисоб фойдаси аниқланади. Корхона ҳисоб фойдаси давлатнинг ва ахборот фойдаланувчиларнинг эътибор шартларидаги асосий қатор ҳисобланади. Даромад ва харажатлар уларнинг юзага чиқиш вақти ва ўрни бўйича юритилган ҳолда якуний натижа ушбу қоида асосида тузилади.

Корхона ҳисоб фойдаси ёки солиқ тўловига қадар бўлган фойда (зарар) суммасидан фойда даромаддан солиқлар ва бошқа фойдадан солиқлар, тўловлар ва ажратмаларни чегириш асосида корхонанинг жорий давр бўйича соф фойда (зарар) суммаси аниқланади. Республикамиз солиқ қонунчилигига мувофиқ барча хўжалик ҳисобидаги корхоналар даромад солиғи тўловчилар ҳисобланади ва уларнинг айрим гуруҳи бўйича доимий ва вақтинчалик имтиёзлар белгиланган.

Бошқа солиқли тўловлар қаторига республика ва маҳаллий бюджетга тушадиган айрим тур солиқлар киритилади. Уларнинг тури ва ундириш тартиби Давлат Солиқ кўмитаси томонидан белгиланади. Ягона солиқ тўловига ўтган корхоналарда ушбу солиқ тури олинган даромаддан қатъий ставкаларда ҳисобланади ва тўланади.

10.11. Соф фойда ўзгаришининг омилли таҳлили

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир хўжалик субъекти ўз фаолияти натижасида соф фойдага эришишни кўзлайди. Шу сабабли ҳам соф фойда миқдорини ўрганиш ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш корхона самарадорлигини оширишга олиб келади. Корхона ихтиёрида қоладиган ва унинг эркин тасарруфидаги фойда — соф фойда дейилади. Ушбу кўрсаткич солиқ тўловига қадар бўлган фойда суммасидан фойда (даромад)дан солиқ ва бошқа солиқлар ва ажратмалар суммасини чегириш асосида аниқланади. Соф фойда таҳлилида унинг ўтган йилларга, шунингдек, корхона бизнес режаси кўрсаткичларига нисбатан ўзгаришлари ўрганилади. Молиявий натижавийликнинг ушбу якуний қатори барча ички ва ташқи ахборотдан фойдаланувчилар эътиборидаги масала ҳисобланади.

Ташқи ахборотдан фойдаланувчилар корхонанинг фойдалилик даражасига, ўз активларини мақсадли бошқаришнинг шартларини белгилашга ҳам жиддий аҳамият беришади. Масалан, корхона мулкида ҳиссали қатнашувчилар аксия эгалари келишувига ёки хусусий капиталдаги улушига қараб тақсимланадиган ҳисоб фойдасининг ҳолатига корхона ихтиёрида қоладиган соф фойда билан қизиқсалар, инвестиция хомийлари эса корхона фаолиятининг барқарорлиги ва ўсиш даражаларига кўпроқ қизиқадилар.

Бугунги кунда корхона соф фойдасининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- маҳсулот, иш ва хизматларни сотиш ҳажмининг ўзгариши;
- маҳсулот, иш ва хизматлар баҳосининг ўзгариши;
- маҳсулот, иш ва хизматлар ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгариши;
- давр харажатларининг ўзгариши;
- молиявий фаолиятдан олинadиган фойда ва зарарларнинг ўзгариши;
- фавқулодда фойда ва зарарлар ўзгариши;
- фойдадан олинadиган солиқлар ва солиқли тўловларнинг ўзгариши ва ҳакозолар.

Таҳлил этишда ҳар бир омилнинг соф фойда ўзгаришидаги мутлоқ қийматлари аниқланади. Уларнинг ўзгаришларига баҳо бериш орқали корхонада фойдани ўстириш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ўрганилади.

57-жадвал

Соф фойда ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллартаҳлили (минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи(-,+)
1. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда	522905	872059	+349154
2. Давр харажатлари	201985	388162	+186177
3. Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромад ва ёқотишлар	79617	82828	+3211
4. Молиявий фаолиятдан фойда ва зарарлар	34354	51975	+17621
5. Фавқулоддаги фойда ва зарарлар			

б. Фойдадан солиқ ва бошқа солиқ хамда ажратмалар	245414	427644	+182230
Жорий йилнинг соф фойдаси	30243	25400	4843

Жадвал маълумотларидан шуни хулоса қилиш мумкинки, таҳлил қилинаётган «АВС» акционерлик жамиятида ҳисобот даврида соф фойда ҳажми ўтган йилга нисбатан 4843 минг сўмга камайган. Унинг ўзгаришига ҳар битта кўрсаткичнинг таъсирини фарқ қаторига қараб баҳолаш мумкин. Соф фойданинг камайишига асосан давр харажатларининг кескин ошиб кетганлиги ҳамда фойдадан тўланган солиқ суммасининг ўтган йилга нисбатан деярли икки марта кўпайганлиги сабаб бўлган. Масалан, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан олинган ялпи фойда суммасининг ўтган йилга нисбатан 349154 минг сўмга ўсиши соф фойда суммасининг шунча ўзгаришига олиб келган. Давр харажатлари, асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган зарарлар суммасининг, фавқулодда зарарлар суммасининг, фойдадан солиқлар суммасининг ўтган йилларга нисбатан ўсиши натижасида корхона соф фойдаси ўтган йилга нисбатан 371618 минг сўмга камайган.

Барча омиллар таъсирида соф фойда суммаси ўтган йилга нисбатан 4843 минг сўмга камайган. Демак, корхонада фойдани ўстириш юзасидан 371618 минг сўмлик ички резерв мавжуд дейиш мумкин. Агар корхона ушбу қаторлар бўйича ўзининг олдинги йил кўрсаткичларини сақлаганда эди яна кўшимча тарзда шунча фойда олиши мумкин эди.

10.12. Рентабелликнинг кўрсаткичлар тизими

Корхона фаолият натижавийлигига баҳо беришнинг асосий кўрсаткичларидан бири рентабеллик кўрсаткичи ҳисобланади.

Рентабеллик корхона фойдалиқ даражасини характерлайди. Одатда унинг бир неча турлари ҳисоб-китоб қилинади. Бу бевосита мулкнинг шакли бўйича даромадларнинг юзага чиқиш ўрни ёки базаси бўйича, фойданинг ўзгаришига таъсир этувчи бирликлар бўйича ёки мустақил бирликлар бўйича аниқланиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиёт тармоқларида рентабелликнинг қуйидаги турлари аниқланади:

1. Ишлаб чиқариш харажаталарига нисбатан рентабеллик:

$$P = \frac{\text{соф фойда}}{\text{Ишлаб чиқариш харажатлари}} * 100\%$$

Ушбу кўрсаткич бир сўмлик ишлаб чиқариш харажати ҳисобига олинган фойда суммасини характерлайди.

2. Асосий воситалар рентабеллиги. Асосий воситалар рентабеллиги ҳар бир сўмлик ёки минг сўмлик асосий восита ҳисобига тўғри келадиган фойда суммасини характерлайди. Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматиға бўлиш асосида аниқланади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати}} \times 100\%$$

3. Сотиш бўйича рентабеллик. Сотиш бўйича рентабеллик сотилган маҳсулотларнинг фойдалилик даражасини характерлайди. Ушбу кўрсаткич сотишдан олинган ялпи фойда суммасини маҳсулотларни сотишдан олинган тушумга бўлиш асосида аниқланади. Яъни:

$$P = \frac{\text{Сотишдан олинган фойда}}{\text{Сотишдан олинган тушум суммаси}} \times 100\%$$

4. Жорий активлар реентабеллиги. Ушбу кўрсаткич оборот активларнинг ҳар бир сўмига тўғри келадиган фойда, соф фойда суммасини характерлайди. Оборот активлар рентабеллиги олинган соф фойда суммасини оборот активларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади:

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{жорий активлар ўртача йиллик қиймати}} \times 100\%$$

5. Жами мулк рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхона мулкининг фойдалилик даражасини характерловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик мулкка тўғри келадиган соф фойда суммасини ифодалайди:

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Корхона мулки жами}} \times 100\%$$

6. Ўз маблағларининг рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корxonанинг ўзига тегашли бўлган маблағларнинг фойдалилик даражасини характерлайди. Корхона соф фойдасини унинг ўзлик маблағлари манбаига бўлиш асосида ўзлик капиталининг фойдалилик даражаси ўрганилади:

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Корхона ўзлик маблағлари}} \times 100\%$$

7. Қарз маблағлари рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхона соф фойдасини қарзга олинган маблағларига нисбати асосида аниқланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик қарз маблағига тўғри келадиган фойда суммасини ифодалайди.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Қарз маблағлари жами}} \times 100\%$$

8. Асосий воситалар ва моддий оборот маблағларирентабеллиги. Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини корхона асосий воситалари ва моддий оборот маблағлари ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади. У ҳар бир сўмлик асосий ва оборот маблағига тўғри келадиган фойда суммасини характерлайди:

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Асосий ва оборот маблағлари ўрт. йил. қийм.}} \times 100\%$$

Бугунги кунда амалиётда кенг тарқалган рентабеллик кўрсаткичларининг айримларини куйидаги жадвал мисолида таҳлил қилиб чиқамиз.

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадики, биз таҳлил қилаётган «ABC» акционерлик жамиятида ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан аксарият рентабеллик турлари бўйича пасайиш кузатилган.

Бу шундан далолат бермоқдаки, корхонанинг самарадорлиги пасайиб бораётганлигидан ҳамда унинг молиявий ҳолати ёмонлашаётганлигидан далолатдир.

58-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятининг рентабеллик кўрсаткичлари, уларнинг турлари ва таъсир этувчи омиллар таҳлили

№	Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум, минг сўм	1452513	3040381	+1587868
2	Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи, минг сўм	929608	2168322	+1238714
3	Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда, минг сўм	522905	872059	+349154
4	Соф фойда, минг сўм	30243	25400	4843
5	Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати (қолдиқ қийматда), минг сўм	80892	91253	+10361
6	Оборот маблағларининг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	531756	689066	+157310
7	Корхонанинг жами мулки, минг сўм	718546	892557	+174011
8	Ўзлик маблағлари манбаи, минг сўм	460499	729410	+268911
9	Қарз маблағлари, минг сўм	258047	163147	94900
10	Маҳсулот сотиш рентабеллиги, %	36,0	28,68	7,32
11	Асосий воситалар рентабеллиги, %	37,98	27,83	9,55
12	Оборот маблағлари рентабеллиги, %	5,69	3,69	2,0
13	Ишлаб чиқариш таннархи рентабеллиги, %	56,25	40,22	16,03
14	Ўз маблағлари рентабеллиги, %	6,57	3,48	3,09
15	Мол-мулк рентабеллиги, %	4,21	2,85	1,36
16	Умумий рентабеллик, % (4\5+6)* 100	4,94	3,25	1,69
17	Қарз маблағлари рентабеллиги, %	11,72	15,57	+3,85

Маълумотлардан кўринадики, жорий йилда маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум миқдори +1587868 минг сўмга ортган бўлсада, бунга мос равишда маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархи ҳам, бошқа турдаги активлар ҳам ўсган. Соф фойда миқдори эса ўтган йилга нисбатан 4843 минг сўмга камайган. Натижада аксарият рентабеллик кўрсаткичларида пасайиш тенденцияси ҳосил бўлган. Корхонада фақатгина қарз маблағлари рентабеллиги 3,85 фоизга ўсиши кузатилган ҳолос. Корхона маъмурияти рентабеллик кўрсаткичларини яхшилаш чораларини кўриши лозим бўлади. Акс ҳолда, корхонанинг молиявий ҳолати танг аҳволга тушиб қолиши мумкин.

10.13. Рентабелликка таъсир этувчи омиллар таҳлили

Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларга таҳлилда алоҳида аҳамият берилади. Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларни уларда қатнашувчи бирликларга нисбатан белгилаш мумкин. Масалан, маҳсулотни сотишга нисбатан рентабеллик ўзгаришига сотишдан олинган ялпи фойда ва сотишдан олинган тушумлар суммасининг ўзгариши таъсир эца, асосий воситалар рентабеллигига корхона соф фойдасининг, асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг, умумий рентабелликка бир сўмлик тушумга тўғри келадиган соф фойда суммасининг, асосий воситалар қайтимининг, ва моддий оборот маблағлар қайтимининг ўзгаришлари таъсир қилади ва х.к.

Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларни қуйидаги жадвал маълумотлари асосида ҳам аниқ кўриш мумкин.

59-жадвал

Мол-мулк рентабеллиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Шартли кўрсаткич (рентабеллик)	Ҳисобот йили	Жами ўзгариш (+,-)	Шу жумладан	
					Фойдани ўзгариши ҳисобига	Мол-мулк қийматининг ўзгариши ҳисобига
1	2	3	4	5	6=4/3	7=3/2
Рентабеллик, %	4,21	3,53	2,85	1,36	0,68	0,68

Биз таҳлил қилаётган корхонада ҳисобот йилида мол-мулк рентабеллиги ўтган йилга нисбатан 1,36 фоизга пасайган. Бунга асосан иккита омил, яъни, соф фойда миқдорининг ўзгариши ҳамда молмулк қийматининг ўзгариши таъсир этган. Маълумотлардан кўринадики, соф фойданинг ҳисобот даврида камайганлиги ҳисобига мол-мулк рентабеллигини ўтган йилга нисбатан 0,68 фоизга пасайишига, мол-мулк қийматининг жорий даврда ўзгарганлиги эса 0,68 фоизга пасайишига олиб келган. Бундай натижалар одатда корхона учун салбий ҳолат сифатида баҳоланади. Шу сабабли корхона маъмурияти рентабелликни ошириш чораларини ва мавжуд имкониятларни излаб топиши лозим бўлади.

Такрорлашувчи саволлар

1. Молиявий натижа таъсирининг муҳим омиллари қандай?

2.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижаларини ўрганишда таҳлилнинг асосий вазифаларини маълум қилинг.

3. Молиявий натижаларни ўрганишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?

4. Хўжалик юритувчи субъектларнинг фойда (зарари) ситаркибига натижаларни қандай таҳлил қилиш қандай таҳлил қилинади?

5. Молиявий натижаларнинг аниқланиш тартибини кўрсатиб беринг.

6. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда қандай таҳлил этилади?

7. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг ялпи молиявий натижаси қандай таҳлил қилинади?
8. Молиявий фаолиятдан кўрилган даромад ва ёқотишлар қандай ўрганилади?
9. Умумхўжалик фаолиятдан олинган ялпи молиявий натижа ва унга таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил этилади?
10. Фавқулодда фойда ва зарарлар қандай таҳлил этилади?
11. Солиқ тўлангунгача бўлган молиявий натижалар қандай таҳлил этилади?
12. Соф фойда ва унга таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил қилиб чиқилади?
13. Фойда қандай тақсимланади ва унинг таҳлили қандай амалга оширилади?
14. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражаси деганда нимани тушунасиз ва у қандай таҳлил этилади?
15. Молиявий натижалар қандай баҳоланади?
16. Даромадларнинг жорий ва келгусидаги қийматини аниқлаш тартибини кўрсатиб беринг.

МАВЗУ 11. БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ КЎРСАТКИЧЛАРИ ВА МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ.

Мавзу бўйича таянч иборалар:бухгалтерия баланси;ташқи фойдаланувчиларни ўзига жалб эттирувчи балансдаги асосий кўрсаткичлар;баланс активи;асосий воситалар;жорий актив (маблағ)лар;моддий активлар;номоддий активлар;молиявий кўйилмалар (узоқ муддатли);захиралар;пул маблағлари;қисқа муддатли молиявий кўйилмалар;дебиторлик қарзлар; ўз капитали;қарз маблағлари (мажбуриятлар);жорий маблағлар айланиш тезлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;

11.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг молиявий ҳолатини ўрганишнинг аҳамияти, таҳлилнинг мақсади, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Мустақиллик, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида турли мулк шаклидаги корхоналар фаолиятига тўлиқ эркинлик берди. Айниқса, савдо-сотиқда эркин муносабат юритиш, ҳамкорликда фаолият кўрсатиш учун шерик танлай билиш, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот ва уни сотишдан олган даромадга тўлиқ эгаллик қилиш молиявий кўрсаткичларининг ўзгаришига бевосита таъсир этади.

Янгича иш юритиш аввал учрамаган муаммоларни келтириб чиқармоқда. Жумладан, ташқи ва ички бозордан тажрибали мижоз ва ҳамроҳ танлаш билан бирга уларнинг молиявий имкониятларини ўрганиш зарурлигини кўрсатади. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш, ишларини яхшилаш, самарадорлигини оширишнинг муҳим омили бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш корхоналарнинг ишлаб чиқариш, молиявий, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш даражасини аниқлашга ёрдам беради, фойдаланилмаган ресурсларни аниқлаб; корхоналарнинг келгусида ривожланиши, уларнинг молиявий ҳолатини яхшилаш учун зарур тавсияларни ишлаб чиқишга имкон беради. Республикамиз иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказиш билан корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг

аҳамияти янада ортади, чунки бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқаришга жорий этилмаган ресурсларни аниқлаш ва улардан самарали фойдаланиш энг долзарб муаммога айланади.

Бозор муносабатларининг шаклланиши, ривожланиши кўп укладли бозор иқтисодиётини барпо этиш, ҳар хил шаклдаги бизнесни ва ишбилармонликни ривожлантириш корхоналар фаолиятининг молиявий натижалари — фойда ва рентабеллик корхоналар фаолиятининг асосий кўрсаткичларига айланади.

Иқтисодиётни ривожлантиришда ҳаддан ташқари марказлаштирилган маъмурий буйруқбозлик, расмиятчилик, режалаштириш ва бошқариш тизимидан воз кечиш бозор муносабатларидан кенг фойдаланиш, корхоналарнинг иқтисодий мустақиллигини, молиявий ҳолати билан шуғулланувчи, ундан манфаатдор ташкилот ва органларнинг таркибини кенгайтиради.

Илгари корхоналарнинг хўжалик фаолияти, уларнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш билан фақат молия, банк, статистика органлари ва юқори ташкилотлар шуғулланган бўлсалар, эндиликда бу иш билан юқорида кўрсатилган ташкилотлардан ташқари солиқ органлари, аудиторлик идоралари, жамоа ташкилотлари, акционерлар, таъминловчилар, истеъмолчилар ва бошқа органлар ва ташкилотлар ҳам шуғулланишяпти.

Бу ҳолат молиявий таҳлил, жумладан, уни бажариш услуги олдига янги талаблар қўймоқда.

Маълумки, собиқ иттифоқ даврида корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш, жумладан, корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил этишнинг услубий масалалари марказда — бутун иттифоқ органлари томонидан ишлаб чиқариларди, муаммолари йечиларди ва иттифоқдош республикаларга фойдаланиш учун жўнатилар эди. Собиқ иттифоқнинг тарқатилиши туфайли иттифоқдош республикалар мустақил давлатларга айланди, улардан ҳар биттаси бозор муносабатларига ўтиш учун ўз ёлини танлаб, ижтимоийиқтисодий ривожланишни давом эттириб, бозор иқтисодиётини шакллантирмоқда. Улар орасида Ўзбекистон ҳам ўзининг бозор иқтисодиётига ўтиш моделини ишлаб чиқиб, халқ хўжалигини бозор муносабатлари шароитида ривожлантирган ҳолда ижобий натижаларни қўлга киритиб келаётир.

Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни ҳуқуқий базасини ташкил қилувчи қонунлари, Президент Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг юзлаб қарорлари қабул қилинди ва қабул қилинапти. Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг энг асосий ёналишларидан бири — бу бошқарув тизимини такомиллаштириш ҳисобланади. Бу масалани ижобий ҳал этишда корхоналарнинг хўжалик фаолияти ва молиявий ҳолатини таҳлил қилиш катта рол ўйнайди. Чунки корхоналар фаолиятини таҳлил қилиш бошқарув тизими самарадорлигини оширишнинг муҳим шarti ҳисобланади.

Бозор муносабатлари даврида бу шартнинг асосий қисми бўлиб, корхоналар молиявий ҳолатининг таҳлили ҳисобланади. Республикада янги молиявий ҳисобот шакллари қабул қилинди, уларни ўрганиш ва улардан кенг фойдаланиш услулларини барпо этиш катта аҳамиятга эга. Бозор муносабатлари даврида республикада бу масалани йечиш мақсадида молиявий таҳлил услубиятини ташкиллаштириш учун бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Лекин бу борада ҳали йечилмаган муаммолар ҳам кам эмас. Молиявий таҳлилни ўтказишдан манфаатдор ташкилотлар, органлар, мугахассислар ҳали ҳам илмий, қам амалий нуқтаи назардан асосланган услуб билан таъминланган

эмаслар. Бу ҳолат, албатта бозор муносабатларини шакллантириш даврида корхона ва ташкилотларга самарали бошқарувчилик қилишда салбий рол ўйнамоқда.

Корхоналарнинг молиявий ҳолати бу:

- комплекс равишдаги тушунча бўлиб, у ўз ичига кенг кўрсаткичлар тизимини олади, улар корхоналарнинг молиявий ресурслари борлигини, ҳолатини, жойлашганлигини ва улардан фойдаланиш даражасини ифодалайди;

- корхоналар фаолиятидаги бутун ишлаб чиқариш ва хўжалик омилларининг ҳаракати, уларнинг ўзаро алоқадорлик натижасидир;

- корхоналарнинг мўтадил ишлаб чиқариш, тадбиркорлик ва бошқа фаолияти учун зарур бўлган молиявий ресурслар билан таъминланганлиги ва улардан самарали фойдаланиш ифодасидир;

- корхоналарнинг бошқа хўжалик субъектлари, органлари ва ташкилотлари билан ўзаро алоқаларни ҳақиқий акс эттиришидир.

Корхоналарнинг ички ва ташқи омиллар таъсири остида шаклланган молиявий ҳолати, уларнинг истикболини аниқлаш билан бирга, бу корхона билан алоқада бўлган бошқа ташкилотлар ва корхоналарнинг молиявий ҳолатига таъсир кўрсатади. Умуман корхоналарнинг ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятини, жумладан уларнинг молиявий ҳолати таҳлили асосини бир бутун комплекс иқтисодий фанлар; иқтисодий назария, макро ва микро иқтисодиёт, менежмент ва маркетинг, статистика, бухгалтерия ҳисоби, аудит, молия, кредит, пул муомаласи ва бошқалар ташкил этади. Демак, таҳлилчи мутахассис аудиторлар кенг иқтисодий илмга эга бўлишлари лозим.

Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш, яъни молиявий таҳлил — бу кенг кўрсаткичлар ёрдамида, комплекс усуллардан фойдаланиб, корхоналарнинг молиявий ресурслари борлигини, ҳолатини, жойлашганлиги ва улардан фойдаланиш даражасини ифодалашдир.

Молиявий таҳлил кўп қиррали мураккаб жараён бўлиб, у ташкил қилиниши, бунинг учун эса бир қатор талабларга асосланиши керак. Бу талаблар қуйидагилардан иборат:

- абсолют ва нисбий кўрсаткичлар ўртасидаги алоқаларнинг борлигини билиш;
- молиявий таҳлил мобайнида абсолют ва нисбий кўрсаткичлардан биргаликда фойдаланиш;

- молиявий таҳлил мантикий равишда амалга оширилиб, у индуктив усулга — алоҳида ҳодисалардан умумий ҳодисаларга ўтиш, молиявий ҳолатнинг бир шакл кўринишдан умумий кўринишга ўтиш ва дедуктив усулга — умумий ҳодисалардан алоҳида ҳодисаларга ўтишга асосланиб таҳлил қилиш;

- ҳамма фойдаланилаётган кўрсаткичлар бир хил, асосланган усулда аниқланиши лозим;

- молиявий ҳолатни таҳлил қилишда таҳлил қилинаётган корхона кўрсаткичларини бошқа корхоналар, ўртача тармоқ кўрсаткичлари ва илғор корхоналар кўрсаткичлари билан таққослаш;

- молиявий таҳлилнинг ҳар томонлама бўлишлиги ва корхоналарнинг умумий молиявий ҳолатига таъсир қилувчи омилларни таҳлил этиш;

- молиявий таҳлилни самарали ўтказиш учун керакли маълумотларни олдиндан тайёрлаш ва бу борада асосий тасдиқланган молиявий манбалар билан чекланмасдан, бирламчи бухгалтерия ҳисоби маълумотларидан фойдаланиш;

- молиявий таҳлил объектив равишда ташкил қилиниб, у корхоналарнинг молиявий ҳолати реал даражасини ифодалаши лозим;

- молиявий таҳлил ўз вақтида ўтказилиб, таҳлил яқунларига асосланиб, молиявий ҳолатни яхшилаш чораларини ўз вақтида амалга оширишга имкон бериш;
- молиявий таҳлил комплекс равишда ўтказилиб, унда молиявий ҳолатнинг ҳамма шакл ва ёъналишлари ифодаланиши лозим;
- молиявий таҳлил ўз вақтида ва ҳаққоний бўлиб, у молиявий ҳолатни кўтаришга бағишланган тадбирларни ишлаб чиқиб, уларни амалга оширишга имкон бериши керак;
- молиявий ҳолатни таҳлил қилиш шундай вақтда ўтказилиши керакки, таҳлил яқунлари қуйидаги мақсадни амалга ошириб, корхона бошқарув фаолиятини такомиллаштириш имкониятини туғдириши лозим;
- молиявий таҳлил барча йиғилган ва умумлаштирилган маълумотларга асосланиб, керакли кўрсаткичлардан фойдаланиб, бу кўрсаткичларнинг асослилиги тўғри усулларда аниқланиши лозим.

Молиявий таҳлил қуйидаги хусусиятларга эга:

- молиявий таҳлилнинг яқунлари очиқ бўлиб, улардан ҳамма фойдаланиши мумкин;
- молиявий таҳлилнинг субъектлари ва бу таҳлилнинг яқунларидан фойдаланувчи орган, корхона, ташкилотлар таркиби кенг;
- молиявий таҳлил ҳамма учун мосланган, нашр этилган ҳисобот маълумотларига асосланади;
- молиявий таҳлил корхоналар ички бошқарув муаммоларини йечиш учун ўтказилади;
- молиявий таҳлилнинг ёъналиши молиявий ҳисобот маълумотлари билан чекланган бўлиб, унда чегараланган аниқ вазифалар йечилади. Бу молиявий мустаҳкамлик, баланс ликвидлиги, фойда, рентабеллик даражаси ва бошқалардир. Кўриниб турибдики, корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш кенг миқёсда ва аниқ вазифаларни бажариш учун ўтказилади. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятининг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш учун анъанавий, қадимдан қўлланилиб келинаётган усуллар билан бирга, кенг тарзда статистика усуллари, молиявий ҳолатни ифодаловчи маълумотларни йиғиш ва умумлаштириш, статистик кузатишларни ўтказиш, абсолют, нисбий, ўртача, динамик кўрсаткичлардан фойдаланиш, динамик қаторлардан, иқтисодий индекслар тизимидан, омиллараро корреляция алоқаларни аниқлаш, -жадвал ва -чизма тизимидан фойдаланиш лозим.

Молиявий таҳлил кўп қиррали мураккаб ва муҳим бўлганлиги сабабли у бир қанча талабларга асосланган бўлиши лозим. ***Юқоридакўрилган талабларга асосланиб, молиявий таҳлил корхоналарни молиявий ҳолатини таҳлил қилишда қуйидаги вазифаларни бажаришга ёъналтирилиши керак:***

1. Корхоналарнинг молиявий даражасини баҳолаш.
2. Молиявий ҳолатнинг ўзгаришини аниқлаш.
3. Корхонанинг тўлов қобилиятига баҳо бериш.
4. Молиявий ҳолатига таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилиш.
5. Корхонанинг молиявий барқарорлиги ва молиявий мустаҳкамлигига баҳо бериш.
6. Корхона баланси ликвидлигига баҳо бериш ва унга таъсир этувчи омилларни аниқлаш.
7. Айланма маблағлар айланишига баҳо бериш.
8. Корхоналарда қўлга киритилган молиявий ҳолат даражасини ифодалаб, бу борада ҳали фойдаланилмаган имкониятларни, мавжуд захираларни кўрсатиб бериш.

9. Корхоналарда ҳали фойдаланилмаган имкониятларни сафар бар этиш мақсадида тавсиялар, таклифлар ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш шартшароитларини кўрсатиб бериш.

Бажариладиган вазифалар шуни кўрсатаптики, молиявий ҳолатни таҳлил қилиш корхоналарда шаклланаётган бошқарув тизимини такомиллаштиришда катта аҳамиятга эга. Молиявий таҳлил бошланмасдан, таҳлилнинг объектлари ва предметлари аниқланиши лозим. Молиявий таҳлилнинг асосий объекти бўлиб, хўжалик субъектлари, алоҳида корхоналар, ташкилотлар ҳисобланади. Лекин молиявий ҳолат корхоналар гуруҳи, ишлаб чиқариш тармоқлари миқёсида ҳам аниқланиши мумкин.

Молиявий таҳлилнинг ёналтирилганлиги нуқтаи назардан молиявий таҳлил қуйидаги шаклларда ўтказилиши мумкин:

- горизонтал таҳлилда ҳисобот давридаги молиявий ҳолатни ифодаловчи кўрсаткичлар ўтган давр билан таққосланади, яъни бу кўрсаткичларнинг динамикаси аниқланади;

- вертикал таҳлилда молиявий ҳолатга тааллуқли бўлган кўрсаткичларнинг таркибий тузилмаси ўрганилади. Масалан, корхона маблағларининг ёки уларни қопловчи манбаларининг ҳисобот давридаги таркиби ва уни ўтган даврга нисбатан ўзгариши ифодаланади;

- нисбий кўрсаткичлар таҳлилида молиявий ҳолат кўрсаткичлари ўртасидаги алоқа ўрганилади. Масалан, корхона маблағларининг ва уларнинг манбалари ўртасидаги алоқа, молиявий ресурслар ва улардан фойдаланиш ўртасидаги алоқа ифодаланади;

- таққослаш таҳлилида корхона бўйича молиявий ҳолат унинг алоҳида бўлимчалари молиявий ҳолати билан таққосланади, бу корхонанинг молиявий ҳолати бошқа корхоналарнинг молиявий ҳолати билан солиштирилади ва пировардида, омиллар таҳлилида корхонанинг молиявий ҳолатига таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлил этилади.

Корхоналар фаолиятини ўрганишда бухгалтерия ҳисоботи асосий манба бўлиб хизмат қилади. Улар молиявий маълумотларнинг умумлаштирилиши натижасида тузилади ҳамкорликда ишловчилар ўртасида бир-бирини ўрганиш воситаси бўлади. Ҳисобот маълумотлари асосида корхона фаолиятини ўрганишга қизиқувчиларни шартли равишда бевосита ва билвосита талабгорларга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга мулк эгалари, қарз берувчи, мол етказиб берувчи, харидорлар, солиқчилар, молиячилар, корхона ишчи ва раҳбар ходимлари киради. Ҳар бир қизиқувчи ўзининг манфаати ва талабига қараб, молиявий ҳисоботларни таҳлил этади. Мулк эгаси сармоядан қанчалик самарали фойдаланилаётганлиги, қўшма олинадиган даромад суммаси билан қизиқса, қарз берувчи берилган маблағни қайтариб олиш имкониятини олдиндан билишга ҳаракат қилади. Билвосита қизиқувчи истеъмолчиларга — аудиторлик фирмалари, биржалар, ассоциация вакиллари, матбуот ходимлари, касаба уюшмалари ва бошқалар киради. Улар молиявий ҳолатга алоқадор бўлмасда, биринчи гуруҳ талабгорларининг манфатини ҳимоялаш мақсадида ҳисобот маълумотларини ўрганадилар. Молиявий маълумотлардан фойдаланган ҳолда корхоналар фаолиятига тўғри баҳо бериш муҳим вазифадир. Ушбу китобда бухгалтерия ҳисоботи асосида корхоналар фаолиятининг молиявий таҳлилинини ўтказиш услуби баён этилган. У молиявий ҳисоботни ўрганишга қизиқувчи тадбиркорлар, солиқ, молия, банк тизими ходимлари ва кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Бозор иқтисоди шароитида -жадвал, жамоа, қўшма, кичик ҳиссадорлик, хусусий ва бошқа шаклдаги мулкка эга бўлган корхоналар молиявий аҳволини ўрганишнинг мазмуни шундан иборатки, бунда ўз вақтида пул тушумларининг келиши, ҳисоблашиш

интизомга риоя қилиш, хусусий ва қарз маблағларининг тўғри нисбатга бўлишини таъминлаш, молиявий тартиб ва интизомга, барча ишлаб чиқариш бўғинларида иқтисод ва тежамкорликка риоя қилиш муҳим аҳамият касб этади. Корхоналарнинг молиявий ҳолати кўп жиҳатдан — бахр, кредит, фойда ва унинг иқтисодий тақсимланиш механизмига боғлиқдир. Барқарорлик бўлган жойда барча хўжалик муомалалари ва ҳисоб-китоблар ўз вақтида бажарилади. Шу боис бозор шароитида ҳар қандай корхонанинг молиявий аҳволини билиш ва ўрганишга эътибор кучаймоқда.

Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлилетишда молиявий таҳлилнинг асосий вазифалар қуйидагилардан иборат бўлади:

— корхонанинг молиявий аҳволини ҳар томонлама ўрганиб, унинг ҳолатига аниқ ва ҳолисона баҳо бериш;

— маблағ ва манбаларнинг жойланишини текшириш, уларни тўғри ёъналишда ишлатилганлигини аниқлаш;

— ҳисоблашиш ишларининг ўз муддатида бажарилганлиги, дебитор ва кредиторлик қарзлари таркибини ўрганиш;

— корхонанинг ўзига қарашли маблағлари билан қарз маблағлари ўртасидаги нисбат ва айланма маблағларни манба билан таъминланганлигини текшириш;

— молиявий интизомга қанчалик амал қилишни аниқлаш ва тўлов қобиятига баҳо бериш;

— корхона мулкининг қадрлиги ва тез пулга айлана олиш даражасини ўрганиш;

— айланма маблағлардан фойдаланишга бахр бериш ва корхонанинг молиявий аҳволини яхшилаш бўйича таклифлар баён этиш ва ҳ.к.

Таҳлилнинг асосий мақсади — молиявий фаолиятдаги ютуқ ва камчиликларни аниқлаб, маблағлардан янада тўғри фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тартибини мустаҳкамлашга қаратилади. Демак, бу маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш, харажатларни тежаш, пулмолия алоқалари ва бошқа фаолиятларнинг бир-бирига боғлиқлигини кўрсатади. Молиявий таҳлилни бажаришда зарур бўладиган манбаларга корхона баланси, унга қилинган иловалар ва бошқа ҳисобот маълумотлари киради. Шунингдек, бухгалтериянинг синтетик ва аналитик счётлари маълумотларидан ҳам кенг фойдаланиш лозим. Чунки кейинги йшшарда тузиладиган ҳисоботларнинг ҳажми қисқариб, таҳлил имкониятларини чегаралашга олиб келмоқда.

Айниқса, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш, махсус ва мақсадли маблағлар, захира жамғармаси, фойда ва зарарлар, турли хил ҳисоб-китоблар, қимматли қотоз ва векселлар бўйича маълумотлардан кўпроқ фойдаланилади. Булар хўжалик фаолиятининг тўғри бошқарилиши, унинг молиявий барқарор бўлиши ва тўлов қобилиятининг яхшиланишига бевосита таъсир кўрсатади.

11.2. Бухгалтерия балансининг таркиби ва тузилиши

Баланс — корхона маблағлари ва қоплаш манбаларининг маълум даврдаги ҳолатини кўрсатади. Ҳисоб-китоб ишларини халқаро анъанавий талаблар бўйича юритишга оз бўлсада яқинлаштирилиши ҳамда 1997 йилда жорий қилинган ва корхоналар тузадиган янги бухгалтерия баланси бозор иқтисоди сари қўйилган дастлабки кадам бўлган эди. Мазкур баланс йиллар давомида амалиётда қўлланилди ва уни такомиллаштириш ва халқаро стандартларга янада мослаштириш зарурияти туғилди. Шу сабабли ҳам 2002 йилда янги счётларга асосланган молиявий ҳисобот шакллари, жумладан, бухгалтерия баланси ҳам қабул қилинди. Бугунги кунда мазкур баланс амалда кенг қўлланилмоқда.

Замонавий иш юритиш шартшароитига мос келувчи балансда актив ва пассив томонлари бўлади. Актив томонида корхона маблағлари, пассивида эса хўжаликнинг ўзига тегишли манбалар, кредитга ва қарзга олинган бошқа манбалар кўрсатилади. Актив маблағдарнинг ошиши, пассивдаги манбалар ва фойда (даромад)нинг кўпайиши билан боғлиқдир. Баланснинг барча бўлим ва бандларини чуқур ўрганиш молиявий аҳволни тўлиқ ўзлаштиришнинг асосини ташкил қилади. Қуйида, бугунги кунда амалда бўлган, яъни 2002 йил 27 декабрда тасдиқланган бухгалтерия балансининг кенгайтирилган шакли келтирилган..

Ўзбекистон Республикаси
Молия вазирлигининг 2002 йил 27
декабрдаги 140-сонли буйруғига
1-сонли илова

Приложение №1
к приказу Министерства финансов
Республики Узбекистан от
27 декабря 2002 года № 140

БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ (1-сонли шакл)
БУХГАЛТЕРСКИЙ БАЛАНС (форма №1)

_____ 200_ йилга	Кодлар
На _____ 200_ год.	
Корхона, ташкилот _____	0710001
Тармоқ _____	
Ташкилий-ҳуқуқий шакли _____	
_____	ВНУТ bo'yicha
Мулкчилик шакли _____	1-shakl
_____	
Вазирлик, идора _____	КТУТ bo'yicha
ва бошқалар _____	
_____	ХХТУТ
Солиқ тўловчининг _____	bo'yichaТНСНТ
идентификацион рақами _____	bo'yichaМСНТ
Ҳудуд _____	bo'yichaДВІВТ
Манзил _____	bo'yichaСТІР
Улчов бирлиги, минг сўм _____	
_____	МНОВТJo'natilgan
Тақдим қилиш муддати _____	

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр рақами Код стр.	Ҳисобот даври бошига На начало отчетного периода	Ҳисобот даври охирига На конес отчетного периода
1	2	3	4
АКТИВ			
И. УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР.		И. ДОЛГОСРОЧНИЕ АКТИВИ	
Асосий воситалар: Основные средства:			
Бошланғич (тикланиш) қиймат (0100, 0300) Первоначальная (восстановительная) стоимость	010	541379,4	1003973,9
Ескириш суммаси (0200) Сумма износа	011	171122,1	313624,7
Қолдиқ (баланс) қиймат (010—011 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	012	370257,3	690349,2
Ноиоддий активлар: Нематериалние активи:			
Бошланғич қиймат (0400) Первоначальная стоимость	020	575,0	575,0
Амортизация суммаси (0500) Сумма амортизации	021	230,0	339,2
Қолдиқ (баланс) қиймат (020—021 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	022	345,0	235,8
Узоқ муддатли инвестициялар, жами (040+050+060+070+080 сатрлар), шу жумладан: Долгосрочные инвестиции, всего (040+050+060+070+080), в том числе:			
Қимматли қоюзлар (0610) Сенние бумаги	040	—	—
Шуьба хўжалик жамиятларига инвестициялар (0620) Инвестици в дочерние хозяйствение общества	050		
Қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар (0630) Инвестици в зависимие хозяйственние общества	060		
Хорижий сармоя иштирокидаги корхоналарга инвестициялар (0640) Инвестици в предприятие с иностранные капиталом	070		
Бошқа узоқ муддатли инвестициялар (0690) Прочие долгосрочные инвестиции	080		
Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар (0700) Оборудование к установке	090	—	—
Капитал қўйилмалар (0800) Капиталние вложения	100	-	-

Узоқ муддатли дебиторлик қарзлари (0910, 0920, 0930, 0940) Долгосрочная дебиторская задолженность	110		
Шундан: муддати кечиктирилганлари Из нее: просроченная	111	—	—
Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар (0950, 0960, 0990) Долгосрочные оцроченные расходи	120		
1-бўлим бўйича жами (012+022+030+ +090+100+110+120 сатрлар) Итого по разделу И (стр. 012+022+030+ +090+100+110+120)	130	370602,3	690585,0
ИИ. ЖОРИЙ АКТИВЛАР ИИ. ТЕКУЩИЕ АКТИВИ			
Товармоддий захиралар, жами (150+ +160+170+180 сатрлар), шу жумладан: Товарноматериалние запаси, всего (стр. 150+160+170+180), в том числе:	140	499131,5	361443,8
Ишлаб чиқариш захиралари (1000, 1100, 1500, 1600) Производственные запаси	150	157974,4	94010,4
Тугалланмаган ишлаб чиқариш (2000, 2100, 2300, 2700) Незавершенное производство	160	105937,0	
Тайёр маҳсулот (2800) Готовая продукция	170	235220,1	267433,4
Товарлар (2900 дан 2980 нинг айирмаси) Товари	180	—	—
Келгуси давр харажатлари (3100) Расходи будущих периодов	190	204758,2	165726,3
Муддати кечиктирилган харажатлар (3200) Оцроченные расходи	200		
Дебиторлар, жами (220+230+240+250+260+270+280+290+300+310 сатрлар) Дебитори, всего (стр.220+230 +240+ +250+260+270+280+290+300+310)	210	84386,9	61630,7
Шулардан; муддати ўтгани (кечиктирилганлари) Из нее: просроченная	211		
Харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзлари (4000 дан 4900 нинг айирмаси) Задолженность покупателей и заказчиков	220	65455,8	61630,7
Адоҳида бўлинмаларнинг қарзлари (4110) Задолженность обособленных подразделений	230		
Шуба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзлари (4120) Задолженность дочерних и зависимых хозяйственных обществ	240		

Ходимларга берилган бўнақлар (4200) Аванси, виданние персоналу	250	—	—
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар (4300) Аванси, виданние поставшикам и подрядчикам	260		
Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари (4400) Авансовие платежи по налогам и сборам в бюджет	270		
Мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнақ тўловлари (4500) Авансовие платежи в государственные севелих фонди и по страхованию	280		
Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзлари (4600) Задолженност учредителей по вкладам в уставный капитал	290		
Ходимларнинг бошқа операциялар бўйича қарзлари (4700) Задолженност персонала по прочим операциям	300		
Бошқа дебиторлик қарзлари (4800) Прочие дебиторские задолженности	310	18931,1	—
Пул маблағлари, жами (330+340+350+ +360 сатрлар), шу жумладан: Денежные средства, всего (стр. 330+ +340+350+360), в том числе:	320	23168,6	23871,2
Кассадаги пул маблағлари (5000) Денежные средства в кассе	330	—	—
Ҳисоб-китоб варағидаги пул маблағлари (5100) Денежные средства на расчетном счете	340	23168,6	23871,2 .
Хорижий валютадаги пул маблағлари . (5200) Денежные средства в иностранной валюте	350		
Бошқа пул маблағлари ва эквивалентлар (5500, 5600, 5700) Прочие денежные средства и эквиваленти	360		
Қисқа муддатли инвестициялар (5800) Краткосрочные инвестиции	370	—	—
Бошқа жорий активлар (5900) Прочие текущие активы	380		
ИИ бўлим бўйича жами (140+190+200+ +210+320+370+380 сатрлар) Итого по разделу ИИ (стр. 140+190+200+210+320+370+380)	390	811455,2	612672,0

БАЛАНС АКТИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (130+390 сатрлар) ВСЕГО ПО АКТИВУ БАЛАНСА (стр. 130+390)	400	1182047,5	1303257,0
ПАССИВ			
И. ЎЗ МАБЛАҒЛАРИ МАНБАЛАРИ И. ИСТОЧНИКИ СОБСТВЕННЫХ СРЕДСТВ			
Устав капитали (8300) Уставний капитал	410	27590,0	27590,0
Қўшилган капитал (8400) Добавленный капитал	420	9021,7	9021,7
Резерв (захира) капитал (8500) Резервный капитал	430	298311,3	623718,1
Сотиб олинган ўз аксиялари (8600) Выкупленные собственную акции	440	—	—
Тақсимланмаган фойда (Қопланмаган зарар) (8700) Нераспределенная прибил (непокрытый убыток)	450	62807,7	62807,7
Мақсадли тушумлар (8800) Селевие поступления	460		
Бўлғуси харажатлар ва тўловлар захиралари (8900) Резерви предстоящих расходов и платежей	470		
1-бўлим бўйича жами (410+420+430+ +440+450+460+470 сатрлар) Итого по разделу И (стр. 410+420+430+440+450+460+470)	480	272115,3	597522,1
ИИ. МАЖБУРИЯТЛАР. ИИ. ОБЯЗАТЕЛЬСТВА			
Узоқ муддатли мажбуриятлар, жами (500+510+520+530+540+550+560+570+ +580+590 сатрлар) Долгосрочные обязательства, всего	490	10471,4	25269,8
Шу жумладан: узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (500+520+540+560+590 сатрлар) В том числе: долгосрочная кредиторская задолженность	491		
Улардан: муддати кечиктирилган узоқ муддатли кредиторлик қарзлари Из нее: просроченная долгосрочная кредиторская задолженность	492		
Маҳсулот йетказиб берувчилар ва пудратчилардан узоқ муддатли қарзлар (7000) Долгосрочная задолженность поставщикам и подрядчикам	500	10471,4	25269,8

Алоҳида бўлинмалардан узоқ муддатли қарзлар (7110) Долгосрочная задолженность обособленным подразделениям	510		.
Шуьба ва қарам хўжалик жамиятларидан узоқ муддатли қарзлар (7120) Долгосрочная задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обвдествам	* 520	—	
Муддати кечиктирилган узоқ муддатли даромадлар (7210, 7220, 7230) Долгосрочные оцроченние доходи	530		
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати кечиктирилган узоқ муддатли мажбуриятлар (7240) Долгосрочные оцроченние обязательства по налогам и обязательным платежам	540		
Муддати кечиктирилган бошқа узоқ муддатли мажбуриятлар (7250, 7290) Прочие долгосрочные оцроченние обязательства	550		
Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар (7300) Аванси, полученнию от покупателей и заказчиков	560		
Узоқ муддатли банк кредитлари (7810) Долгосрочные банковские кредити	570	—	—
Узоқ муддатли қарзлар (7820, 7830, 7840) Долгосрочниую займи	580	—	—
Бошқа узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (7900) Прочие долгосрочные кредиторские задолженности	590		
Жорий мажбуриятлар, жами (610+620++630+640+650+660+670+680+690+700 +710+720+730+740+750+760 сатрлар) Текушие обязательства, всего (стр. 610++620+630+640+650+660+670+680+690++700+7 10+720+730+740+750+760)	600	899460,8	680465,1
Шу жумладан: жорий кредиторлик қарзлари (610+630+650+670+680+690+700++710+7 20+760 сатрлар) В том числе: текушая кредиторская задолженность (стр. 610+630+650+670+680+690+700 +710+720+760)	601	899460,8	680465,1
Улардан: муддати ўтган (кечиктирилган) жорий кредиторлик қарзлари Из нее: просроченная текушая кредиторская	602		

задолженность			
Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан қарзлар (6000)			
Задолженность поставщиками и подрядчикам	610	885163,4	658079,7
Алоҳида бўлинмалардан қарзлар (6110) Задолженность обособленные подразделениям	620		—
Шуъба ва қарам хўжалик жамиятларидан қарзлар (6120) Задолженность дочерним и зависимых хозяйственных обществам	630		
Муддати кечиктирилган даромадлар (6210, 6220, 6230) Оцроченнию доходи	640	—	—
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати ўтган (кечиктирилган) мажбуриятлар (6240) Оцроченнию обязательства по налогам и обязательных платежам	650		
Муддати ўтган (кечиктирилган) бошқа мажбуриятлар (6250, 6290) Прочие оцроченние обязательства	660	—	—
Олинган бўнақлар (6300) Полученние аванси	670	—	
Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар (6400) Задолженность по платежам в бюджет	680	12325,4	20746,5
Суғурталаш бўйича қарзлар (6510) Задолженность по страхованию	690	1022,6	685,3
Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар бўйича қарзлар (6520) Задолженность по платежам в государственные целевые фонды	700	214,4	370,9
Таъсисчиларга қарзлар (6600) Задолженность учредителям	710		
Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар (6700) Задолженность по оплате труда	720	735	578,6
Қисқа муддатли банк кредитлари (6810) Краткосрочные банковские кредити	730	—	
Қисқа муддатли қарзлар (6820, 6830, 6840) Краткосрочные займи	740		
Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми (6950) Текушая часть долгосрочных обязательств	750		
Бошқа кредиторлик қарзлари (6900, бундан 6959 мустасно) Прочие	760		4Д

кредиторские задолженности			
ИИ бўлим бўйича жами (490+600 сатрлар) Итого по разделу ИИ (стр. 490+600)	770	909932,2	705734,9
БАЛАНС ПАССИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (480+770 сатрлар) ВСЕГО ПО ПАССИВУ БАЛАНСА (стр. 480+770)		1182047,5	1303257,0

**Балансдан ташқари сўётларда ҳисобга олинадиган қийматликларнинг мавжудлиги
тўғрисида маълумот**

Справка о наличии ценностей, учитываемых на забалансовых счетах

Кўрсаткичлар номи	Сатр коди	Ҳисобот даври бошига	Ҳисобот даври охирига
1	2	3	4
Қиска муддатли ижарага олинган асосий воситалар (001)	790		
Масъул сақлашга қабул қилинган товармоддий қийматликлар (002)	800		
Қайта ишлашга қабул қилинган материаллар (003)	810		
Комиссияга қабул қилинган товарлар	820		
Ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар (005)	830		
Қатий ҳисобот бланкалари (006)	840		
Тўловга қобилияциз дебиторларнинг зарарга ҳисобдан чиқарилган қарзи (007)	850		
Олинган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти (008)	860		
Берилган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти (009)	870		
Узоқ муддатли ижара шартномасига асосан берилган асосий воситалар (010)	880		
Суда шартномаси бўйича олинган мулклар (011)	890		
Келгуси даврларда солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажатлар (012)	900		
Вақтинчалик солиқ имтиёзлари (турлари бўйича) (013)	910		
Фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари (014)	920		

Раҳбар _____

Бош бухгалтер _____

Баланс маълумотларида ишлаб чиқаришни узлуксиз олиб бориш учун зарур бўлган ва ҳисобот тузиш даврига қиймат шаклидаги мол-мулки ҳамда уни қоплашга жалб қилинган манбалари ўз аксини топади. Бу кўрсаткичлар мол-мулк ҳажми, таркиби ва қийматининг қай даражадалигини ифолалайди. Шунингдек, мол-мулкнинг молиялаштириш манбалари, яъни ўзига тегишли манбалар ва четдан қарзга жалб қилинган манбалар ҳолати ҳам пассивда келтирилган. Балансдаги ҳар бир банд ва бўлим корхоналарнинг молиявий ҳолатига боғлиқ, шунинг учун ҳам уни чуқур ўрганиш лозим.

Актив қисм — асосий ва айланма маблағларнинг ҳолатини кўрсатиб, молиявий хўжалик жараёнини юритиш вазифасини бажаришда бу мулклардан фойдаланади. Мулк тўпланган молиявий ҳамда давлат ташкилотлари маблағи, хусусий шахслар жамғармаси, ҳиссадор ва таъсисчиларнинг улуши, банк кредити, чет эллик сармоядорлар ва ҳоказо маблағлар эвазига сотиб олинади. Айрим ҳолларда таъсисчилар асосий восита ва моддий бойликларнинг ўзини бериши ҳам мумкин. Асосий ва айланма маблағлар ишлаб чиқариш фаолиятини узлуксиз юритишга хизмат қилади. Ўз ўзидан бу фаолият давомида ўзгаради, ҳаракатда бўлади ва таркиби янада янгиланади.

Баланснинг биринчи бўлими «**Узоқ муддатли активлар**» деб номланиб, номоддий актив ва асосий воситалар бошланғич, эскириш ва қолдиқ қийматда, ўрнатиладиган асбоб-ускуналар, тугалланмаган капитал ва узоқ муддатли қўйилма таъсисчилар билан ҳисоб-китоблар ва бошқа оборотдан ташқари бўлган активлардан иборатдир. Номоддий активлар корхонага даромад келтириш ёки унинг ишлаб чиқаришини юритишга шарт-шароит яратувчи, натурал буюм шаклига эга бўлган мулквий ҳуқуқий қийматлар, патентлар, муаллифлик ҳуқуқи, савдо маркалари, «Ноухау», йердан, сувдан ва бошқа табиий бойликлардан, бино, иншоот ва қурилмалардан фойдаланиш ҳуқуқларидан иборат бўлади. Шунингдек, бу бандда ҳиссадорлик жамияти бошқаруви келишувига мувофиқ Низом жамғармасини ташкил қилиши учун ажратган номоддий активлари ҳам акс этади. Номоддий активлар таркибида корхона манфаати учун келгусида ишлатилиши. мўлжалланган илғор технологиядан фойдаланиш ҳуқуқи, уларни олиб келиш ва ишлатишга тайёрлаш харажатлари қўшилган ҳолда акс этади. Бу ҳолат қўшма корхоналардаги Ўзбекистон Республикасининг резиденти бўлган юридик шахс билан, хорижий сармоядорлар ҳамкорлиги туфайли кўпроқ вужудга келади.

Ишлаб чиқариш ва хизмат бинолари, иншоотлар ва ускуналардан фойдаланиш харажатлари ижара ҳақи суммасига тенг бўлади. Умуман номоддий активлар бошланғич баҳода кўрсатилади, хизмат муддатига қараб унинг эскириши ҳисобланади ва баланс жамланганда қолдиқ баҳодаги сумма қўшилади. «**Асосий воситалар**» бандида баланс тузилган вақтгача бўлган 0100 счётлари қолдиғи кўрсатилади. Бу ҳисобнинг дебитида йил давомида кирим қилинган, кредитига эса йил давомида чиқиб кетганлари акс эттирилади. Асосий воситалар бўйича эскириш ҳисобланади, буни аниқлаш мураккаб. Шунинг учун тўлиқ тиклаш учун ҳисобланган амортизация суммасига эскириш тенг деб шартли қабул қилинади. Амортизацияни ҳисоблаш махсус меъёрлар асосида (бошланғич ёки тиклаш баҳосига нисбатан фоиз ҳисобида) аниқланади. Меъёрлар ҳар бир асосий восита турлари бўйича дифференциялашган, лекин амортизацияни ҳисоблашда асосий воситаларнинг хизмат муддати тугагунча, бошланғич ёки қолдиқ қийматини эскириш сифатида янги яратилаётган қийматга ўтказиши лозим. Ҳисоблашнинг тезлашган меъёрини қўллаш мумкин, фақат бу тартиб фаол қатнашувчи (машина, ускуна ва транспорт) воситаларга тааллуқлидир.

Асосий воситаларнинг эскириши 0200 счётларида ҳисоблангач, шунга қараб амортизациялашган ёки қолдиқ баҳодаги асосий воситалар ҳажми аниқланади, яъни

бошланғич баходан (0100 счёт) эскириш сумма (0200 счёт) айириб топилади. Шу бандда узоқ муддатга ижара олинган, ишлатилиши ёки концервацияда турганлигидан қатъий назар балансидаги асосий воситалар қиймати акс этади. Балансинг қолган қисмида капитал қўйилмалар, шуьба корхоналардаги аксиялар, шуьба корхоналарга берилган қарзлар, уюшма корхоналардаги аксиялар, уюшма корхоналарига берилган қарзлар, узоқ муддатли инвестициялар ва бошқа активлар курсатилади. Бу хўжалик ёки пудрат усулида бажарилаётган тугалланмаган капитал қурилиш, асосий пода тузиш харажатлар, моддий бойликлар қидириш ишлари учун сарфлар ва шу мақсадларга ажратиладиган маблағларни кўрсатади. Капитал харажатларни корхона ўз маблағи ёки узоқ муддатли кредит эвазига бажариши мумкин.

«Узоқ муддатли инвестициялар» бандида ҳамкорликда ишлашга келишганларнинг корхона устав фондига қўшган ҳиссаси ёки берган қарзи, бир йилдан ортиқ муддатга қийматли қоғоз учун қўйган маблағи кўрсатилади. Қийматли қоғозлар мулк эгасининг ҳуқуқини акс эттириб, маълум даражадаги қушимча фойданинг фоизи даромад келтиради. Бундай қоғозлар бошқа корхоналарнинг аксия ва облигациялари, давлат томонидан чиқарилган ички заёмдир, банкдан сотиб олинган узоқ муддатли жамғармали сертификатлардир. Бу банд учун суммани 0600 «Узоқ муддатли инвестициялар» счётлари қолдиғидан олинади.

Баланс активининг ИИ бўлими **«Жорий активлар»** деб номланиб, асосий ўринни «Товар моддий захиралар» банди эгаллайди. Чунки, бу бандда корхона ишлаб чиқаришни юритишга зарур бўлган буюмлар жамланади. Унда хомашё ва материаллар, сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмлар, конструкциялар ва деталлар, уруғ, ем-хашак, ёқилги, идишлар ва идишбоп материаллар, эҳтиёт қисмлар, қайта ишлаш учун четга берилган материалларнинг ҳақиқий таннархи (сотиб олиш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар) кўрсатилади. Ушбу бўлимнинг янги хусусияти шундаки, арзон баҳоли ва тез эскирувчан буюмлар бошланғич, эскириш ва қолдиқ баҳоларда келтирилади ҳамда баланс жамланганда фақат қолдиқ баҳодаги, яъни яроқли қиймати қўшилади. Пул маблағлари, валюта маблағлари, ғазнадаги пуллар, қисқа муддатли қўйилмалар бандларида материал шаклида бўлмаган бойликлар акс эттирилади. Бу маблағларнинг ҳажми корхонанинг ихтисослашганлиги, бозор муносабатларида таъминотнинг ташкиллаштирилиши ва бошқа кўпгина сабабларга боғлиқ. Масалан, саноатда пул салмоғи юқори бўлса, савдо ташкилотларида эса дебиторлар билан ҳисоб-китоблар кўп бўлиши мумкин, чунки бу товарларни сотишга бориб қадалади. энг аввало, дебиторлар билан ҳисоб-китоблар кўрсатилади, чунки ҳозирги шароитда бу масалани таҳлил қилиб туриш зарурдир. Дебиторлар бошқа юридик (корхона, ташкилот ва муассаса) ва жисмоний шахслар тўлаши лозим бўлган қарздорлардир. Қарздорларни шартли икки гуруҳга ажратиш мумкин: одатдаги ва асосланмаган. Одатдаги қарзларга ишлаб чиқариш, товарлар сотиш ва хизмат кўрсатишга аввалдан қарз бериш, даъво қилиш ва шу каби муносабатлар туфайли юзага келган, аммо тўлаш муддати ҳали етмаганлари киради. Асосланмаган қарзлар фаолият давомидаги камчиликлар, товар ва моддий бойликларнинг камомади, ўғрилиқ ва ҳар хил ёъқолишлар ҳисобига пайдо бўлади. Бу ҳолат доимо назоратда бўлиб, мунтазам таҳлил этиб боришни талаб қилади. Умуман, дебитор қарзларнинг мавжудлиги молиявий аҳволга салбий таъсир кўрсатади. Шу боис товар, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар учун олинган векселлар бўйича, шуьба корхоналари, бюджет, ходимлар ва бошқа дебиторлар билан бўлган муносабатлар хусусида баланс тузилган даврдаги ҳолат кўрсатилади. ИИ бўлим активида мол етказиб

берувчилар ва пудратчиларга берилган аванслар ва қисқа муддатли молиявий кўйилмалар ҳам келтирилади.

Маблағларни ўрганишда пул маблағларининг таҳлили алоҳида ўринни эгаллайди. Бундай маблағлар ҳисоб-китоб, валюта счёти ва ғазнадаги пуллар тушунилади. Мазкур маблағлар тўлов мажбуриятларининг бажарилишида бирламчи восита бўлиб хизмат қилади. Айниқса, ҳисоб-китоб ва валюта счётидаги маблағлар маҳсулот етказиб берувчилар, пудратчилар, ишчи-хизматчилар, бюджет, банк, суғурта ва бошқалар билан бўладиган алоқа манбаидир. Шу туфайли бу масала алоҳида ўрганилиши лозим. Шу йерда ўтган ва жорий йилдаги кўрилган зарарлар ҳам акс эттирилиши керак.

Корхона мулки ва маблағларнинг келиб чиқиш манбалари балансининг пассивида кўрсатилади. Булар ўзига қарашли ва четдан жалб қилинган манбаларга ажратилади. Жалб қилинган манбаларга банк кредитлари ва кредиторлик қарзлари киради.

Пассив ҳам худди актив қисм каби иккита бўлимдан иборат. Яъни баланс пассивининг биринчи бўлими — «**Ўзмаблағлари манбалари**» деб номланиб, бунда устав капитали, кўшилган капитал, резерв капитал, тақсимланмаган фойда ёки қопланмаган зарар, мақсадли тушум ва фондлар келгуси давр сарфлари ва тўловлари учун резервлар, келгуси давр даромадлари акс эттирилади. Пассивнинг «Устав капитали» бандида хўжалик фаолиятини юритиш учун ажратилган маблағлари кўрсатилади. Ҳиссадорлик жамиятларида эса ҳар бир қатнашчининг кўшган ҳиссаси устав фондида кўрсатилади. Дивидент сифатида тақсимланадиган соф фойда ҳажми ҳам кўшилган ҳиссага қараб аниқланади. Демак, устав фонди бозор иқтисоди шароитида юридик шахс сифатида корхонанинг ўзига тегишли маблағи ва акционерларнинг кўшган ҳиссасидан иборат бўлади. Ҳар бир қатнашчи шахсий ҳиссасига қараб корхонанинг хўжалик ва молиявий фаолиятига аралашади. Ҳамкорликдаги, ҳиссадорлик, қўшма ва кичик корхоналарнинг низом жамғармаси ҳажми қатнашчилар кўшган бадаллар миқдорида боғлиқ бўлади.

Кўшилган капитал, резерв капитал бандларида корхонанинг бойликларини қайта баҳоланишидан, олган фойдасидан ташкил этилган резервлардан, кўшимча аксиялар чиқариш натижаларидан кўпайган хусусий манбалар кўрсатилади.

Пассив И бўлимига тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) ҳам киритилади. Бу банднинг суммаси корхонанинг олган фойдаси миқдорида ва унинг тақсимланишига боғлиқдир. Корхона ўз олдидаги фойдадан тўлаши лозим бўлган мажбуриятларини бажариб бўлгандан сўнг, қолган қолдиқ келгусида резерв сифатида фойдаланилишини кўзлашиб қолдирилади. Тақсимланмаган фойда банди ўтган йиллардаги фойдадан қолган суммаларни ҳам ифодалайди. Балансда корхонанинг ўз маблағлари манбаи қанча кўп улушни эгалласа, шунчалик молиявий аҳвол ишончли бўлади.

Баланс пассивининг иккинчи бўлими «**Мажбуриятлар**» деб номланиб, унда корхонанинг узоқ муддатли ва жорий мажбуриятлари акс эттирилади. Узоқ муддатли мажбуриятларга — узоқ муддатли банк кредитлари ва узоқ муддатли қарзлар ва шу каби узоқ муддатли мажбуриятлар киритилади. Банк кредитлари ишлаб чиқаришни техник жиҳозлаш, асосий воситалар сотиб олиш ва қуриш, асосий пода ташкил қилиш ва бошқа кўпгина истикболли лойиҳаларни маблағ билан таъминлаш мақсадида олиниши мумкин. Қарзлар бандида эса бошқа корхоналардан (банкдан ташқари) олинган қарз суммалари кўрсатилади. Бу бандларни тўлдириш учун зарур маълумотлар «Банкларнинг узоқ муддатли кредитлари» ва «Узоқ муддатли қарзлар» счётлар қолдиғидан олинади.

ИИ бўлим пассивини ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга. Баланс пассивининг иккинчи бўлими «**Мажбуриятлар**» деб номланиб, бу бўлимда қисқа муддатли банк кредитлари ва қарзларини, корхона ишчи-хизматчилари учун банк кредитлари, товарлар, бажарилган

ишлар, хизматлар учун берилган векселлар, меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича, ижтимоий химоялаш, суғурта, таъминот, мулкӣ ва шахсий суғурта, бюджет билан, ундан ташқари тўловлар, шуъба корхоналари ва бошқалар билан бўладиган ҳисоб-китоблар кўрсатилади. Булардан ташқари харидорлар ва буюртмачилардан олинган аванслар, кўзда тутилган даромадлар, харажатлар ва тўловлар захираси, даргумон қарзлар бўйича захиралар ва бошқа қисқа муддатли пассивлар ҳам ушбу бўлимда акс эттирилади. Шу бўлим пассивида жуда кўп бухгалтерия ҳисобининг сётларининг кредит қолдиғи келтирилади. Корхона балансини ўрганишда асосий эътибор йил бошида ўтган даврда мулк ва маблағларнинг қанчалик ўзгарганлиги ҳамда активдаги ҳар бир банд пассивдаги манбалар билан қанчалик таъминлаганлигига қаратилади.

11.3. Мол-мулк таркибининг таҳлили

Янгича иш юритиш шароитида корхоналар мулкнинг таркибини ўрганиш ва уни кўпайтириш ёллларини аниқлаш хўжалик фаолиятининг таҳлилида муҳим ўрин тутади. Айниқса, балансга қараб корхона мол-мулки ва бойлигининг таркибини кузатиш, соф маблағ ҳолатини аниқлаш, имконият меъёрини ўлчашга ёрдам беради. Одатда, корхона маблағларига асосан воситалар ва оборотдан ташқари активлар ҳамда материал (меъёрлаштирилган) айланма пул маблағлари киради. Уларнинг миқдори ҳиссадорлик, ҳамкорлик, кичик ва бошқа корхоналарнинг каттакичиклигига, ихтисослашуви ва бозор шароити рақобатларига бардошлигига боғлиқдир.

Молиявий таҳлилнинг муҳим хусусиятларидан бири корхона мулки, захиралар ва харажатларни ҳар томонлама ўрганишдир. Бундай маблағлар таркибига ишлаб чиқариш захираларя, яъни хомашё ва материаллар, сотиб олинган ярим фабрикатлар ва комплектловчи буюмлар, конструкция ва деталлар, иккиламчи материаллар ва ўрнатилган асбоб-ускуналар, эҳтиёт қисмлар, парвариш ва боқувдаги чорва моллари, уруғ ва емхашак, арзон баҳоли ва тез эскирувчи буюмлар ва бошқалар киради. Улар корхонанинг бир меъёрида ишлаши ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариши ва шартнома бўйича сотиш режасини таъминлашга етарли бўлиши лозим. Шунингдек, захира ва харажатлар таркибига ўсимлик ва чорвачилик бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр чиқимлари, тайёр маҳсулот ва бошқалар ҳам киради.

44-ж а д в а л

АВС» акционерлик жамиятининг бухгалтерия балансини актив моддаларининг таҳлили

Молмулкнинг таркиби	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши (+,—)		
	Сумма, мийг сўм	Салмоғи, %	Сумма, мийг сўм	Салмоғи, %	Сумма, мийг сўм	Салмоғи, %	Йил бошига нисбатан ўсиши, %
1	2	3	4	5	6=42	7=53	8=6/2100
1. Узоқ муддатли активлар	186790	25,99	203491	22,80	+16701	3,19	+8,94
2. Жорий активлар Шу жумладан:	531756	74,01	689066	77,20	+157310	+3,19	+29,58
А) Товармоддий захиралари	470833	65,52	531450	59,54	+60617	5,98	+ 12,87

Б) Пул маблағлари ва қисқа муддатли қўйилмалар	7657	1,08	9491	1,07	+ 1834	0,01	+23,95
В) Дебиторлар	53266	7,41	148125	16,59	+94859	+9,18	+ 178,08
Баланс активининг ЖАМИ	718546	100,0	892557	100,0	+174011	-	+24,22

Тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатларини ҳам ўрганиш ва таҳлил этиш лозим бўлади.

Жадвалда корхона мулкининг ҳажми ва таркиби келтирилган. Уни тузишда баланс маълумотларидан фойдаланиб, соф, ишлатишга лаёқатли бойликлар ҳолати ўрганилади. Келтирилган маълумотлар балансинг жами суммасига тенг бўлади.

44-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида ўрганилаётган жорий даврда жами активлар суммаси 174011 минг сўмга ёки 24,22 % га кўпайган. Активларнинг кўпайишини ижобий баҳолаган ҳолда, маълумотларга эътибор қиладиган бўлсак, активларнинг кўпайиши асосан жорий активларнинг 157310 минг сўмга ортганлиги ҳисобига бўлган. Корхонанинг узоқ муддатли активлари ҳам 16701 минг сўмга ортганлигини ижобий баҳоламоқ лозим. Жорий активларнинг таркибини ўрганадиган бўлсак, жорий йил охирида йил бошига нисбатан товар моддий захиралар 12,87 % га кўпайган, яъни бу 60617 минг сўмни ташкил этади. Акционерлик жамиятининг дебиторлик қарзлари ҳам йил охирига келиб 178,08 % га ёки 94859 минг сўмга кўпайганлигини салбий баҳоламоқ керак. Чунки, дебиторлик қарзининг бундай тартибда ортиб бориши корхона айланма маблағларининг айланишини секинлаштиради, тўлов қобилиятининг ёмонлашувига олиб келади. Корхона активлари таркибида асосий салмоқни товар моддий захиралари эгалламоқда, яъни у 60 % га яқин активлар суммасини ташкил этмоқда. Бу шундан далолат берадики, корхонада меъёрдан ортиқча товар моддий захираси яратилганлигини ҳамда унинг натижасида корхона жорий активларининг айланиши секинлаштиришни кўрсатмоқда. Акционерлик жамияти маъмурияти мавжуд активлардан унумли фойдаланиш чораларини кўриши лозим деб ҳисоблаймиз.

Бозор шароитида айланма маблағлар, захиралар ва тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми энг кам, соф фаолият кўрсатадиган шароит йетарли бўлиши лозим. Таҳлилда эса баланс маълумотлари ва материалларни ҳисобловчи счётлардан фойдаланилади.

11.4. Маблағлар манбаининг таҳлили

Балансинг пассив қисмида корхона маблағларини қоплаш манбалари кўрсатилади. Бозор иқтисодиёти шароитида маблағларни тўлдириш қуйидагилардан иборат:

1. Ўзлик маблағларнинг манбалари.
2. Мажбуриятлар.

Бунда энг муҳдм ўринни корхонанинг ўзига қаршли устав қўшилган, резерв, капиталлар, тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар), мақсадли тушум ва фондлар, келгуси давр сарфлари ва тўловлари учун резервлар, келгуси давр даромадлари эгаллайди. Устав калитал корхона ихтиёридаги доимий беркитилган асосий ва айланма маблағларнинг ҳажмини кўрсатади. У турли хўжалик муомалалари таъсирида ўзгариб

туради. Бунга фойданинг тақсимланиши ҳисобига тўлдирилиш, хомийларнинг аъзолик бадаллари, асосий воситаларнинг қайта баҳоланиши ва бошқалар сабаб бўлиши мумкин.

Маблағларнинг кўпайтириш манбалари таркибида фойда алоҳида ўринни эгаллайди. Фойда ҳажмининг кўпайиши энг аввало Низом жамғармасини тўлдиришга ва бошқа эҳтиёт жамғармалари яратилишга олиб келади. Амортизация ва бошқа фондларнинг ташкил бўлиши ҳам бозор шароитида мазмунан ўзгармоқда. 1991 йилдан амортизация ҳисоблашда тезлаштирган меъёрлар (актив турдаги машиналар, куршшалар, транспорт ва бошқа воситалар бўйича) қўлланиши ва тўлиқ тиклаш қисми бўйича амортизация ҳисоблаш асосий воситалар баланс қийматининг маҳсулотлар таннархига ўтказиб бўлгунга қадар бажаришлик каби янгиликлар жорий этилди.

Кредит ва бошқа мабдағларга қисқа, ўрта, узоқ муддатга мўлжаллаб олинган кредитлар, ўз муддатида узилмаган ссудалар ва бошқа қарз маблағлари киради. Шунингдек кредиторлар билан ҳисоблашишлар ва бошқа пассивлар ҳам шу ерда инобатга олинади. Бунда кредиторлик қарзлардан ташқари бюджетга, суғурта ва меҳнат ҳақи юзасидан корхонанинг қарзлари кўрсатилади.

Бозор иқтисоди қонуниятлари ва талабидан келиб чиққан ҳолда корхонада қарз кам бўлгани маъқул. Жадвалда корхона маблағларининг манбалари кўрсатилган. Жадвал маълумотларидан кўринадикки, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида жорий йилнинг бошига нисбатан йил охирида жами пассивлари суммаси 174011 минг сўмга ёки 24,22% га ортган. Корхонада мол-мулкни ташкил этувчи манбаларнинг бундай тартибда кўпайишини ижобий ҳолат сифатида баҳоламоқ лозим.

45-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятининг бухгалтерия балансини пассив моддаларининг таҳлили

Мол- мулкнинг таркиби	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши (+)		
	Сумма, минг сўм	Салмоғи , %	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Йил бошига нисбатан ўсиши,%
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6/2x100
1.Ўз маблағларининг манбалари	460499	64,09	729410	81,72	+268911	+17,63	+58,39
2. Мажбуриятлар Шу жумладаи:	258047	35,91	163147	18,28	94900	17,63	36,98
а) узоқ муддатли мажбуриятлар	–		–	–	–	–	–
б) жорий мажбуриятлар	258047	35,91	163147	18,28	94900	17,63	36,98
Баланс пассиве-нинг ЖАМИ:	718546	100,6	892557	100,0	+174011	–	+24,22

Аммо, ушбу манбалар қайси манбалар ҳисобига кўпайганлигига алоҳида аҳамият қаратиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Яъни, манбаларнинг кўпайиши, ўз маблағлари манбалари ҳисобигами ёки қарз манбалари ҳисобига экашшгани аниқлаш лозим. Акционерлик жамиятининг маълумотларидан кўринадикки, корхонада жорий йил охирида ўз маблағлари манбалари йил бошига нисбатан 268911 минг сўмга ёки 58,39 % га ўсган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий деб баҳоламоқ лозим. Чунки, ўз маблағлари манбаларининг кўпайиши корхонанинг молиявий мустақиллигининг ортишига, тўлов қобилиятининг яхшиланишига ҳамда корхонанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига олиб келади. Маълумотлардан кўринадикки, корхонада жорий йил охирига мажбуриятлар суммаси 94900 минг сўмга ёки 36,98 % га пасайган. Бу эса мажбуриятларнинг умумий пасивларда тутган салмоғини 17,63 % га камайтирган. Бундан кўринадикки корхонанинг тўлов ликвидлиги анча кўтарилган. Баланс пасивидаги моддаларга эътибор қиладиган бўлсак, асосий салмоқни, яъни 81,72 фоизни ўз маблағлари манбалари ташкил этмоқда. Бу корхонанинг мустақкам молиявий барқарор эканлигидан далолат беради. Мазкур корхонада ҳисобот даврида жорий мажбуриятлари, яъни кредиторлик қарзлари бир қадар камайганлигини ижобий ҳолат сифатида баҳоламоқ лозим.

11.5. Айланма маблағларни қоплашга ўзлик манбаларининг йетиш ёки йетмаслигининг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил этиш, молиявий таҳлилнинг корхона молиявий ҳолатини умумий баҳолаш босқичидан кейинги энг асосий босқич бўлиб, корхонанинг молиявий мустақкамлиги тегишли босқичи ҳисобланади. Ушбу босқичда корхонанинг айланма маблағларини қоплашга корхонанинг ўз маблағлари йетарли ёки йетишмаслиги ҳам ўрганилади.

Баланс маълумотларига қараб корхонанинг айланма маблағлари қандай манбалар ҳисобига ташкил этилганлиги ўрганилади. Бундай таҳлилнинг зарурлиги шундаки, корхоналарнинг молиявий мустақиллиги, барқарорлиги, кредит олишга лаёқатлилигини аниқлашда ўзлик манбалар билан таъминланганлик кўрсаткичи муҳим аҳамиятга эгадир. Қуйидаги жадвалда захира ва харажатларни қоплашга ўзлик манбаларнинг йетарлилигини аниқлаш услуби келтирилган.

Мазкур жадвал маълумотларидан кўринадикки, биз таҳлил қиладиган «АВС» акционерлик жамиятида ҳисобот йили бошига нисбатан йил охирида 268911 минг сўмга ўз маблағлари манбалари кўпайган. Акционерлик жамиятининг узоқ муддатли активлари эса йил бошига нисбатан 16701 минг сўмга ортган. Бунинг натижасида корхонада жорий йил охирига келиб товар моддий захираларни қоплашга тегишли ўзлик манбалари ҳажми 252210 минг сўмга кўпайган. Ўзлик манбаларнинг кўпайишини ижобий ҳолат сифатида баҳоламоқ лозим. Акционерлик жамиятида жорий йил бошида ва охирида узоқ муддатли мажбуриятлари бўлмаган. Қисқа муддатли мажбуриятлари эса йил бошида 258047 минг сўм бўлган бўлса, йил охирига келиб 163147 минг сўмни ташкил этган, яъни қисқа муддатли мажбуриятлари 94900 минг сўмга камайган.

46-жа д в а л

Товар моддий захираларни қоплашга тегишли манбалар билан

таъминланганликнинг таҳлили

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Йил бошига	Йил охирига	Фарқи (+,-)
--------------	------------	-------------	-------------

1	2	3	4
1. Ўз маблағларининг манбалари	460499	729410	+268911
2. Узоқ муддатли активлар	186790	203491	+16701
3. Товар моддий захираларни қоплашга тегашли ўз манбалари (1/2)	273709	525919	+252210
4. Узоқ муддатли кредит ва қарзлар	—		
5. Товар моддий захираларни қоплашга тегишли ўзлик ва узоқ муддатли қарз манбалари (3+4)	273709	525919	+252210
6. Қисқа муддатли кредит ва қарзлар	258047	163147	94900
7. Товар моддий захираларни қоплашга тегишли жами манбалар (5+6)	531756	689066	+157310
8. Товармоддий захираларининг жами	470833	531450	+60617
9. Товар моддий захираларни қоплашга ўз манбаларининг йетарлилиги (+) ёки йетишмаслиги (-), (3-8)	197124	5531	191593
10. Товармоддий захираларни қоплашга ўз ва узоқ муддатли қарз манбаларининг етарлилиги (+) ёки етишмаслиги -, (5-8)	197124	5531	191593
11. Товармоддий захираларни қоплашга жами манбаларнинг йетарлилиги (+) ёки етишмаслиги (-) (7-8)	+60923	+157616	+96693

Бундай ҳолат эса корхонанинг товар моддий захираларини қоплашга тегишли манбаларини қисқаришига таъсир этган. Мазкур акционерлик жамиятида товар моддий захиралари ҳажми бирмунча юқори бўлганлиги учун жорий йил бошида ҳам, йил охирида ҳам товармоддий захираларини қоплашга ўз манбалари ҳамда ўз ва узоқ муддатли қарз манбалари 191593 минг сўмга етарли бўлмаган. Фақатгина қисқа муддатли мажбуриятлар ҳисобигагина товармоддий захираларини қоплашга жами манбалар 96693 минг сўмга ортиқча (йетарли) бўлган. Бундан кўринадики, корхонанинг молиявий барқарорлиги жорий йилнинг бошида ҳам, йил охирида ҳам нобарқарор ҳолатда бўлган. Бундай натижалар бозор иқтисодиёти шароитида унчалик яхши натижа деб ҳисобланмайди. Шу сабабли ҳам, корхона маъмурияти молиявий барқарорликни мустаҳкамлаш учун тегишли чора-тадбирлар кўриши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Умуман олганда корхонанинг молиявий барқарорлиги йил бошига нисбатан йил охирида бироз бўлсада яхшиланганлигини кўришимиз мумкин.

11.6. Молиявий барқарорлик таҳлили

Корхоналар молиявий ҳолатини умумий баҳолашдан кейинги молиявий таҳлил босқичи бўлиб, корхоналарнинг молиявий мустаҳкамлиги (барқарорлиги) таҳлили ҳисобланади. Молиявий мустаҳкамликни таҳлил этишдан олдин молиявий мустаҳкамликнинг мазмуни тўғрисида келишиб олишимиз лозим.

Иқтисодий адабиётларнинг кўпчилигида молиявий мустаҳкамликка (барқарорликка) ва баланс ликвидлигига бир хил таъриф беришади ва аниқланаётган кўрсаткични ёки молиявий мустаҳкамлик ёки баланс ликвидлиги, яъни корхоналарнинг

олинган қарзларни қайтариб бериш қобилиятига эгалик деб тушунилади. Молиявий мустаҳкамлик ва баланс ликвидлиги бу ўз мазмунига эга бўлган икки хил молиявий кўрсаткичлар бўлиб, корхоналар молиявий фаолиятини ҳар хил нуқтаи назардан ифодалайди. *Бу ҳақда республикамизнинг энг йирик иқтисодчи олимларидан бири ҳурматли устозимиз э.Акрмовнинг «Корхоналарнинг молиявий ҳолатнинг таҳлили» деб номланган ўқув қўлланмасида шундай дейилади:*

Молиявий мустаҳкамлик кўрсаткичи комплекс сифатидаги кўрсаткич бўлиб, у:

- корхоналарнинг мураккаб бозор муносабатлари даврида ишлаб чиқаришни сақланиб қолиш имкониятини;

- корхона маблағларидан эркин равишда фойдаланиш имконияти борлигини;

- ишлаб чиқаришни тўхтатмасдан, маҳсулот соташ имконияти борлигини;

- корхоналар фаолиятининг умумий мустаҳкамлилигини;

- корхоналар фаолиятига тўғри бошқарувлик қилинаётганлигини;

- корхоналарда мавжуд молиявий ресурсларни бозор муносабатларининг талабларига жавоб беришлигини;

- корхоналарнинг захира ва харажатларга бўлган эҳтиёжларини

қопловчи манбалар борлиги даражасини крсатади. Демак, молиявий мустаҳкамлик корхоналар молиявий ресурсларининг шаклланиши ва улардан фойдаланиш билан аниқланади. Корхонанинг молиявий барқарорлигига корхоналарнинг бутун хўжалик, ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳамма ёналшлари таъсир кўрсатади. Унга ҳам ички, ҳам ташқи омиллар, шарт шароитлар таъсир этади.

Ички омиллар сифатида қуйидагиларни қўрсатишимиз мумкин:

- корхонада ишлаб чиқаришнинг барқарорлиги;

- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш;

- ишлаб чиқаришни бошқариш;

- корхона устав жамғармасининг ҳажми;

- корхона харажатлари ва даромадларининг нисбати;

- ўзлик маблағларининг манбалари ва корхона мажбуриятларининг нисбати;

- корхона айланма маблағлари таркиби.

Корхоналар ўз фаолияти давомида бошқа хўжалик субъектлари билан иқтисодий алоқаларда бўлар экан, *корхоналар молиявий барқарорлагига ташқи омиллар ҳам таъсир этади. Бундай омиллар таркибига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:*

- корхонанинг товарлар бозоридаги ҳолати;

- корхонанинг экспорт ва импорт алоқалари;

- корхонанинг бошқа корхоналар билан ишга доир алоқаларда активлиги;

- банк органлари, дебитор ва кредитор корхоналар билан алоқалар;

- республикада амалга оширилаётган иқтисодий сиёсат, солиқ, нарх наво ва молия, банк сиёсати, техника, технология сиёсати.

Шундай қилиб молиявий мустаҳкамликка корхона ичидаги ва ундан ташқаридаги вазият, омиллар, шарт шароитлар таъсир кўрсатар экан, бундан кўринадики, молиявий мустаҳкамликнинг даражаси корхоналарнинг ҳозирги ва келгусидаги фаолиятига катта таъсир кўрсатади. Хўш, юқоридаги фикр мулоҳазалардан келиб чиқиб, сиз талабалар олдида шундай муаммоли саволни қўймоқчимиз. Корхонанинг молиявий мустаҳкамлик (барқарорлик) кўрсаткичларининг даражасига биноан корхонадаги қандай муаммоларни йечиш мумкин бўлади? Бу саволга сиз талабаларнинг муносабатингиз қандай?

Демак, молиявий мустаҳкамлик бир қанча омиллар, шарт шароитлар таъсирининг якуни бўлиб, у ўз навбатида корхона фаолиятининг кўп томонларига таъсирини кўрсатар

экан. Молиявий мустаҳкамлик таҳлилини бошламасдан олдин яна бир муаммони ҳал қилиб олсак. Бу молиявий мустаҳкамлик атамасининг мазмуни ҳақидаги муаммодир. Ушбу муаммоли саволни йечиш мақсадида қуйида иқтисодчиралимизнинг фикрлари билан танишиб чиқсак.

Молиявий мустаҳкамликнинг мазмуни шундан иборатки, молиявий мустаҳкамликни ўлчаш, баҳолаш учун фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизимини чегаралаб олиш лозим.

Бунга кўра, ЙГ.Артеменко, М.В.Беллендирларнинг фикрича, молиявий мустаҳкамлик корхона молиявий ресурсларини шаклланиш, тақсимланиш ва фойдаланиш самарадорлигини ифодалайди.

Лекин, маълумки, корхоналар молиявий ресурсларининг шаклланиш, тақсимланиш ва фойдаланиш самарадорлиги уларнинг умуман молиявий ҳолати бўлса, молиявий мустаҳкамлиги корхоналар фаолиятини фақат бир шаклини, ёналишини ифодалайди.

АД.Шеремет, Р.С.Сайфулинларнинг фикрича молиявий мустаҳкамликка тўлашга қодирлик бир мазмунга эга бўлиб, тўлашга қодирлик молиявий мустаҳкамликнинг ташқари кўринишини ифодалайди деб таъкидланади.

Худди шу фикрга А.Н.Ли ва С.И.Шевченколари ҳам эга. Улар ўз мақолаларида молиявий мустаҳкамлик коэффицентининг таҳлили тўғрисида тўхталиб, тўлашга қодирлик кўрсаткичини таҳлил этганлар.

Ҳақиқатда молиявий мустаҳкамлик ва тўлашга қодирлик ҳар хил мазмунга эга бўлиб, бу молиявий кўрсаткичлар турли усулда аниқланади. **Ундан ташқари А.Н.Ли ва С.И.Шевченколари молиявий мустаҳкамликни молиявий барқарорлик деб қабул қилишган. Бу ҳам бизнинг фикримизча нотўғри. Молиявий барқарорлик бу — корхоналарнинг молиявий ҳолатини зарурий бир хил даражада туришини, пасаймаслигини ифодалайди. Молиявий мустаҳкамлик тўғрисида гап борар экан, яна иккита нарсага эътибор бериш лозим. Бу молиявий мустаҳкамликнинг критерияси ва молиявий мустаҳкамликни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими. С.И.Шевченконинг фикрича, молиявий мустаҳкамликнинг критерияси аниқланиши лозим ва бу критерия сифатида корхоналарнинг банкрот бўлиши эҳтимоллигининг паст даражаси тавсия этилади. Бизнингча эса, авваламбор, молиявий мустаҳкамликнинг даражасига биноан корхоналарнинг банкрот бўлиш эҳтимоллиги аниқланилмайди.**

Бизнинг фикримизча, молиявий кўрсаткичларни, шу жумладан, молиявий мустаҳкамлик бўйича ҳам критериялар эмас, оптимал ёки меъёрий даражалари тасдиқланиши керак.

Иқтисодий адабиётларда молиявий мустаҳкамлик даражасини ўлчаш учун ҳар хил кўрсаткич тизимлари тавсия этилади. С.И.Шевченко молиявий мустаҳкамликни аниқлаш учун корхона капиталининг таркибий кўрсаткичлари, В.Г.Артеменко ва М.В.Беллендирлар эса молиявий мустаҳкамликни таҳлил этишда нисбий кўрсаткичлар билан бирга абсолют кўрсаткичлардан ҳам фойдаланишган.

Молиявий мустаҳкамлик албатта, нисбий кўрсаткичлар, захиралар ва харажатлар ҳамда уларни қопловчи манбалар нисбати билан аниқланиши лозим. Захира ва харажатлар билан уларни қопловчи манбалар ўртасидаги абсолют фарқ эса — молиявий мустаҳкамликни кўрсатмайди. Улардан фақат молиявий мустаҳкамликни аниқлаш учун ахборот базаси сифатида фойдаланилади. Шундай қилиб, иқтисодий адабиётларда молиявий мустаҳкамликни таҳлил қилишда энг асосий муаммо, унинг иқтисодий мазмуни бўйича иқтисодчи олимлар ўртасида келишувчанлик ҳали мавжуд эмас экан.

Бозор шароитида молиявий барқарорлик ва тўловга қобилиятлилик корхонанинг муҳим иқтисодий кўрсаткичи ҳисобланади. Молиявий барқарорлик балансдаги

маълумотлар асосида ўрганилади. Ундаги кўрсаткичларни бир-бири билан таққослаб, маблағлар ўртасидаги нисбат ва ўзаро боғланиш аниқланади, Корхонанинг молиявий барқарорлигини белгиловчи энг муҳим кўрсаткичлар қуйидагилардан иборатдир:

1. *Жами маблағдаги корхонанинг ўзига қарашли маблағ улушини қанчалигини ҳисоблаш ёки бу қуйидаги тартибда топилади:*

**(А) корхонанинг ўзига қарашли маблағ
жами маблағ (баланс жами)**

Бунда ўзига қарашли маблағ қанчалик кўп бўлса, шунчалик молиявий барқарорлик юқори бўлади.

2. *Корхонадаги ўзига қарашли маблағ билан, қарзга олинган маблағлар ўртасидаги нисбат ёки бу қуйидаги тартибда топилади.*

**(Б) қарзга олинган маблағ
ўзига қарашли маблағ**

Б
Ўзига қарашли маблағ улуши ортган сари молиявий барқарорлик кучая боради.

3. *Узоқ муддатли қарзлардан фойдаланиш коэффициенти, яъни узоқ муддатли қарз маблағларини корхонанинг ўзига қарашли ва қарз маблағлар суммасининг йиғиндисига бўлинади ёки бу қуйидаги тартибда аниқланади:*

**(В) узоқ муддатга олинган қарз маблағ
корхонанинг ўзига+узоқ муддатга олинган
қарашли маблағ қарз маблағ**

4. *Корхонанинг ўзига қарашли маблағларнинг чаққон ҳаракатчанлик коэффициенти ёки бу қуйидагича топилади:*

**(С) ўзига қарашли айланма маблағ
ўзига қарашли жами маблағ**

5. *эскиришининг жамланиш коэффициенти ёки бу қуйидагича топилади:*

**(Д) асосий воситаларнинг эскириш суммаси
асосий воситалар + номатериал актив**

Бу кўрсаткич баланс маълумотлари бўйича топилади:

6. *Корхона мулки таркибидаги асосий воситаларнинг аниқ қиймати коэффициенти, бу кўрсаткич баланс маълумотлари асосида ҳисобланади ва қуйидагича топилади:*

**(Е) асосий воситалар (қолдиқ баҳода)
жами соф мулк**

7. *Корхонадаги жами мулкнинг ҳаракатчанлиги (чаққонлик) коэффициенти, буни ҳисоблаш қуйидагича бўлади:*

**(К) айланма маблағлар (захира ва пул маблағлари)
жами мулк (баланс жами)**

Юқорида келтирилган кўрсаткичларни таҳлил қилиш корхонанинг молиявий барқарорлигини аниқлаш ва унинг аҳволини баҳолашга ёрдам беради.

Бухгалтерия баланси маълумотлари асосида молиявий коэффициентлар қуйидаги тартибда аниқланади:

1. Молирий мустақиллик коэффициенти қуйидагича аниқланади:

Ўз маблағларининг манбалари (480 сатр)

Баланс жами (780 сатр)

2. Тўлов қобилияти коэффициентлари қуйидаги тартибда аниқланади:

Жорий активлар (390 сатр)

Мажбуриятлар (770 сатр)

47- ж а д в а л

Молиявий коэффициентлар таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил бошига	Йил охирига	Ўзгариши (+,-)
1	2	3	4=3-2
1. Молиявий мустақиллик коэффициенти	0,641	0,817	+0,176
2. Тўлов қобилияти коэффициенти	2,061	4,223	+2,162
3. Қарз ва ўз маблағлари ўртасидаги нисбат коэффициенти	0,560	0,223	-0,337
4. Захира ва харажатларни ўз манбалари билан қопланганлик коэффициенти	0,978	1,372	+0,394
5. Маблағларнинг чакқон ҳаракатчанлик коэффициенти	0,594	0,721	+0,127

3. Қарз ва ўз маблағлари ўртасидаги нисбат коэффициенти қуйидаги тартибда аниқланади:

Мажбуриятлар — узоқ муддатли мажбуриятлар

Ўз маблағларининг манбалари (480 сатр)

4. Захира ва харажатларни ўз манбалари билан қопланганлик коэффициенти қуйидаги тартибда аниқланади:

Ўз маблағлари манбалари + узоқ муддатли мажбуриятлар — узоқ муддатли активлар (480+490—130 сатр)

Товар моддий захиралар (140 сатр)

5. Маблағларнинг чакқон ҳаракатчанлик (маниёровчанлик) коэффициенти қуйидаги тартибда аниқланади:

Ўз маблағлари манбалари + узоқ муддатли мажбуриятлар — узоқ муддатли активлар (480+490—130 сатр)

Ўз маблағларининг манбалари (480 сатр)

Юқоридаги жадвал маълумотларига кўра, «АВС» акционерлик жамиятининг молиявий аҳволига тўғри баҳо бериш учун бухгалтерия балансида асосланган ҳолда молиявий коэффициентлардан фойдаланамиз. Шунга кўра, корхонанинг молиявий мустақиллик коэффициенти йил бошига нисбатан 0,176 коэффициентга ёки 17,6 % га ўсган. Тўлов қобилияти коэффициенти йил бошига нисбатан 2,162 коэффициентга ўсган. Мазкур коэффициентларнинг бундай тартибда ўзгариши корхонанинг молиявий ҳолатини жорий йил бошига нисбатан йил охирида бирмунча яхшиланиб бораётганлигидан далолат беради. Бундан ташқари корхонада мажбуриятларнинг ўз маблағларига нисбатан улушининг пасайганлигини ҳам ижобий баҳоламоқ лозим, яъни бу корхона мажбуриятларининг қисқарганлигидан далолатдир. Маблағлар ҳаракатчанлиги эса йил бошига нисбатан йил охирида 0,127 коэффициентга ўсган. Бу эса корхонада айланма маблағларга бўлган талабни янада тўлароқ қондириб бориш имконини беради. Умуман олганда корхона маълумотлари асосида унинг молиявий коэффициентлари ўрганилганда, ушбу коэффициентларнинг ўзгариши ижобий бўлган.

11.7. Корхона тўлов қобилиятининг таҳлили

Корхоналар кўп турдаги иқтисодий алоқаларни, жумладан, хом-ашё ва материаллар сотиб олиш, тайёр маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ бўлган ҳисоб-китобларни бажаради. Шунингдек, давлат бюджети, молия, банк, сурурта ва кредиторлар билан муносабатда бўлинади. Уларга ҳисоб беришни белгиланган муддатда амалга ошириш, молиявий тартиб интизомига риоя қилиш катта аҳамиятга эга.

Тўлов қобилияти дейилганда, хўжаликнинг муддати келган тўлов мажбуриятларни бажариш учун зурур бўлган маблағларнинг етарли ёки камчилигини аниқлаш тушунилади. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг тўлов қобилиятига эга бўлиши муҳим ва бу унинг ўз вақтида зарур бўлган қарзларни қайтариш имкониятларини белгилайди. Корхона баланси маълумотларига асосланиб, тўлов қобилиятининг қай аҳволдалиги ҳисобланади. Бунинг учун, корхонанинг тўлаш учун зарур бўлган маблағлари билан қарз мажбуриятларини солиштириш мумкин.

Тўлов маблағларига пул маблағлари, жўнатилган товар ва маҳсулотлар қиймати (ҳали пул келиб тушмаган), дебитор сотишдаги тушум ва бошқалар киради. Шунингдек қисқа муддатга олинган ссудалар ҳам вақтинча тўлов мажбуриятларни амалга ошириш учун манба бўлиши мумкин. Қимматли қоғоз, аксия, облигация сотишдан олинган маблағ ва қўшимча корхоналарда қатнашишдан келган даромадлар ҳам тўлов мажбуриятларини бажаришдаги манба бўлиши керак. Тўлов мажбуриятларига мол йетказиб берувчи ва пудратчиларга, бюджет ва суғуртага, меҳнат ҳақи, турли хил кредиторларга бўлган ва бошқа турдаги қарзлар киради. Корхонанинг маълум бир кундаги тўлов қобилиятини аниқлаш учун шу муддатдаги тўлов мажбуриятлари билан маблағлар солиштирилади.

Жадвал маълумотларидан кўринадики, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамияти жорий даврда тўлов қобилиятига эга ҳисобланади. Яъни, корхонанинг жами тўлов маблағлари 337089 минг сўм бўлгани ҳолда, жами тўлов қарзлари 163147 минг сўмни ташкил қилган. Бундан кўринадики, корхонада тўлов қарзларига нисбатан тўлов маблағлари 173942 минг сўмга кўп бўлган. Бу эса корхонанинг мутлоқ тўлов қобилиятига эга эканлигидан далолат беради. Бундан ташқари тўлов маблағлари таркибига эътибор қиладиган бўлсак, унинг асосини тайёр маҳсулотлар (167464 минг сўм) ҳамда дебиторлик қарзлари (148125 минг сўм) ташкил қилмоқда.

48-жадвал

«АВС» акционерлик жамияти тўлов қобилиятининг таҳлили

Тўлаш учун маблағлар	Сатр рақами	Ҳисобот йили охирига суммаси, минг сўм	Тўлов қарзлари	Сатр рақами	Ҳисобот йили охирига суммаси, минг сўм
1	2	3	4	5	6
1. Пул маблағлари, яъни кассадаги ва ҳисоб рақамидаги пул маблағлари	330-340	9374	1. Мол йетказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар (қарзлар)	610	90387
2. Валюта	350	117	2. Бюджетга	680	400

маблағлари			тўловлар буйича қарзлари		
3. Қисқа муддатли инвестициялар, бошқа пул маблағлари ва жорий активлар	360-380	12009	3. Солиқ ва мажбурий тўловлар буйича кечиктирилган мажбуриятлар	650	
4. Тайёр маҳсулот	170	167464	4. Мулкый ва шахсий суғурта буйича қарзлари	700	
5. Дебиторлик қарзлари	210	148125	5. Мақсадли давлат жамғармаларига тўлов-лар буйича қарзлар	690	6721
			7. Меҳнатга ҳақ тўлаш буйича қарзлар	720	5007
			8. Қисқа муддатли кредит ва қарзлар	73074 0	35593
			9.Бошқа жорий мажбуриятлар	—	25039
Жами тўлаш учун маблағлар	XXX	337089	Жами тўлов қарзлари	XXX	163147
Қарз тўлов мажбуриятларнинг кўплиги	XXX		Тўлов қарзларидан тўлов маблағларининг кўплиги (ортиқчалилиги)	XXX	173942
Баланс	XXX	337089	Баланс	XXX	337089

Бу шундан далолат берадики, корхона айна вақтда тез тўлов қобилиятига эга эмас экан. Тўлов қарзларининг асосини эса мол йетказиб берувчилардан бўлган қарзлар ҳамда бошқа шу каби мажбуриятлар ташкил қилмоқда. Бу эса ушбу қарзларни қисқа муддатларда тўлаб бериш лозимлигини билдиради. Корхона маъмурияти тўлов қобилиятини яхшилаш учун мавжуд тайёр маҳсулотларини сотиш чораларини кўриши ҳамда дебиторлик қарзларини ундириб олиш чораларини кўриши лозим бўлади. Акс ҳолда, корхонанинг тўлов қобилияти бунданда ёмонлашиши мумкин.

Корхонанинг тўлов лаёқатини баҳолашда одатда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- мутлоқ тўлов лаёқати коэффициенти;
- оралиқ тўлов лаёқати коэффициенти;
- жорий тўлов лаёқати коэффициенти.

Мутлоқ тўлов лаёқати кўрсаткичи корхонанинг жорий активларида ҳаракатчан активларнинг тўлов мажбуриятларини қоплашига йетарлилиги ёки ейтишмаслигини;

оралиқ тўлов лаёқати кўрсаткичи жорий активларда ҳаракатчан ва тез пулга айланадиган активларни тўлов мажбуриятларини қоплашга йетарлилиги ёки йетишмаслигини; жорий тўлов лаёқати кўрсаткичи эса жорий активларда барча айланма активларнинг тўлов мажбуриятларини тўлашга йетарлилиги ёки йетишмаслигини аниқлайди.

Корхонанинг тўлов лаёқатига баҳо беришда муқобиллик вариантларини ҳам қўллаш лозим бўлади. Янги очилган ва ҳали фаолият бошламаган корхоналарга кредит бериш юзасидан қарор қабул кидишда, унинг бизнес режа кўрсаткичлари ва у бўйича аниқланган тўловга қодирликнинг эҳтимоллигига, корхонага мақсадли, марказлашган кредит ресурсларининг туширилишига, техник лойиҳалар асосида кредит ажратилиши ва хоказоларга аҳамият берилиши муҳимдир.

Корхонанинг тўлов қобилиятини таҳлил этишда қисқа муддатга тўлов қобилияти ва узоқ муддатга тўлов қобилияти кўрсаткичлари кам ўрганилади. **Шунга кўра қисқа муддатдаги тўлов қобилияти қуйидагича аниқланади:**

49-ж а д в а л

Корхонанинг тўлов лаёқати кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш тартиби

Кўрсаткичлар	Аниқлаш тартиби	Изоҳ
1	2	3
1. Мутлоқ тўлов лаёқати коэффициенти	$K_M = \frac{ПМ+ҚҚ}{ҚММ}$	ПМ — пул маблағлари ҚҚ — қимматли қоғозлар ҚММ — қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари
2. Оралиқ тўлов лаёқати коэффициенти	$K_M = \frac{ПМ+ҚҚ+ДМ}{ҚММ}$	ДМ — дебиторлик мажбуриятлари
3. Жорий тўлов лаёқати коэффициенти	$K_M = \frac{ПМ+ҚҚ+ДМ+ТМЗ}{ҚММ}$	ТМЗ – товармоддий захиралар

Пул мабаларлари + Қисқа муд.қим. қоғозлар

Қайтариш муд. етган кредитор қарзлар

Узоқ муддатли тўлов қобилият эса:

$$\frac{\text{Оборот активлар}}{\text{Мажбуриятлар}} = \frac{125152}{35772} = 3,4$$

Демак, корхона юқори тўлов қобилиятига эга бўлган. Бу корхона фаолияти учун ижобий ҳолат ҳисобланади.

Корхонанинг мавжуд пул маблағлари доим тўлов мажбуриятларини қайтаришга тайёр бўлган манба бўлганлиги учун ҳамда қимматли қоғозлар ҳам шу мақсадга ишлатилиши мумкинлиги ҳисобга олиниб, тўлов қобилиятини белгиловчи коэффициент ҳисобланилади. Шунингдек, турли айланма маблағларнинг пул шаклларига ўтиш муддати ҳар хиллигини эътиборга олинганда, тайёр маҳсулот захиралари тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлар ва ярим фабрикатларнинг пулга айлантириш тезлигини ўрганиш зурур. Бундан ташқари тўлов қобилиятининг ўзгаришида дебиторлик қарзларининг пулга айланиш тезлиги, банкдаги тўлов ҳужжатларининг ўз вақтида расмийлаштирилиши ва уларнинг тез ҳаракат қилишига боғлиқдир. Агарда дебитор маблағларни қарз

мажбуриятларини узишга ёъналтирилса, оралик тўлов қарзларини қоплашлик коеффициенти кўрсаткичи ҳисобланади.

Демак, корхона қисқа муддатли тўлов мажбуриятларини қоплашга ўзининг барча айланма маблағларини, яъни, захиралар, пул маблағлари, ҳисоб-китоблар ва бошқа активларини жалб этиши лозим бўлади.

Келгуси йилда корхонанинг тўлов қобилиятида юз бериши мумкин бўлган ўзгаришларни билиш учун маҳсулотлар сотишдан келадиган тушум ҳажмини таҳлил қилиш лозим. Жами тушум ҳисобига сарфланган харажатлар қопланади, мажбурий тўловлар бажарилади ва эҳтиёт ривожлантириш жамғармалари яратилади. Соф тушум бевосита корхона оборотида қатнашади, бунга асосий воситанинг эскириши ва соф фойда киради.

Корхонанинг тўлов қобилиятини таҳлил қилишда соф тушум коеффициентини ҳисоблаш муҳимдир, бу кўрсаткич қуйидагича аниқланади.

Соф фойда + асосий воситалар эскириши (амортизация)

сотишдан тушум

Ҳиссадорлик, кооператив, кичик ва ҳамкорликда ишлайдиган корхоналарда ўзига қарашли мол-мулкни кўпайтириш аҳамиятли. Айниқса, ҳиссадорлик ва бошқа жамғармаларни тўлдириб бориш зарурдир. Бу ҳиссадорлар, устав фонди қатнашчилари ва аъзоларнинг бадаллари ҳисобига тўлдирилади. Шунинг учун қам аъзоларнинг келишувига мувофиқ, қонун билан белгиланган устав фондининг ҳажми камайтирјалмаслиги ва у тўлдириб борилиши зарур. Корхона балансини ўрганишда албатга Низом жамғармасининг ўтган йилга нисбатан ўзгариш сабаблари таҳлил қилинади. Демак, устав фондининг кўпайиши ҳам молиявий барқарорлик яхшиланганлиги белгиси ҳисобланади.

11.8. Мол-мулк ва маблағлар ҳаракатчанлигининг таҳлили

Еркин иқтисодий муносабатлар шароитида баланс маълумотлари асосида корхона активларининг ҳолатини ўрганишда уларнинг пулга айланувчашшига баҳо бериш таҳлилнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бундай таҳлилнинг зарурияти бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда қаттиқ молиявий чекланишларнинг пайдо бўлиши ва олинган қарзларни қайтариш имкониятларини ўз вақтида ҳисоблаб, баҳо беришда кўринади. Айниқса, тўлов мажбуриятларининг муддати корхона мулки фаолият натижасида пулга айланиш муддатига мос келиши молиявий ҳолатнинг яхшиланишига таъсир кўрсатади. Шу боис корхона активларининг ҳаракатчанлигини таҳлил қилган ҳолда қарзларни қайтаришга йетарли ёки йетишмаслиги мунтазам ўрганилиши лозим.

*Ликвидлик **деганда***, аввало, маблағларнинг жойланиши, уларнинг пулга айланиш даражаси, яқин ва узоқ даврийликдаги тўлов мажбуриятларининг оқланиши, жорий активлар ва пасивларнинг ўзаро фарқланишидаги зарурий шартларнинг сақланишига айтилади.

Иқтисодчи олим э. Акрамовнинг фикрича, баланс **ликвидлиги бу** — балансининг актив томонидаги бир даврга бориб нақд пулга айланадиган маблағлар билан шу даврда қайтариладиган мажбуриятларни солиштириш демакдир.

Пулга айланиш тезлигига қараб, корхона активлари қуйидага гуруҳларга ажратилади:

1. Доимий ҳаракатдаги активлар.
2. Тез сотилувчи активлар.
3. Секин сотилувчи активлар.
4. Қийин сотилувчи активлар.

Доимий ҳаракатдаги активлар гуруҳига балансдаги барча пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий куйилмалар, яъни қимматли қоғозлари киради. Бундай активлар доимо қарз мажбуриятларни тўлаш учун тайёр турган маблағ ҳисобланади ва пул маблағи кўп бўлган корхоналар билан иқтисодий алоқаларни ўзаро ҳисоб-китобларни келишилган муддатларда бажариш имконини беради.

Тез сотилувчи мулкларга баланснинг ИИ бўлим активидаги дебитор қарзлар ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Бу маблағлар ҳам зарур бўлган ҳолларда тўлов воситаси бўлиб хизмат қилади. Секин сотилувчи активларга баланснинг «Товар моддий захиралари» тушунилиб, нақд пул маблағлари йетишмаган ҳолларда тўлов мажбуриятларни қоплашга сарфланиши мумкин. Қийин сотилувчи гуруҳларга эса «Асосий воситалар ва бошқа оборотдан ташқари активлар» киради. Бу мулк турли ишлаб чиқаришда узоқ муддат қатнашиб, ўз қийматини аста-секин яратилаётган маҳсулотларга ўтказиб беради. Шунинг учун ҳам асосий воситаларнинг пулга айланиб, тўлов воситаси ва мажбуриятларни узишга манба бўлиши кўп вақтни талаб этади.

Корхона активлари, албатта, ўз ва қарз капитали ҳисобига манбаланглиги боис унинг пассив томони ҳам тўлов мажбуриятларининг муддати ва шартидан келиб чиққан ҳолда таркибий ўрганишни талаб этади. ***Шу маънода ликвидлик шарти бўйича пассивлар қуйидаги моддалар бўйича туркумлаб чиқилади:***

1. Муддати келган тўлов мажбуриятлари.
2. Қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари.
3. Узоқ муддатли тўлов мажбуриятлари.
4. Доимий пассивлар.

Баланснинг биринчи гуруҳ тўлов мажбуриятларига баланснинг ИИ бўлим пассивидаги кредиторлар билан ҳисоб-китоблар ва ўз вақтида қайтарилмаган ссудалар киради. Қисқа муддатли пассивлар гуруҳига эса ИИ бўлим пассивидаги қолган бандлар, яъни банкнинг қисқа муддатли кредитлари, корхона хизматчилари учун банк кредитлари, қисқа муддатли қарзлар, келгуси давр харажатлари ва тўловлар захираси, даргумон қарзлар бўйича захиралар ва бошқа қисқа муддатли пассивлар киради. Ўрта ва узоқ муддатли пассив дейилганда узоқ муддатли банк кредитлари ва узоқ муддатли қарз бандлари тушунилади. Доимий пассивлар гуруҳига эса ИИ бўлим пассивидаги барча бандлар, яъни устав фонди, захира жамғармаси, махсус мақсадларга мўлжалланган фондлар, мақсадли молиялаштириш ва тушумлар, ижара мажбуриятлари, таъсисчилар билан бўладиган ҳисоб-китоблар, ўтган ва ҳисобот йилдаги тақсимланмаган фойда киради.

Маблағларнинг айланиш ҳолатини таҳлил қилишда жорий ва келгуси даврда кутиладиган ҳаракатчанлик кўрсаткичларини ўрганиш зарур. Маблағларнинг жорий ҳаракатчанлиги доимий ва тез сотилувчи активлар билан муддати йетган тўлов мажбуриятлар ва қисқа муддатли пассивларни таққослаш орқали аниқланади. Келажакда кутиладиган ҳаракатчанлик кўрсаткичи эса секин сотилувчи активлар билан ўрта ва узоқ муддатли пассивларни солиштириш орқали ўрганилади. Бунда корхонанинг келгусида мўлжалланган ҳар хил тушумлар билан келажак тўловларини олдиндан башорат қилиш мумкин.

Корхона баланснинг ликвидлилик даражасига ҳар хил омиллар, корхона активларининг, пассивларининг таркибий ўзгариб туришлари таъсир кўрсатади. Бу омилларнинг таъсирини билиш учун баланс ликвидлигини таҳлил қилишда яна бир гуруҳ кўрсаткичлардан фойдаланилади. Улар қуйидагилар:

1. Умумий капиталнинг чаққонлик коэффициенти. Бу коэффициент корхонанинг умумий айланма активларини унинг мол-мулки қийматига бўлиш ёли билан аниқланиб, у корхонанинг умумий маблағлар билан таъминланганлигини ва ўз мажбуриятларидан қутулиш салоҳиятини кўрсатади. Бу қуйидагича аниқланади:

Товар моддий захиралар + пул маблағлари ва дебиторлик қарзлари
Баланс жами

2. Ишлаб турган капиталнинг чаққонлик коэффициенти. Бу коэффициент корхонанинг захиралари ва харажатларини, корхонанинг захира ва харажатларга бўлган эҳтиёжини қопловчи ўзлик маблағлар манбаларига бўлиш билан аниқланади. Бу қуйидаги тартибда бўлади:

Товар моддий захиралар
Ўз маблағларининг манбалари — Узоқ муддатли активлар

2. **Ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффициенти.**

3. Бу қуйидагича аниқланади:

Ўз маблағлари манбалари - Узоқ муддатли активлар
Баланс жами

50-жадвал

Баланс актив ва пассив моддаларининг ҳаракатчанлигининг (ликвидлигининг) таҳлили (минг сўмда)

Актив	Йил Боши га	Йил Охири га	Пассив	Йил бошига	Йил охирига	Тўлаш учун маблағларнинг йетарлилиги (+) ёки йетишмаслиги (-)	
						Йил Бошига	Йил охирига
1	2	3	4	5	6	7=2-5	8=3-6
1. Доимий ҳаракатдаги активлар	7657	9491	1. Муддати келган тўлов мажбуриятлари	24945 8	127554	241801	118063
2. Тез сотилувчи (пулга айланувчи) активлар	53266	14812 5	2. Қисқа муддатли Пассивлар	8589	35593	+44677	+112532
3. Секин сотилувчи (пулга	47083 3	53145 0	3. Узоқ муддатли пассивлар	—	—	+470833	+531450

айланув-чи) Активлар							
4.Қийин соти-лувчи (пулга айланувчи)ак тив	18679 0	20349 1	4. Доимий пассивлар	46049 9	729410	273709	525919
БАЛАНС	71854 6	89255 7	БАЛАНС	71854 6	892557	0	0

Маълумотларга асосланган ҳолда қуйидаги шартларни бажарилишини текшираамиз.

Йил бошига

1. А1>П1
2. А2>П2
3. А3>П3
4. А4<П4

Йил охирида

1. 7657<249458	1. 9491<127554
2. 53266>8589	2. 148125-35593
3. 470833>0	3. 531450>0
4. 186790<460499	4. 203491<729410

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадики, биз таҳлил қилаётган корхонада баланс ликвидлигига қўйилган тўртта шартдан биринчиси йил бошида ҳам, йил охирида ҳам бажарилмаган. Яъни, корхонанинг доимий ҳаракатдаги активлари унинг муддати келган тўлов мажбуриятларини қоплашга етишмас экан. Бу эса корхона балансининг тез ликвидликка эга эмасдигидан далолат беради. Қолган шартлар эса йил бошига ҳам, йил охирига ҳам бажарилган, Бундан кўринадики, корхона баланси мутлоқ ликвидликка эга бўлиб ҳисобланади. Бундан ташқари маълумотлар шуни кўрсатадики, корхона балансининг ликвидлиги йил бошига нисбатан йил охирида бир қадар яхшиланган. Бундай натижаларни ижобий баҳоласак ҳам бўлади,

Умуман олганда, қуйидаги шартларга амал қилинса, корхона маблағи ҳаракатчан деб баҳоланади:

- а) доимий ҳаракатдаги активлар > муддати келган тўлов мажбуриятлар;
- б) тез сотилувчи активлар > қисқа муддатли пассивлар;
- в) секин сотилувчи активлар > ўрта ва узоқ муддатли пассивлар;
- г) қийин сотилувчи активлар < доимий пассивлар

11.9. Айланма маблағлар айланишининг таҳлили

Айланма маблағлар айланувчанлиги деганда, уларнинг пулга айланиш тезлиги тушунилади. Айланма маблағлар айланувчанлиги коэффициенти жорий активларнинг моддий активлар ва дебиторлик қарзларига бўлган нисбати билан аниқланади. Бу кўрсаткичлар бевосита корхонанинг бозордаги фаоллигини тавсифлайди. Айланма маблағларнинг айланувчанлиги корхона фаолиятининг самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткич бўлиб, у асосда бизнесни бошқаришда ресурслар чекланганлиги ва улардан унумли фойдаланиш даражаси таҳлил қилинади ва унинг муҳим ёналишлари белгиланади. Айланма маблағлардан самарали фойдаланишнинг муҳим ёналишларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- маҳсулот (бajarилган иш, кўрсатилган хизмат)лар ишлаб чиқариш ва сотиш хажмини ўстириш;
- маҳсулот (бajarилган иш, кўрсатилган хизмат)ларнинг истеъмолчиларга етиб бориши ва улар бўйича ҳужжатлар айланишини тезлаштириш;
- айланма маблағлар бўйича меъерий захиралар сақланишига амал қилиш;
- айланма маблағларнинг меъёрдан ортқчалигини мақсадли бошқаришни ёлга кўйиш (молларни имтиёзли шартларда сотиш, ижарага бериш ва ҳоказолар);
- айланма маблағларни қайта баҳолашни баланс тузиш санасига ҳисобга олиш ва тўғри белгилаш;
- айланма маблағларни ҳисобдан чиқаришнинг халқаро усулларида фойдаланиш;
- корхонанинг ҳисоб сиёсатини, шунингдек, айланма маблағларини баҳолаш усулини белгилашда тармоқ ривож ва технологик жараёнларнинг мураккаблигига аҳамият бериш;
- тугалланмаган ишлаб чиқаришни тўғри баҳолаш;
- айланма маблағлар нормативини белгилаш;
- айланма активлар айланишини тезлаштириш мақсадида товар ва моддий бойликларни сотиш бўйича ҳисоб-китобларнинг замонавий шаклларида фойдаланиш;
- маҳсулотларни марказлашган ҳолда сотиб олиш, сотувчи ва сотиб олувчининг монополиясини чеклаш;
- моддий айланма маблағлардан самарали фойдаланишда техник ва технологик янгиланишни таъминлаш ва ҳоказолар. Молиявий таҳлилнинг муҳим қисмини айланма маблағлардан самарали фойдаланганликни ўрганиш эгаллайди, бунда, айланма маблағлар айниқса, ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, дебиторлик қарзлари, пул ва валюта маблағлари, қимматли қоғозлар ҳаракатини ўрганиш муҳимдир.

Айланма активларнинг айланиши ва уларнинг самарадорлигига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- маҳсулот (бajarилган иш, кўрсатилган хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум суммасининг ўзгариши;
- моддий айланма маблағларининг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши ва ҳоказо.

Айланма маблағларнинг айланишини таҳлил қилганда қуйидаги кўрсаткичлар аниқланади:

$$\text{а) айланиш коэффициенти} = \frac{\text{маҳсулот (иш. хизмат)лар сотишдан соф тушум}}{\text{товар-моддий захиралари}}$$

$$\text{б) айланиш куни} = \frac{\text{товар-моддий захиралари х ҳисобот давр куни (360)}}{\text{маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан соф тушум}}$$

$$\text{в) айланиш салмоғи коэффиценти} = \frac{\text{товар моддий захиралари}}{\text{маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан соф тушум}}$$

Бу коэффицентлардан ташқари айланма маблағларнинг самарадорлигини аниқлаш мақсадида ҳар бир ёки минг сўмлик захира ва харажатлар ҳисобига олинган ялпи маҳсулот, соф тушум ва ҳисобот йилнинг соф фойдаси каби маълумотлар ҳам таҳлил этилади. Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида жорий йилда маҳсулотларни сотишдан олинган соф тушум миқдори 1587868 минг сўмга ортган. Бунга мос равишда товар моддий захираларининг қиймати ҳам 60617 минг сўмга ўсган. Буларнинг натижасида товар моддий захираларининг айланиш коэффиценти ўтган йилги 3,085 коэффицентдан ҳисобот йилига келиб 5,721 коэффицентга кўтарилган. Айланиш даври эса ўтган йилга нисбатан 53,8 кунга қисқарган, яъни тезлашган. Корхонанинг товар моддий захиралари айланишининг тезлашиши натижасида корхона оборотидан маблағларнинг бўшашиши 454368,02 минг сўмни ташкил этган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий баҳоламоқ лозим.

51-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятининг айланма маблағларини айланиши таҳлили

Кўрсаткичлар номи	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4=3-2
1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум, минг сўмда	1452513	3040381	+1587868
2. Жами товар — моддий захиралари, минг сўмда	470833	531450	+60617
3. Товар моддий захираларининг (айланма маблағларнинг) айланиш коэффиценти (1\2)	3,085	5,721	+2,636
4. Товар моддий захираларининг (айланма маблағларнинг) айланиш даври, кун ҳисобида	16,7	62,9	53,8
5. Айланиш салмоғи коэффиценти (2\1)	0,324	0,175	0,149
6. Айланишни тезлашиши ёки секинлашишидан маблағларнинг бўшашганлиги (-) ёки қўшимча (+) жалб қилинганлиги:			
а) кун ҳисобида	X	X	53,8
	X	X	-454368,02

б) суммада, минг сўмда -53 * 3040381/360			
--	--	--	--

Такрорлаш учун саволлар

1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг молиявий ҳолатини таҳлил қилишдан мақсад нима?
2. Молиявий таҳлилнинг услуби деганда нимани тушунасиз ва уларнинг таркибига қайси усуллар киритилади?
3. Молиявий таҳлилнинг ахборот манбаи ва уларга қўйиладиган ҳуқуқий талаблар деганда нимани тушунасиё?
4. Молиявий таҳлилда умумлаштарилган мшгаявий ҳисобот шакллари ш уларнинг таҳлили қандай амалга оширилади?
5. Молиявий таҳлил субъектлари деганда кимларни тушунасиз ва уларнинг мақсади нима?
6. Корхона баланси қандай таҳлил қилинади?
7. Корхонанинг тўлов лаёқати деганда нимани тушунасиз ва у қандай таҳлил қилинади?
8. Корхона молиявий барқарорлиги деганда нимани тушунасиз ва унинг таҳлили қандай бажарилади?
9. Ликвидлилик кўрсаткичларини кўрсатиб ўтинг.
10. Корхона баланси ликвидлиги деганда нимани тушунасиз ва у қандай таҳлил қилинади?
11. Банк кредитидан фойдаланиш даражаси таҳлил қилинаётганда нималар ўрганилади?
12. Айланма маблағлар самарадорлиги деганда нимани тушунасиз ва улар қандай таҳлил этилади?
13. Айланма маблағлар айланишига таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил этилади?
14. Хўжалик субъектларининг иш фаоллиги қандай аниқланади ва таҳлил қилинади?
15. Хўжалик субъектларининг иқтисодий ночорлигини аниқлаш тартибини кўрсатиб беринг.
16. Хўжалик субъектларининг молнавий ҳолатини яхшилаш имкониятларини курсатиб беринг.

МАВЗУ 12 ДЕБИТОРЛИК ВА КРЕДИТОРЛИК ҚАРЗЛАР ТАҲЛИЛИ

Мавзу бўйича таянч иборалар: дебиторлик қарзлари; дебиторлик қарзларнинг умумий хажми, таркиби; кредиторлик қарзлари; кредиторлик қарзларни умумий хажми, таркиби; кредиторлик мажбуриятлари; дебиторлик мажбуриятлар; муддати ўтган кредиторлик қарзлари; қарзларни камайтириш ёллари.

12.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ўрғанишнинг аҳамияти, таҳлил вазибалари ва ахборот манбалари

Корхоналар ўртасида бўладиган, шунингдек, кредит ташкилотлари ва назорат ташкилотлари ўртасидаги ҳисоб-китоб тўловларида кечиктирилган вақт бўйича фарқланишлар келиб чиқади. Бунда корхона томонидан тўланиши лозим бўлган мажбуриятлар **кредиторлик мажбуриятлари**, олинаниши лозим бўлган мажбуриятлар эса **дебиторлик мажбуриятлар** ҳисобланади. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларига куйидагича шарҳ бериш мумкин. Қарши томонга тўланиши лозим бўлган мажбуриятлар кредиторлик мажбуриятлари, қарши томондан олинаниши лозим бўлган мажбуриятлар дебиторлик мажбуриятлари дейилади.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари ҳисоб-китобларнинг доимий ёлдоши ҳисобланади. Лекин тўлов муддатининг ошиб кетиши корхоналар молиявий аҳволига катта таъсир ўтказади. Шу мақсадда корхоналар фаолиятини юритишда дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини тўғри бошқариш масаласига алоҳида аҳамият берилади.

Муддати ўтган дебиторлик мажбуриятларининг олдини олиш бевосита давлат назорати ва эътиборидаги масала ҳам ҳисобланади. Негаки, корхоналар ва ташкилотлар ўртасида бўладиган ўзаро муносабатларда мажбуриятларни тартиблаш асосида давлат нақд пул муомаласини бошқариш ва иқтисодий тадбирлар режасини тузиб чиқиш чора тадбирлари белгиланади.

Таҳлил этишнинг асосий мақсади дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг айланиш даврини тезлаштириш асосида корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилаш борасида чора-тадбирлар белгилашдан иборат. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари бўйича ҳисобот, маълумотнома ҳар ойнинг 1 санасида тузилиб, тегишли ташкилотларга топширилади. Ушбу маълумотномадан корхонанинг мажбуриятлар балансини ҳам тузиш мумкин.

Таҳлил этишда корхоналарнинг муайян даврга бўлган ўзаро дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг ҳолатига, таркибига, ташкил топиш муддатларига, юзага чиқиш сабабларига, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларнинг

окланувчанлигига, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари бўйича даргумон қарзларнинг юзага чиқишига баҳо берилади.

Бугунги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида корхоналарнинг дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини ўрганишда молиявий таҳлилнинг асосий вазифалари бўлиб:

- дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг юзага чиқиш сабабларини ўрганиш;
- корхонанинг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳолатига баҳо бериш;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг вужудга келиш муддатлари бўйича таснифлаган ҳолда ўрганиш;
- дебиторлик қарзларининг таркибий тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- кредиторлик қарзларининг таркибий тузмиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг айланувчанлигига баҳо бериш;
- муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг мавжудлигини ва уларни тугатиш ёлларини ўрганиш;
- қарзларни камайтириш бўйича мавжуд имкониятларни кўрсатиб бериш ва ҳоказо.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ўрганишда асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг «Бухгалтерия баланси» (1шакл) маълумотлари; «дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида маълумотнома»дан; бухгалтерия ҳисобининг дебиторлик ва кредиторлик қарзларини акс эттирувчи тегишли счёт маълумотлари.

12.2. Бухгалтерия баланси бўйича дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг вужудга келиш сабаблари

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари бевосита корхона билан қарши томон ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларда келиб чиқадиган мажбуриятлардир. Бу мажбуриятлар корхона билан мол етказиб берувчилар ёки харидорлар ўртасидаги муносабатларда, корхона билан банк ташқишотлари ўртасида, корхона билан солиқ органлари ўртасидаги, корхона билан ижтимоий таъминот бўлимлари ва турли жамоат ташкилотлари, шунингдек, ходимлар, мулк эгалари, акционерлар ва инвесторлар билан бўладиган муносабатларда юзага келади. Уларнинг юзага келишининг асосий сабаби ҳисоб-китобларда вақтнинг ўзгарувчанлигидир. Яъни бугун ортиб жўнатилган маҳсулот ҳам пули тўлангунга қадар, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлар қаторига киритилади. Бунда даромад ва харажатларнинг юзага чиқиши билан улар бўйича ҳисоб-китобларнинг амалга ошиши орасида фарқланиш келиб чиқади.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг юзага келиши бўйича қуйидаги сабаб қаторларини таркибланиш мумкин:

- ўзаро ҳисоб-китобларда томонларнинг тўлов лаёқатига эга эмаслиги;
- товарларни ортиб жўнатиш ва сотишда ҳисоб-китобларнинг замонавий шаклларининг чекланганлиги;
- мулк ва унга эгалик қилишда масъуллик ҳиссининг ёқлиги;
- ўзаро шартномавий муносабатларнинг яхши ёлга қўйилмаганлиги;
- даромадларни тан олиш юзасидан корхоналар тармоқ хусусиятидан келиб чиқилмаганлиги;
- харажатлар таркибига кирувчи иш ва хизматларни ҳисобга олишда қатъий ҳужжатлаштириш мезонларининг ёқлиги;

— ходимлар ва капитал эгалари билан корхона ўртасидаги муносабатларда қатъий шартларнинг ёқлиги;

— кредит ташкилотлари билан миждоз ўртасида бўладиган муносабатларда корхоналар фаолиятини баҳолашнинг услубий асосларидага камчиликлар;

— суғурта ташкилотлари билан корхоналар ўртасидаги муносабатларда қатъий давлат қонунчилик механизмининг мавжуд эмаслиги ва ҳ.к. сабабларни киритиш мумкин.

Биз юқорида белгилаган эдикки, корхонада дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг юзага келишининг асосий сабаби ҳисоб-китобларда тўловлар муддатининг ёки санасининг турли ҳисобот даврига тушиб қолишидир. Бунда дебиторлик, кредиторлик мажбуриятларининг юзага чиқишига ҳар қандай ҳолда ҳам ёл қўйилади. Агарда маҳсулотлар ортиб жўнатиш орқали сотиладиган бўлса, бунда тўловлар амалга ошиш санасига қадар, агарда товарлар пулини олдиндан тўлаш асосида сотиладиган бўлса бунда ҳам товарларни жўнатиш санасига қадар мажбурият, қарз сифатида ҳисобда акс эттирилади.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари бўйича ҳисобот, маълумотнома ҳар ойнинг 1 санасига тузилади ва тегишли ташкилотларга топширилади.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари корхона баланси, яъни ҳар чорақда тузиладиган корхона активлари, капитали ва мажбуриятлари ҳолати тўғрисидаги ҳисоботда ҳам акс эттирилади.

12.3. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари балансини тузиш. Муддати узайтирилган қарзларнинг вужудга келиш сабаблари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларига баҳо беришда уларни баланс ҳолатига келтириб ўрганиш ҳам мумкин бўлади. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари баланси улар орасидаги ўзаро тенглик нисбатини характерлайди. Бунда дебиторлик мажбуриятларининг кредиторлик мажбуриятларидан ортиб кетиши ёки аксинча ҳолатлари ифодаланади.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлар қаторига 2002 йил 27 декабрда тасдиқланган бухгалтерия балансига кўра қуйидаги қаторлар киритилади:

Дебиторлар таркибига:

- харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзи (4000 дан 4900 нинг айирмаси);
- ажратилган бўлинмаларнинг қарзи (4110);
- шўба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзи
- ходимларга берилган бўнақлар (4200);
- мол йетказиб берувчи ва пудратчиларга берилган бўнақлар(4120);
- бюджетга солиқ ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари (4400);
- мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича тўловлари (4500);
- таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзи (4600);
- ходимларнинг бошқа операциялари бўйича қарзи (4700);
- бошқа дебиторлик қарзлари (4800)

Кредиторлар таркиби:

- мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз (6000);
- ажратилган бўлинмаларга қарз (6110);
- шўба ва қарам хўжалик жамиятларига қарз (6120);
- солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар (6240);
- олинган бўнақлар (6300);

- тўловлар бўйича қарз (6400);
- суғурталар бўйича қарз (6510);
- мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарз (6520);
- таъсисчиларга бўлган қарзлар (6600);
- меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз (6700);
- бошқа кредиторлик қарзлари (6950 дан ташқари 6900).

Жадвал маълумотлари асосида «АВС» акционерлик жамиятининг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари балансини кўриб чиқишимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўринадики, ўрганилаётган даврда корхонада жами дебиторлик қарзлари 136116 минг сўм бўлган бўлса, жами кредиторлик қарзлари эса 127554 минг сўмни ташкил этган. Яъни, дебиторлик қарзлари кредиторлик қарзларидан 8562 минг сўмга кўп бўлган. Бу нисбатан ижобий ҳол дебиторлик қарзларининг асосий қисми «бюджетга солиқ ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари» 60609 минг сўмни ва «бошқа дебиторлик қарзлари» 67282 минг сўмни ташкил этмоқда. Бу шундан далолат берадики, корхонада тўлов интизоми анча яхши ёлга қўйилган бўлиб, айниқса давлат бюджети олдида қарздор бўлиб қолмаслик учун солиқ ва йиғимлар бўйиса бўнак тўловларини ўз вақтида ўтказиб боришга эришган.

Кредиторлик қарзлари таркибига эътибор берадиган бўлсак, мажбуриятларнинг асосий салмоғини «мол йетказиб берувчи ва пудратчиларга қарзлар» ташкил этмоқда. Бу эса акционерлик жамияти ўзининг мол етказиб берувчилари олдидаги мажбуриятларини йетарли даражада амалга оширмаётганлигидан далолатдир. Демак, корхона ушбу мажбуриятларни қисқартириш чораларини кўриши лозим бўлади. Бошқа кредиторлик қарзлари эса 25039 минг сўмини ташкил қилмоқда.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг тенглиги 136116 минг сўмни ташкил этган. Шундан соф дебиторлик мажбуриятлари суммаси 8562 минг сўмни ташкил этган.

60-жа д в а л

**«АВС» акционерлик жамиятининг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари
балансининг таҳлили**

Дебиторлик қарзлари	Сумма, минг сўм	Кредиторлик қарзлари	Сумма, минг сўм
Харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзи (4000 дан 4900 нинг айирмаси)	6926	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз (6000)	90387
ходимларга берилган бўнаклар (4200)		ажратилган бўлинмаларга қарз (6110)	400
бюджетга солиқ ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари (4400)	60609	шуъба ва қарам хўжалик жамиятларига қарз (6120)	5007
ходимларнинг бошқа операциялари бўйича қарзи (4700)		солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар (6240)	6721
шуъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзи (4120)	1299	Олинган бўнаклар (6300)	-
таъсисчиларнинг устав капиталига улушлари бўйича қарзи (4600)		суғурталар бўйича қарз (6510)	-

ажратилган бўлинмаларнинг қарзи (4110)		мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарз (6520)	-
мол етказиб берувчи ва пудратчиларга берилган бўнаклар (4300)		таъсисчиларга бўлган қарзлар (6600)	
мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнак тўловлари (4500)	-	меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз (6700)	-
бошқа дебиторлик қарзлари (4800)	67282	бошқа кредиторлик қарзлари (6950 дан ташқари 6900)	25039
Жами	136116	Жами	127554
Кредиторлик қарзларининг дебиторлик қарзларидан ортиқчалиги		Дебиторлик қарзларининг кредиторлик қарзларидан ортиқчалиги	8562
БАЛАНС	136116	БАЛАНС	136116

Умуман олганда, жами дебиторлик қарзларининг кредиторлик қарзларидан ортиқча эканлиги корхона учун бирмунча ижобий деб баҳоланади. Чунки, олиши лозим бўлган қарзи берадиган қарздан кўпдир.

Таҳлилда муддати узайтирилган дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг юзага келишига алоҳида аҳамият берилади. Негаки, муддати ўтказиб юборилган мажбуриятлар корxonанинг молиявий аҳволини мушкуллашиши ва барқарорлигининг бузилишига олиб келади. Ўз навбатида корxonанинг тўлов лаёқати бузилади.

Муддати ўтказиб юборилган мажбуриятларнинг юзага чиқиш сабаблари сифатида куйидагиларни келтириб ўтиш мумкин:

- корхонада молиявий ҳолатнинг носоғлом эканлиги;
- корxonанинг тўлов лаёқатига эга эмаслиги;
- ликвид маблағлари айланувчанлигининг узоқлиги;
- шартнома мажбуриятларига ва тўлов шартларига амал этмаслик;
- хўжалик шартномалари бузилишидан кўриладиган зарарларнинг тўғри қопланмаслиги (шартномалар бузилишида қўлланиладиган чораларга амал этмаслиги);
- замонавий ҳисоб-китоб шаклларига ёъл берилмаганлиги ва ҳоказолар.

Дебиторлик кредиторлик мажбуриятларининг ундириб олиш муддати 3 ой ёки 90 календар кун қилиб белгиланган. Ушбу муддатдан сўнг дебиторлик, кредиторлик мажбуриятлари назоратга олинади ҳамда уларнинг ҳолати бўйича давлат қонунчилигига мувофиқ жавобгарлик шартлари (маъмурий ва молиявий) белгиланган.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини ҳисобдан чиқариш муддати сифатида ҳуқуқий шахслар ўртасида ҳам, корхона билан жисмоний шахслар ўртасида ҳам 3 йил муддат қилиб белгиланган. Ушбу муддатда тўланмаган ёки ундириб олинмаган мажбуриятлар, қарзлар корхона фойда ва зарарларига олиб борилади. Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари давлат тамонидан назорат қатори сифатида олинган. Муддати ўтказиб юборилган кредиторлик мажбуриятлари корхона фойдасига қўшилади ва умумий асосда фойдадан солиқ ставкаси бўйича солиққа тортилади. Муддати ўтган дебиторлик мажбуриятларини зарарга олиб бориш солиққа тортиладиган фойда суммасини камайтирмайди.

Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини фойда ва зарарлар қаторига олиб бориш шартлари давлат ҳисоб, солиқ қонунчилигига мувофиқ қатъий тартибланган. Яъни, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини фойда ва зарарлар қаторига олиб боришга қадар уларни тўлаш ёки ундириб олиш юзасидан қандай ёзишмалар ёки муурожаатлар бўлган, орбитраж қарори чиқарилган ёки чиқарилмаганлиги ва ҳ.к. бўйича дастлабки ҳужжатлар тўплами тайёрланмоғи лозим. Фақат шундагина уни фойда ва зарарлар қаторига олиб бориш мумкин. Акс ҳолда, зарурийлик шариатида кечиктирилган мажбуриятлар сифатида олиниб, масъуллар жавобгарликка тортилади.

12.4. Дебиторлик қарзларининг умумий ҳажми, таркиби ва вужудга келиш муддати бўйича таҳлили. Дебиторлик қарзларининг айланувчанлиги таҳлили

Ёркин иқтисодий муносабатлар шароитида ҳар бир ҳўжалик субъекти ўз фаолиятини олиб бориш жараёнида албатта маълум даражадаги дебиторлик ёки кредиторлик қарздорликка ёъл қўяди. Чунки, ишлаб чиқариш корхоналарида маҳсулотни етказиб бериш билан унинг тўлови ўртасида доимо маълум бир фарқланишлар бўлиши табиийдир. Шу сабабли ҳам, дебиторлик қарзларининг таркибий тузилишини ва уларнинг вужудга келиш муддатларини ўрганиб, таҳлил қилиб чиқиш муҳим ҳисобланади.

Дебиторлик мажбуриятлари таркиби деганда унинг юзага чиқиш қаторлари ёки ўрни тушинилади. Корхона баланси бўйича унинг қуйидаги қаторларини таркиблаб ўтганмиз. Харидор ва буюртмачиларга бўлган дебиторлик мажбуриятлари, ходимлар билан ҳисоб-китоблар бўйича дебиторлик мажбуриятлари, иш ҳақидан ажратмалар юзасидан дебиторлик мажбуриятлари, солиқлар ва турли бошқа тўловлар бўйича дебиторлик мажбуриятлари ва ҳ.к.

Шунингдек, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари таркибида муддати ўтган, тўлов муддати келган ва тўлов муддати ўтмаган мажбуриятларни алоҳида таркиблаш мумкин. Муддати ўтган ва тўлаш муддати келган мажбуриятлар алоҳида-алоҳида ҳисобга олинади ва бошқарилади. Муддати ўтган дебиторлик мажбуриятлар дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари тўғрисидаги маълумотномада алоҳида қаторланади. Уларнинг республика ичкарасидаги корхоналар ва республикадан ташқаридаги корхоналар ўртасида муддати ўтган мажбуриятларга ажратиш мумкин. Муддати ўтказиб юборилган мажбуриятлар корхона молиявий ҳолатини оғирлаштирувчи асосий сабаб фактори сифатида олинади ва муҳим эътибор берилади.

Таҳлил этишда дебиторлик мажбуриятларининг ҳажми, таркиби ҳамда вужудга келиш муддати бўйича ўрганиш асосида уларнинг ҳолатига, айланувчанлик даражасига, дебиторлик қарзлари билан боғлиқ бўлган молиявий ҳолат кўрсаткичларига баҳо берилади.

61-жадвал маълумотлари асосида «АВС» акционерлик жамиятининг дебиторлик қарзларининг таркиби, тузилиши ва вужудга келиш муддатларига баҳо берилади. Маълумотлардан кўринадики, корхонадаги жами дебиторлик қарзлари 136116 минг сўм бўлган бўлса, шундан, асосий қисми яъни 92101 минг сўмлиги ёки 67,67 %и бир ойгача бўлган дебиторлик қарзларидир. Бир ойдан икки ойгача бўлган дебиторлик қарзлари 28937 минг сўмни ёки 21,25 %ини ташкил қилмоқда. Икки ойдан уч ойгача бўлган дебиторлик қарзлари 10740 минг сўмни ёки 7,89 %ни ташкил қилган. Яъни 90 кунгача бўлган дебиторлик қарзлари жами дебиторлик қарзларининг 96,81 % ини ташкид қилмоқда. Қолган 3,19 % дебиторлик қарзларининг муддати ўтган бўлиб ҳисобланмоқда. Демак, корхона маъмурияти мавжуд дебиторлик қарзларини ундириш чораларини ҳамда муддати ўтган қарзларни бартараф этиш ёълларини излаб топиши лозим бўлади.

«ABC» акционерлик жамиятида дебиторлик мажбуриятлари ҳолатининг таҳлили
(1 январ 2004 йил ҳолатига)

Дебиторлик мажбуриятлари моддалари	Давр охирига жами	Шу жумладан юзага чиқиш муддатлари бўйича				
		1 ойгача	1 ойдан 2 ойгача	2 ойдан 3 ойгача	3 ойдан 1 йилгача	1 йилдан ортиқ
1	2	3	4	5	6	7
1. Харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзи	6926	4582	1432	510	402	—
2. Ходимларга берилган бўнақлар						
3. Бюджетга солиқ ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари	60609	41238	14587	3763	1021	
4. Ходимларнинг бошқа операциялари бўйича қарзи						
5. Шуба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзи	1299	298	468	367	166	
6. Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлари бўйича қарзи						
7. Ажратилган бўлинмаларнинг қарзи	—	—	—	—	—	—
8. Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга берилган бўнақлар					—	—
9. Мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнақ тўловлари						
10. Бошқа дебиторлик қарзлари	67282	45983	12450	6100	1491	1258
Жами	136116	92101	28937	10740	3080	1258

Акс ҳолда корхонанинг тўлов қобилиятига бу салбий таъсирини кўрсатади.

Дебиторлик мажбуриятлари ёки қарзлари таҳлилида уларнинг айланувчанлигига алоҳида эътибор берилади. Негаки, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг айланувчанлик даражаси корхона молиявий аҳволига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади.

Дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлиги деганда қарз мажбуриятларини ундириб олиш муддати ва уларнинг айланиш коэффициенти тушунилади. Бу бевосита бугунги юзага келган мажбуриятнинг неча кундан кейин нақт пулга айланиш даражасини характерлайди.

Дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлиги сотишдан олинган тушумни дебиторлик мажбуриятларининг мавжуд суммасига бўлиш асосида аниқланади.

Дебиторлик мажбуриятларининг мавжуд суммасини таҳлил этиш даврининг календар кунига кўпайтириш ва сотишдан олинган соф тушум суммасига бўлиш асосида дебиторлик қарзларининг айланишлар куни аниқланади.

62-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятида дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлиги таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Жами дебиторлик мажбуриятлари, минг сўм	53266	136116	+82850
2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум, минг сўм	1452513	3040381	+1587868
3. Жорий активлар, минг сўм	531756	689066	+157310
4. Муддати ўтган дебиторлик қарзлари, минг сўм	3257	4338	+ 1081
5. Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти (2/1)	27,269	22,337	4,932
6. Дебиторлик қарзларининг айланиш даври, кун ҳисобида (1x360/2)	13	16	+3
7. Жорий активлари таркибида дебиторлик қарзлари улуши, % (1/3x100)	10,02	19,75	9,73
8. Муддати ўтган дебиторлик қарзлари улуши, % (4/1x100)	6,11	3,19	2,92

Маълумотлардан кўринадики, ўрганилаётган даврда биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида дебиторлик мажбуриятларининг ҳолати ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 82850 минг сўмга ошган, яъни дебиторлик мажбуриятлари ўтган йилга нисбатан деярли 2,5 маротабага кўпайган. Айтиш керакки, маҳсулот сотишдан олинган соф тушум суммаси ҳам ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 1587868 минг сўмга ўсганлигини кузатиш мумкин. Бунинг таъсирида дебиторлик мажбуриятларининг ундирилиш даври ўтган йилга нисбатан 3 кунга узайган. Яъни дебиторлик мажбуриятларининг ундириб олиниши бирмунча секинлашган. Дебиторлик қарзлари айланишининг секинлашуви асосан қарзларнинг соф тушумга нисбатан ўсишининг юқорилиги ҳисобига бўлган. Яъни корхонада жорий йилда дебиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти ўтган йилга нисбатан 4,932 коэффициентга қисқарганлигини кўриш мумкин. Жорий даврда дебиторлик мажбуриятларининг жами жорий активлари таркибидаги салмоғи ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 9,73 % га ортиш ҳисобига рўй берган. Бундай натижалар корхона учун нисбатан салбий деб баҳоланади ҳамда корхонанинг молиявий ҳолатини ёмонлашишига олиб келиши мумкин. Шундай бўлсада жорий даврда корхонанинг муддати ўтган дебиторлик қарзларининг жами дебиторлик қарзлари таркибидаги салмоғи ўтган йилнинг шу давридаги 16,11 5 дан жорий даврнинг охирига ҳисобот санасига 3,19 % га пасайганлигини ижобий баҳоламоқ лозим бўлади.

Юқоридаги боғланишлардан бевосита дебиторлик мажбуриятларининг айланишига таъсир этувчи омилларнинг таъсир даражаларини ҳам аниқлаш мумкин: сотишдан олинган соф тушум суммасининг ўзгариши; дебиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши.

Дебиторлик мажбуриятларининг шартли айланиш коэффициенти = сотишдан олинган соф тушум ҳақиқатда / Дебиторлик мажбуриятлари ўтган йил шу даври бўйича.

Дебиторлик мажбуриятларининг шартли айланиш даври = Дебиторлик мажбуриятлари ўтган йил шу даври бўйича x 360 / Сотишдан олинган соф тушум ҳақиқатда.

12.5. Кредиторлик қарзларининг умумий ҳажми, таркиби ва ташкил топиш муддати бўйича таҳлили. Кредиторлик қарзларининг айланувчанлиги таҳлили

Кредиторлик мажбуриятларини таҳлил этишда уларнинг юзага келиш ўрни, муддати ва таркибига алоҳида аҳамият қаратилмоғ лозим. Муддати ўтган кредиторлик қарзларга ёл қўйилиши корхонага нисбатан турли иқтисодий оғоҳлантиришларнинг қўлланилишига, иқтисодий жарималарга ҳамда корхонага бўлган ишончнинг пасайишига олиб келади.

Кредиторлик мажбуриятларининг тўлаш муддатлари бўйича қуйидаги таркибини бериб ўтиш мумкин:

- тўлаш муддати келган мажбуриятлар;
- тўлаш муддати ўтиб кетган мажбуриятлар.

Йил календар даврининг тақсими бўйича кредиторлик мажбуриятларининг қуйидаги шакллари бериш мумкин:

- 1 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 1 ойдан 2 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 2 ойдан 3 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 3 ойдан 6 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 6 ойдан 1 йилгача бўлган мажбуриятлар;
- 1 йилдан ортиқ муддатга бўлган мажбуриятлар.

64-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятида кредиторлик мажбуриятларининг таркиби ва ташкил топиш муддати бўйича таҳлили

Кредиторлик мажбуриятлари моддалари	Давр охирига жами	Шу жумладан юзага чиқиш муддатлари бўйича				
		1 ойгача	1 ойдан 2 ойгача	2 ойдан 3 ойгача	3 ойдан 1 йилгача	1 йилдан ортиқ
1	2	3	4	5	6	7
1. Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз	90387	51423	12196	15713	10023	1032
2. Ажратилган бўлинмаларга қарз	400	312	56	32	—	—
3. Шуъба ва қарам хўжалик жамиятларига қарз	5007	4019	872	101	15	

4. Солиқ ва мажбурий тўловлар кечиктирилган мажбуриятлар бўйича	6721	4198	2103	420		
5. Олинган бўнақлар						
6. Суғурталар бўйича қарз						
7. Мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарз						
8. Таъсисчиларга бўлган қарзлар						
9. Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз						
10. Бошқа кредиторлик қарзлари	25039	18728	1289	3217	1805	—
Жами	12755	78680	16516	19483	11843	1032
	4					

Корхонада жами кредиторлик қарзларининг ҳисобот даври охирига бўлган ҳолати 31001 минг сўмни ташкил қилган. Шундан 1 ойгача бўлган кредиторлик қарзлари 19520,8 минг сўмни, 1 ойдан 2 ойгача бўлган кредиторлик қарзлари суммаси 7258,1 минг сўмни, 3 ойдан 6 ойгача бўлган кредиторлик қарзлари суммаси 2700 минг сўмни ташкил қилган. Муддати ўтказиб юборилган, лекин ундирилмаган кредиторлик қарзлари суммаси 540 минг сўмни ташкил қилган.

Кредиторлик қарзларининг ҳолатига уларнинг айланиш даражаларини ўрганиш асосида тўлиқ баҳо бериш мумкин. Кредиторлик қарзлари айланувчанлиги бўйича қуйидаги боғланишлар -жадвалини келтириб ўтиш мумкин.

Жадвал маълумотлари асосида биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида кредиторлик қарзларининг айланишига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўриниб турибдики, корхонада кредиторлик қарзлари ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 121904 минг сўмга қисқарган. Бунга аксинча, сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи эса жорий йилда 1238714 минг сўмга ўсган.

65-жадвал

«АВС акционерлик жамиятида кредиторлик мажбуриятларининг айланиши таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Жами кредиторлик мажбуриятлари, минг сўм	249458	127554	121904
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи, минг сўм	929608	2168322	+1238714
3. Жами мажбуриятлар, минг сўм	258047	163147	94900
4. Кредиторлик қарзларининг муддати ўтгани, минг сўм	19856	12875	6981
5. Кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти, (2/1)	3,726	16,999	+13,273

6. Кредиторлик қарзларининг айланиш даври, кун ҳисобида (1*360/2)	97	21	76
7. Мажбуриятлар таркибида кредиторлик қарзлари улуши, % да (1/3*100)	96,67	78,18	18,49
8. Муддати ўтган кредиторлик қарзларининг жами кредиторлик қарзлари таркибидаги салмоғи, % да (4/1*100)	7,96	10,09	+2,13

Буларнинг натижасида корхонада кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти ўтган йилги 3,726 коэффициентдан ҳисобот йилига келиб 16,999 коэффициентгача кўтарилган. Яъни кредиторлик қарзларининг айланувчанлиги бир неча мартабага тезлашган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий баҳоламоқ лозим. Бундан ташқари кредиторлик қарзларининг айланиш даври ўтган йилги 97 кундан ҳисобот йилига келиб 21 кунгача қисқарган.

Мажбуриятлар таркибида кредиторлик қарзларининг салмоғи ҳам жорий йилда 18,49 % га камайганлигини ижобий баҳоласак бўлади. Аммо, муддати ўтган кредиторлик қарзларининг салмоғи жорий йилда 2,13 % га ортганлигини салбий баҳоламоқ лозим бўлади. Чунки, бундай ҳолат корхонанинг иқтисодий жарималар тўлашига олиб келади ва молиявий ҳолатига салбий таъсир этади. Кредиторлик қарзларининг айланишига бир қатор омиллар таъсир кўрсатган бўлиб, ушбу таъсир этувчи омилларни қуйидаги жадвалда кўриб чиқишимиз мумкин бўлади.

66-жадвал

Кредиторлик қарзларининг айланишига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти	Кредиторлик қарзларининг айланиш даври, кун ҳисобида
1	2	3
1. Ўтган йили	3,726	97
2. Шартли ҳисобот йили	8,692	41
3. Ҳисобот йили	16,999	21
Жами фарқ	+ 13,273	-76
Таъсир этувчи омиллар:	XXX	XXX
а) сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг таннархининг ўзгариши (2-1)	+4,966	-56
б) кредиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши (3-2)	+8,307	-20

Мазкур жадвал маълумотларидан кўринадик, корхонада кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти ўтган йилга нисбатан жорий йилда 13,273 коэффициентга ошган. Бу ўзгаришда сотилган маҳсулот таннархининг ўзгаришининг таъсири +4,966 коэффициентга, кредиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши эса +8,307 коэффициентга тенг бўлган.

Кредиторлик қарзларининг тўлаш муддати ўтган йилга нисбатан 76 кунга тезлашган. Бу ўзгаришда маҳсулотлар таннархининг ёки сотиб олинган қийматликлар ва хизматлар суммасининг ўзгариши таъсири 56 кунга, кредиторлик қарзлари суммасининг

ўзгариши эса 20 кунга тенг бўлган. Бундай натижалар корхонанинг тўлов қобилиятини яхшиланаётганлигидан далолат беради.

Кредиторлик қарзларининг айланиши таҳлил қилинаётганда уларнинг шартли айланиш коэффициенти ва шартли айланиш даври каби кўрсаткичлар ҳам таҳлил қилиб борилиши лозим. Бу кўрсаткичлар одатда қуйидагича аниқланади:

$$K_{\text{ай}} = \frac{108400}{16542} = 6,553$$

$$A_{\text{д}} = \frac{16542 \times 360}{108400} = 54,9$$

12.6. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш ёллари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 майдаги «Халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг масъулиятини ошириш борасидаги чора-тадбирлари тўғрисида»ги ва 1996 йил 24 январдаги «Тўлов интизомини ва ўзаро ҳисоб-китоблар тизимини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида» ги фармонларини бажариш борасида муайян ишлар олиб борилаётганлигига қарамадан, дебиторлик-кредиторлик қарзларини бошқариш оғир аҳволда қолмоқда.

Жумладан 2004 йил 1 январ ҳолатига кўра муддати ўтган дебиторлик қарзлари 156,7 млрд сўми, кредиторлик қарзлари эса 229,6 млрд сўми ташкил этган. Энг оғир томони шуки, уларни ундиришнинг иқтисодий асоси йил сайин оғирлашиб бормоқда.

Дебитордик-кредиторлик қарзларини битта дастур ва уни назорат қилиш асосида уддалаб бўлмайди. Бунинг учун бевосита кенг қамровли дастур ишлаб чиқиш лозим.

Бизнинг фикримизча дебиторлик-кредиторлик қарзларининг олдини олиш мақсадида қуйидаги чора - тадбирларни амалга ошириш мақбулдир:

— ўзаро шартномавий муносабатларда томонларнинг масъуллиги ва уларнинг шартнома шартларига қатъий амал этиши;

— муддати ўтказиб юборилган ҳар қандай тўловлар суммаси бўйича ҳуқуқий жавобгарлик шартларини белгилаш;

— ҳисоб-китобларнинг замонавий шаклларида фойдаланиш;

— даргумон қарзлар бўйича резервлар ташкил қилиш механизминини ишлаб чиқиш ва ҳ.к.

Такрорлаш учун саволлар

1. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари деганда нимани тушунасиш?
2. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари қандай сабабларга кўра вужудга келади?
3. Дебиторлик қарзларининг таркиби ва тузилиши қандай таҳлил этилади?
4. Кредиторлик қарзларининг таркиби ва тузилиши қандай таҳлил этилади?
5. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг юзага чиқиш муддатлари бўйича қандай даврларга бўлиб ўрганилади?
6. Дебиторлик қарзларининг айланувчанлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил этилади?
7. Кредиторлик қарзларининг айланувчанлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил этилади?
8. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш ёллари кўрсатиб ўтинг.
9. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтиришнинг мамлакат иқтисодидаги ўрни ва роли.
10. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини назорат этувчи ташкилотлар ва уларнинг ҳуқуқий мезонлари.
11. Мажбуриятларни сотиш ва сотиб олиш дегани нима?

12. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг корхона молиявий ҳолатига таъсири.

МАВЗУ 13 АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ҲОЛАТИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ТАҲЛИЛИ

Мавзу бўйича таянч иборалар: асосий фондлар; асосий воситаларнинг актив ва пасив қисмлари; асосий фондларнинг таркиби; тезлашган амортизация ажратмалари; асосий фондларнинг техник ҳолати; янгилаш даражаси; эскириш даражаси; яроқлилик даражаси; фонд қайтими; фонд қайтимини ошириш резервлари.

13.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалар билан таъминланганлигини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Иқтисодий эркинлаштириш шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект бирор-бир маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқаришни ташкил қилиши учун асосан тўрт хил ресурс мужассам бўлмоғи лозим бўлади. **Бундай ресурслар таркибига:**

- моддий ресурслар;
- молиявий ресурслар;
- меҳнат ресурслари;
- тадбиркорлик ресурси.

Мазкур ресурслар таркибида бугунги кунда энг асосийларидан бири, бу моддий ресурслар бўлиб, уларнинг таркибида ҳам муҳимларидан бири асосий воситалар ҳисобланади. Чунки, кейинги йилларда асосий воситаларнинг баҳосини мунтазам ошиб бориши ва уларга қилинадиган харажатлар маҳсулот таннархининг асосини ташкил қилаётганлиги ҳам ушбу воситаларни таҳлил қилиб боришни тақозо этмоқда.

Асосий фондлар (воситалар) ишлаб чиқаришнинг муҳим омили сифатида қаралиб, улар воситасида бевосита меҳнат предметлари ва меҳнат кучлари бирикувида маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, ишлар бажарилади ва хизматлар кўрсатилади.

Асосий фондлар деб, ишлаб чиқариш сиклида бир неча бор қатнашиб, ўзининг қийматини яратилаётган маҳсулотларга қисман ўтказувчи ҳамда жисмоний шаклини сақлаб қолувчи меҳнат воситаларига айтилади.

Асосий фондлар ёки воситаларни таркиблашда жаҳон ва республика ҳисоб белгиларига мувофиқ қуйидаги иккита жиҳат мезон сифатида олинган. Биринчиси, уларнинг қиймат ифодаси, иккинчиси — хизмат муддати.

Асосий воситаларнинг қиймат ифодаси унинг кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлардан фарқлаш чегарасини характерлайди. Бу ифода Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 2000 йил даги қарори билан иш ҳақи минимумининг 50 баробарида қилиб белгиланган. Асосий воситаларнинг хизмат муддати уларнинг бир йилдан ортиқ муддат хизмат этишини характерлайди.

Хизмат муддати бир йилдан ортиқ бўлган, лекин қиймат жиҳатдан қатъий чегарадан ошмайдиган қийматликлар, шунингдек, қийматликлар, хўжалик инвентарларининг айрим турлари асосий воситалар қаторига киритилмайди. Бу қатор бевосита кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлари таркибида ҳисобга олинади.

Асосий воситалар таҳлилида корхонанинг асосий воситалар билан қуролланиш даражасига, уларнинг техник ҳолати ва ҳаракат кўрсаткичларига, самарадорлик кўрсаткичларига, динамикаси ва ҳолатига баҳо берилади.

Асосий воситалар билан таъминланиш дейилганда корхонанинг бизнес режасига ёки ўтган йилларга нисбатан асосий фондлар билан қуролланиши даражаси тушунилади.

Шунингдек, асосий воситаларнинг таркиби бўйича, тури бўйича ўзгаришларига баҳо берилади. Таҳлил этишда асосий воситаларнинг ҳолат ва ҳаракат кўрсаткичларига муҳим эътибор қаратилади. Бу орқали бевосита асосий воситаларнинг эскириш даражаси, ярқилик даражаси, кирими ва чиқими кўрсаткичларига баҳо берилади.

Асосий воситаларнинг унумини ўрганиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаришда уларнинг самарадорлик кўрсаткичларига баҳо берилади. Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини омилли таҳлил асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ёки фондлар самарасини ошириш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ўрганилади ва таҳлил якунида корхонада асосий фондлардан фойдаланишга ва уларнинг самарадорлигини ошириш юзасидан муҳим иқтисодий ёналишлар белгиланади. Корхонанинг асосий воситалари, уларнинг ҳолати, ҳаракати ва самарасига иқтисодий таҳлис берилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалар билан таъминланганлигини ўрганишда молиявий таҳлилнинг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- хўжалик субъектларининг асосий воситалар билан етарли даражада таъминланганлик ҳолатига баҳо бериш;
- асосий воситаларнинг таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- корхонанинг асосий воситалар билан таъминланганлик ҳолатини яхшилаш бўйича мавжуд имкониятларни аниқлаш ва уларга баҳо бериш;
- асосий воситаларнинг техник ҳолатига баҳо бериш;
- асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичларини ўрганиш ва уларга баҳо бериш;
- асосий воситалардан самарали фойдаланганлик даражаларига баҳо бериш;
- ходимларнинг асосий воситалар билан қуролланганлик даражаларига баҳо бериш;
- асосий воситалар самарадорлигини ошириш бўйича мавжуд

имкониятларни кўрсатиб бериш ва ҳоказо. Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг асосий воситаларини таҳлил этишда асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

корхонанинг бизнес режа маълумотлари; • «Бухгалтерия баланси» (1-шакл); «Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги» ҳисобот (3-шакл); бухгалтерия ҳисобининг асосий воситалар ва номоддий активларни ҳисобга олувчи сёт маълумотлари.

13.2. Асосий восита (фонд)ларнинг таркиби, тузилиши ва динамикасининг таҳлили, уларнинг актив ва пасив қисмларининг нисбати

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир воситани маълум бир хусусиятлари бўйича таснифлаш ва таркибий жойлаштириб чиқиш мумкин бўлади. Хусусан, корхоналарнинг асосий воситаларини ҳам маълум бир хусусиятлари бўйича таснифлаб, уларни таҳлил қилиб чиқиш мақсадга мувофиқ саналади. Бугунги кунда асосий воситаларни қуйидаги хусусиятлари бўйича таснифлашимиз мумкин:

1. Асосий воситаларнинг корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувига қараб:

- актив асосий воситалар;
  - пассив асосий воситалар.
2. Асосий воситаларни маълум тармоқларга бўйсунувига қараб:
- саноат ишлаб чиқариш асосий воситалари;
  - бошқа тармоқ асосий воситалари;
  - ноишлаб чиқариш асосий воситалари.
3. Асосий воситаларнинг фойдаланиш жараёнидаги қатнашувига қараб:
- фойдаланишдаги асосий воситалар;
  - фойдаланишдан олиб қўйилган (консервация қилинган) асосий фондлар.
4. Асосий воситаларнинг турларга ажратилиши бўйича:
- йер;
  - бинолар;
  - иншоотлар;
  - узатиш мосламалари;
  - ҳисоблаш техникаси ва компьютерлар;
  - машина ва ускуналар;
  - транспорт воситалари;
  - асбоб-ускуналар;
  - хўжалик жиҳозлари;
  - ишлаб чиқариш инвентарлари;
  - ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар;
  - кўп йиллик экинлар ва бошқа асосий воситалар.
5. Мулкӣ эғалигига қараб:
- ўзига тегишли асосий воситалар;
  - ижараға олинган асосий воситалар.

Бундан ташқари асосий воситаларнинг яна бошқа бир хусусиятлари бўйича ҳам таснифлаш мумкин.

Ҳозирги шароитда корхоналарда асосий воситаларнинг барча турларини керакли нисбатда ва таркибда бўлишини таъминлаш мақсадга мувофиқдир. Яъни саноат ишлаб чиқаришида, ёрдамчи тармоқларда ёки ижтимоиймаиший соҳаларда бўлмасин, барча асосий воситалар керакли хизматни бажарадилар.

Асосий воситаларнинг таркиби, уларнинг тузилишини ўрганиш билан бир қаторда динамик ўзгаришларига ҳам баҳо бериб борилади. Асосий воситаларнинг динамикаси деганда уларнинг даврлар (йиллар) бўйича ўзгаришлари тушунилади.

67-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятининг асосий воситалари таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларининг таҳлили

Асосий воситаларнинг таркиби	Ўтган йили		Ҳисобот йили		Ўзгариш (+,-)	
	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Мутлоқ, минг сўмда	Салмоқда%
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1.Йер	30591	18,4	30591	16,9	—	1,5
2. Бино	52313	31,5	51453	28,5	860	3,0
3. Иншоот	11430	6,9	11376	6,3	54	0,6

4. Узатиш мосламалари	5040	3,0	6009	3,3	+969	+0,3
5. Транспорт воситалари	2939	1,8	8651	4,8	+5712	+3,0
6. Ҳисоблаш техникаси ва компютерлар	5100	3,1	5050	2,8	50	0,3
7. Ишлаб чиқариш инвентарлари	2449	1,5	2693	1,5	+ 179	—
8. Машина ва жиҳозлар	55400	33,3	64174	35,7	+8774	+2,4
9. Хўжалик инвентарлари						
10. Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар						
11. Кўп йиллик экинлар						
12. Йер ҳолатини яхшилашдаги капитал харажатлар						
13. Асбоб-ускуналар	210	0,1	225	0,1	+ 15	—
14. Бошқа асосий воситалар	728	0,4	663	0,04	663	0,36
Жами ишлаб чиқаришдаги асосий воситалар	166100	100,0	180222	100,0	+14122	

Динамик ўзгаришлар асосида корхонада асосий воситаларнинг йиллар бўйича мутлоқ ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади. Қуйидаги -жадвал маълумотлари асосида эса корхонанинг асосий воситалари таркибига, тузилишига ва динамикасига баҳо бериш мумкин бўлади.

Жадвал маълумотларига асосланиб, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида, ўрганилаётган даврда ўтган йилга нисбатан жами ишлаб чиқаришдаги асосий воситалари ҳажми 14122 минг сўмга кўпайганлигини кўришимиз мумкин. Мазкур корхонадаги асосий воситаларнинг салмоғини ер, бино ҳамда машина ва жиҳозлар ташкил этган. Ушбу асосий воситалар жами воситаларнинг 80-85 % ини ташкил қилмоқда. Жорий йилда корхонадаги асосий воситалардан машина ва жиҳозларнинг қиймати 8774 минг сўмга, транспорт воситаларининг қиймати 5712 минг сўмга, узатиш мосламаларининг қиймати 969 минг сўмга кўпайган бўлса, бинонинг қиймати 860 минг сўмга, иншоот 54 минг сўмга ва бошқа асосий воситалар 663 минг сўмга камайган.

Жорий йилда машина ва жиҳозларнинг ўсганлиги корхонанинг ишлаб чиқариш имкониятларини кенгайтиради. Чунки, машина ва жиҳозлар тўғридантўғри ишлаб чиқаришда қатнашадиган воситалар қаторига киради.

Умуман олганда корхонада асосий воситаларнинг динамик ўсиши кузатилган бўлиб, бу корхонада асосий воситаларнинг босқичма-босқич янгиланаётганлигидан далолатдир.

Қуйидаги маълумотлар асосида асосий воситаларнинг динамик ўзгаришларига баҳо бериш мумкин.

Корхонада асосий воситаларнинг динамик ўзгариши қуйидагича бўлган. Жорий давр охирига келиб асосий воситаларнинг ўсиши базис даврига нисбатан 14,38 % ни ташкил этган. энг юқори ўсиш суръатига ҳам корхона 2003 йилда эришган. Шунингдек, олдинги йилга нисбатан ўсишда эса энг юқори ўсиш суръати 2001 йилга тўғри келмоқда. Яъни ушбу йилда асосий воситалар қиймати олдинги йилга нисбатан 8,73 % га ўсган. Бундан

кўриниб турибдики, корхона сўнгги пайтларда асосий эътиборни эскирган фондларни ҳисобдан чиқаришга ва уларни янги фондлар билан алмаштиришга қаратмоқда.

68-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг сўнгги беш йилликдаги динамик ўзгаришларининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	1999 йил	2000 йил	2001 йил	2002 йил	2003 йил
1	2	3	4	5	6
1. Асосий воситалар қиймати	157560	145935	158674	166100	180222
2. Базис йилига нисбатан ўсиши, %	X	-7,38	+0,71	+5,42	+ 14,38
3. Олдинги йилга нисбатан ўсиши, %	X	-7,38	+8,73	+4,6	+8,50

Асосий воситаларни актив ва пассив фондларга таркибларда асосий жиҳат уларнинг маҳсулот ишлаб чиқаришдаги бевосита иштирокига қаратилади. Актив асосий воситалар деб маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита ва билвосита қатнашувчи асосий воситаларга айтилади.

Ишлаб чиқариш учун шароит яратиб берувчи асосий воситалар эса пассив асосий фондлар сифатида қаралиб, уларнинг таркибига бевосита бинолар, иншоотлар, йерлар (қишлоқ хўжалиги корхоналаридан ташқари) қиймати ва ҳ.к. киритилади.

Таҳлил этишда жами асосий воситалар таркибига уларнинг салмоқ даражаларига баҳо берилади ва ўзгаришлари ўрганилади.

69-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятининг актив ва пассив асосий воситаларининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили		Ҳисобот йили		Фарқи, (+)	
	Сумма, минг сўм	Сал моғи, %	Сумма, минг сўм	Салмо ғи %	Суммада , минг сўмда	Салмоқ даги, %
1	2	3	4	5	6	7
Жами асосий воситалар	166100	100,0	180222	100,0	+14122	—
Шу жумладан:	71766	43,21	82693	45,88	+10927	+2,67
• актив асосий воситалар						
• пассив асосий воситалар	94334	56,79	97529	54,12	+3195	2,67

Биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида ҳисобот даврида жами 180222 минг сўмлик асосий воситаси бўлиб, шундан, 45,88 % актив асосий воситалар ва қолган 54,12 % пассив асосий воситалар бўлиб ҳисобланади. Жорий йилда ўтган йилга нисбатан бевосита ишлаб чиқаришда иштирок этадиган, яъни актив асосий воситалар салмоғи 2,67 % га ортганлигини ижобий баҳоламоқ лозим бўлади. Бунга мос равишда пассив асосий

воситалар салмоғи эса 2,67 % га пасайгандир. Асосий воситаларнинг ўтган йилга нисбатан мутлоқ ўзгариши +14122 минг сўмни ёки 8,5 фоизни ($14122/166100 * 100$) ташкил этган. Таҳлил этишда жами асосий воситалар таркибида уларнинг салмоқ даражаларига баҳо берилади ва ўзгаришлари ўрганилади.

13.3. Тезлашган амортизация ажратмалари ва уларнинг фонд қайтимиға таъсири

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалари ўз хизмат вазифасини бажариши билан бир қаторда эскириб ҳам боради. Асосий воситаларнинг эскириши бугунги кунда асосан икки хил кўринишда бўлади, яъни, жисмоний эскириш ва маънавий эскириш. Бугунги кунда кўпгина асосий восита турлари жисмоний эскиришдан кўра маънавий жиҳатдан тезроқ эскириб қолмоқда. Шу сабабли ҳам корхоналарнинг асосий воситаларини батамом эскириб қолишининг олдини олиш мақсадида, уларга амортизация (эскириш) ҳисоблаб борилади ва асосий восита ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга секин-асталик билан ўтказиб боради.

Корхонанинг амортизация сиёсати бевосита давлат амортизация сиёсати асосида белгиланади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Солиқ қўмитасининг 1997 йил 27 февралдаги меъерий хатига мувофиқ ҳамда 2001 йил 9 январдаги Молия вазирлигининг ёриқномасига мувофиқ асосий воситаларга амортизация ҳисоблашни соддалаштириш мақсадида, қуйидаги бешта гуруҳ асосий воситаларга меъёрлар белгиланган:

1. Бинолар, иншоотлар ва қурилмалар учун 5 %;
2. Йенгил автомобиллар, таксилар, ёъл ҳаракатида фойдаланиладиган автотракторлар, махсус буюмлар, инвентарлар, компьютерлар, маълумотларни қайта ишловчи ускуналар учун 20 %;
3. Юк автомобиллари, автобуслар, махсус автомобиллар ва автоприцеплар, машина, асбобуускуналар ва мебеллар учун 15 %;
4. Юқоридаги гуруҳларга киритилмаган бошқа асосий воситалар учун 10 %;
5. Темир ёъл, денгиз, дарё ва ҳаво транспорт воситалари, иссиқлик, газ ва сув узатувчи труба проводлар, дизел генераторлари, электр ва алоқа узатиш ускуналари учун 8 %.

Ушбу меъерий хатда фирма ва компаниялар учун амортизация ҳисоблашнинг ўзгартирилган нормаларини қўллаш имконияти берилган, яъни секинлаштирилган ёки тезлаштирилган (икки коэффициентга қадар) усулларидан фойдаланишлиги мумкин. Тезлаштирилган амортизация ҳисоблаш тартиби қўлланилса, меъеридан ортиқча ҳисобланган амортизация суммаси солиққа тортиладиган фойдага қўшилиб, ўрнатилган тартибда солиқ тўлашлари лозим.

Жаҳон тажрибасида асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг турлитуман муҳим услублари мавжуд. Бундай муҳим услубларига қуйидагилар киритилади: ;

- тенг улушларда, амортизация нормаларидан келиб чиққан ҳолда эскиришни ҳисоблаш;
- қолдиқ усулда эскиришни ҳисоблаш;
- ишлаб чиқариш ҳажмига мувофиқ эскиришни ҳисоблаш;
- кумулятив усулда эскиришни ҳисоблаш ва ҳоказо. Юқоридаги усулларнинг моҳиятини қуйидаги мисол асосида кўриб ўтиш мумкин:

Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати — 1000000 сўм.

Асосий воситаларнинг тугатиш қиймати — 100000 сўм. Асосий воситаларнинг хизмат муддати — 5 йил.

Тенг улушларда амортизация ҳисоблаш тартиби

Асосий воситалар қиймати	Амортизация нормаси	Амортизация суммаси	Қолдиқ суммаси
1000000	20	180000	820000
1000000	20	180000	640000
1000000	20	180000	460000
1000000	20	180000	280000
1000000	20	180000	100000

Комулятив усулда амортизация ҳисоблаш тартиби

Асосий воситалар қиймати	Амортизация улуши	Амортизация суммаси	Қолдиқ суммаси
1000000	5/15	300000	700000
1000000	4/15	240000	460000
1000000	3/15	180000	280000
1000000	2/15	120000	160000
1000000	1/15	60000	100000

1+2+3+4+5=15 йил. Амортизация суммасини аниқлашда жами йиғилган кўрсаткич биринчи йили 15 дан 5 қисми, иккинчи йили 15 дан 4 қисми олинади ва ҳоказо.

Қолдиқ усулда амортизация ҳисоблаш тартиби

Асосий воситалар қиймати	Амортизация улуши	Амортизация суммаси	Қолдиқ суммаси
1000000	20	180000	820000
1000000	20	240000	460000
1000000	20	180000	280000
1000000	20	120000	160000
1000000	20	60000	100000

Бу усулда амортизация ҳисобланганда иккинчи йилдан кейин харажат сифатида кўшиладиган эскириш суммаси камайиб боради, демак, соф молиявий натижа асосий воситаларнинг энг охири муддатларида кўпайиши юз беради.

Икки карра оширилган усулда амортизация ҳисоблаш усули

Асосий воситалар қиймати	Амортизация улуши	Амортизация суммаси	Қолдиқ суммаси
1000000	20 *2	360000	540000
1000000	20 *2	216000	324000
1000000	20 *2	129600	194400
1000000	20*2	77760	116640
1000000	20*2		116640

Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси миллий ҳисоб тизимида амортизация ҳисоблашнинг асосан иккита усулидан фойдаланилмоқда:

- тенг улушларда амортизациялашнинг қатъий нормаларида эскириш ҳисоблаш;
- тезлаштирилган, амортизациялашнинг қатъий нормаларини икки марта оширилган ҳолатида эскиришни ҳисоблаш усули;

Амортизациянинг у ёки бу усулининг қўлланиши албатта асосий воситаларнинг техник ҳолатига таъсир этади.

Жумладан, тезлаштирилган усулда амортизация нормаларига ўтиш асосий фондларнинг янги асосий фондлар билан алмаштиришнинг молиявий таъминоти уларнинг маънавий эскиришдан сақланиш имконини берибгина қолмай, балки маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ўстириш имконини ҳам беради.

13.4. Асосий воситалар техник ҳолатининг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг асосий воситалар билан етарли даражада таъминланганлигини ўрганиш билан бир қаторда, уларнинг техник ҳолатига ҳам баҳо бериб борилади. Одатда асосий воситалар таркибида йил давомида ўзгаришлар рўй беради. Янги асосий воситаларнинг кирими туфайли, асосий воситалар ортиб боради. эскирган асосий воситаларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш туфайли асосий воситалар камайиши мумкин. Бундай табиий ҳолатларнинг рўй бериши натижасида асосий воситаларнинг техник ҳолатини таҳлил этишимизни тақозо этади. Асосий воситаларнинг техник ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- асосий воситаларнинг яроқлилик даражаси;
- асосий воситаларнинг эскириш даражаси;
- асосий воситаларнинг янгиланиш даражаси. Асосий воситаларнинг яроқлилик даражаси фоиз кўринишида қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати}}{\text{асосий воситаларнинг бошланғич қиймати}} \times 100;$$

Асосий воситаларнинг эскириш даражаси фоиз кўринишида қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{асосий воситаларнинг эскириш қиймати}}{\text{асосий воситаларнинг бошланғич қиймати}} \times 100;$$

Асосий воситаларнинг яроқлилик ва эскириш коэффициентлари йиғиндисини коэффициентда 1,0 га, фоизда 100 тенг бўлади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичларига қараб, уларнинг техник ҳолатига баҳо берилади ва уларни тартиблаш бўйича бошқарув қарорлари қабул қилинади.

Асосий воситаларнинг ҳолатини ўрганишда, корхона амортизация сиёсатига, асосий воситаларнинг маънавий эскирганлик даражасига, фойдаланишдан олиб ташланган ва консервация қилинган асосий воситалар ҳолатига муҳим эътибор қаратилади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичларини уларнинг ҳар бир тури ва жами бўйича ўрганилади. Таҳлил учун зарур бўлган маълумотлар 1шакл «Бухгалтерия баланси» ва 3шакл «Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисидаги» ҳисобот шаклларида олинади. Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичлари уларнинг ҳаракат кўрсаткичлари билан тўлдирилади.

«ABC» акционерлик жамияти асосий воситалари техник ҳолатининг таҳлили

Асосийвоситалар	Бошланг ич қиймат, минг сўм	Ескири ш қиймати , минг сўм	Қолдиқ қиймати , минг сўм	Ескири ш даражас и,%	Яроқлили к даражаси, %
1	2	3	4	5	6
1. Ўтган йили	166100	85118	80982	51,24	48,76
2. Ҳисобот йили	180222	88969	91253	49,36	50,64
3. Фарқи, (+,-)	+14122	+3851	+10271	1,88	+ 1,88

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида биз таҳлил қилаётган «ABC» акционерлик жамиятининг асосий воситаларини техник ҳолатига баҳо бериш мумкин бўлади. Маълумотлардан кўринадики, корхонада жорий йилда асосий воситаларнинг яроқлилиқ даражаси ўтган йилга нисбатан 1,88 % га кўтарилган бўлиб, жами асосий воситаларнинг 50,54 % ини ташкил этмоқда. Қолган 48,76 % асосий воситалар ўзининг хизмат муддатларини ўтаб бўлган ҳамда эскирган асосий воситалар ҳисобланади. Корхонада асосий воситаларнинг техник ҳолати ижобий томонга ўзгарган бўлсада, асосий воситаларнинг умумий техник ҳолати йетарли даражада деб баҳолай олмаимиз. Чунки, асосий воситаларнинг тенг ярмига яқини эскирганлиги яхши натижа эмас. Шу сабабли ҳам корхона маъмурияти асосий воситаларнинг янада кўпроқ қисмини янгилаб бориш чораларини излаб топиши мақсадга мувофиқ бўлади.

13.5. Асосий фондларнинг янгиланиш динамикаси ва меҳнатнинг фонд билан қуролланиши таҳлили

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичлари уларнинг ҳаракат кўрсаткичларини ўрганиш асосида тўлдирилади. Асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичларига уларнинг янгиланиши ва чиқиб кетиш коэффициенти киритилади. Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффициенти жорий даврда янгидан киритилган асосий воситалар қийматини асосий воситаларнинг йил охирига бўлган қийматига бўлиш орқали топилади. Асосий воситаларнинг чиқиб кетиш коэффициенти жорий даврда чиқиб кетган асосий воситалар қийматини уларнинг йил бошига бўлган қийматига бўлиш асосида аниқланади. Яъни ушбу коэффициентларнинг аниқлашни қуйидаги формулалар орқали ҳам ифодалашимиз мумкин:

Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффициенти қуйидагича аниқланади:

$$\frac{\text{Ишлаб чиқаришга янгидан қабул қилинган асосий воситалар қиймати}}{\text{Асосий воситаларнинг йил охиридаги бошлангич қиймати}}$$

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиш коэффициенти эса қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{Жорий даврда чиқиб кетган асосий воситалар қиймати}}{\text{Асосий воситаларнинг йил бошига бўлган қиймати}}$$

Бу таркибда асосий воситаларнинг жами қатори ва ҳар битта таркиби бўйича бериб ўтиш мумкин. Таҳлил жараёнларида асосий воситаларнинг янгиланиш ва ишлаб

чиқаришдан олиб ташлаш сабабларига ҳам эътибор берилади. Бунда корхонанинг асосий воситаларини янгилаш манбалари бўлиб:

- капитал қўйилмалар ва инвестициялар;
- хусусий капиталнинг ўсиши;
- узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар;
- мақсадли молиялаш ва субсидиялар;
- тўкинга олинган асосий воситалар;
- грантлар ва бошқа манбалар ҳисобланади.

Асосий воситаларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш сабабларига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

- асосий воситаларнинг маънавий эскириши;
- асосий воситаларнинг жисмоний эскириши ва фойдаланиш учун яроқсиз ҳолатга келиши;
- асосий воситаларнинг ортиқчалиги;
- асосий воситаларни сотиш;
- ўғирликлар, ёқотишлар ва бошқа чиқимлар.

Биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичлари ўзгаришини таҳлили шуни кўрсатадики, жорий даврда асосий воситаларнинг янгилаш даражаси олдинги йилга нисбатан 0,201 коэффициентга ўсган. Ҳисобдан чиқарилган асосий воситаларнинг ўтган йилга нисбатан ўзгариши эса +0,090 коэффициентга ортган.

71-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичлари таҳлили (қолдиқ қийматида)

Асосий воситалар	Асосий воситалар йил бошига қолдиғи	Янгидан қабул қилинган асосий воситалар	Чиқим қилинган асосий воситалар	Асосий воситалар йил охирига қолдиғи	Янги-ланиш коэфф.	Чиқиб кетиш коэфф.
1	2	3	4	5	6	7
Ўтган йил	76875	8469	4362	80982	0,105	0,054
Ҳисобот йили	80982	27918	13133	91253	0,306	0,144
Фарқи (+,-)	+4107	+19449	+8771	+10271	+0,201	+0,090

Умуман олганда корхонадаги асосий воситаларнинг янгилаш даражасини ўтган йилга нисбатан яхшиланганлигини ижобий баҳоламоқ лозим бўлади. Демак, корхона маъмурияти эскирган асосий воситаларини янгилаш бўйича амалий чоралар кўраётганлигидан далолатдир. Аммо, бундай суръатдаги янгилаш даражаси бугунги кун талабига мос келмайди. Чунки, фантехника тараққиёти ривожланиб бораётган бугунги кунда корхона асосий воситаларининг тўлиқ бир марта янгилаш даври 3—4 йилдан ортиб кетмаслиги лозим бўлади. Бундай натижаларга эришиш учун эса корхона ўз асосий воситаларининг 20—25 фоизини ҳар йили янгилаб бориши лозим бўлади.

Бугунги кунда корхоналардаги асосий воситаларнинг техник ҳолати ва ҳаракат кўрсаткичларини таҳлил қилиб бориш билан бир қаторда, корхонанинг асосий воситалар

билан таъминланганлиги даражасини ҳамда ходимларнинг асосий воситалар билан қуролланганлиги даражасини ҳам таҳлил қилиб бориш мақсадга мувофиқдир. Корхона (фирма)нинг асосий воситалар билан таъминланганлик ёки қуролланганлик даражаси деб, ишлаб чиқаришнинг меъёр даражасида меҳнат воситалари билан таъминланганлигига айтилади.

Аввало, корхона (фирма)нинг меҳнат воситалари билан таъминланганлигида қуйидаги жиҳатларини фарқлаш лозим:

- ўзига тегишли бўлган меҳнат воситалари билан таъминланганлиги;
- ижарага олинган меҳнат воситалари ҳисобига таъминланганлиги.

Демак, корхона ҳар иккала ҳолатда ҳам асосий воситалар билан таъминланганликнинг меъёр кўрсаткичларига эга бўлиши мумкин.

Асосий воситалар билан таъминланганлик таҳлилида корхона (фирма) да асосий воситаларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан мутлоқ ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади.

Асосий воситалар билан қуролланганлик кўрсаткичлари сифатида битта ишчига тўғри келадиган меҳнат воситалари, бир иш ўрнига тўғри келадиган асосий воситалар билан қуролланганлик даражаси аниқланади. Асосий воситалар билан қуролланганлик даражаси уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиш асосида тўлдирилади. Яъни, корхона фаолиятига фақат миқдор кўрсаткичлар орқалигина эмас балки сифат кўрсаткичларини ҳам ўрганиш асосида баҳо берилади.

72-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятининг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва қуролланганлигининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўмда	162387	173161	+10774
Саноат ишлаб чиқариш ходимлари сони, киши	838	814	-24
Бир ходимга тўғри келадиган асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати, сўм	193779	212728	+ 18949

Маълумотлардан кўринадикки, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида саноат ишлаб чиқариш ходимларининг асосий воситалар билан қуролланиш даражаси ўтган йилга нисбатан 18949 сўмга ўсган. Бу ўсиш иккита омил ҳисобига тўғри келган. Биринчи омил бу ишчилар сонининг ўзгариши ҳисобига бўлиб $\{(173161/838)-(162387/838)\}$ 12857 сўмни, ҳамда иккинчи омил асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши ҳисобига $\{(173161/814)-(173161/838)\}$ 6092 сўмни ташкил этган. Бундан кўринадикки, корхонада ходимларининг асосий воситалар билан қуролланиш даражаси ўтган йилга нисбатан 18949 сўмга ортган. Бундай натижаларни ижобий ҳолат сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

13.6. Фонд қайтимининг динамикаси ва унга ташкилий техникавий омиллар таъсирининг таҳлили

Асосий воситалардан фойдаланиш ва уларнинг самарадорлигига баҳо бериш молиявий таҳлилнинг зарур шартларидан бири ҳисобланади.

Бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг асосий воситалари билан йетарли даражада таъминланганлигини ўрганиш билан бир қаторда, уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиш асосий ўринда туради. Чунки, асосий воситалар билан йетарли даражада таъминланган бўлсаю, лекин улардан самарали фойдаланилмаса, у ҳолда корхонанинг самарадорлиги пасайиб кетади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари корхона хўжалик фаолиятига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири сифатида олинади. Уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин. Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш ва унинг ҳолатига баҳо беришга иқтисодий таҳлилда алоҳида аҳамият берилади. Корхона ишлаб чиқариш қуввати деганда, унинг тўла иш билан бандлик ҳолатига айтилади. Бу ҳолат нафақат маҳсулот ишлаб чиқариш даражасига, балки унинг харажатлар таркибига, молиявий натижавийлигига ҳам таъсир этувчи бирлик сифатида қаралади. Ишлаб чиқариш қувватлари ва унинг фойдаланиш даражаларига баҳо бериш асосида корхонанинг жорий даврдаги иқтисодий потенциали ҳамда уни мақсадли бошқаруви белгиланади.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш таҳлилининг қуйидаги қаторларини характерлаш мумкин:

— корхона ишлаб чиқариш қувватларининг техник иқтисодий кўрсаткичлари тизими;

73-жадвал

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари

Фонд қайтими	Фонд сиғими
Саноат ишлаб чиқариш фондлари қайтими	Маҳсулот ҳажми
	Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати
Машина ва ускуналар қайтими	Маҳсулот ҳажми
	Машина ва ускуналар ўртача йиллик қиймати
Саноат ишлаб чиқариш фондлари сиғими	Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати
	Маҳсулот ҳажми
Машина ва ускуналар сиғими	Машина ва ускуналар ўртача йиллик қиймати
	Маҳсулот ҳажми

— техник иқтисодий кўрсаткичлар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг қиёсий таҳлили;

— ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг корхона харажатларига таъсирининг таҳлили;

— ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг корхона ишлаб чиқариш самарадорлигига ва фаолият натижавийлигига таъсирининг таҳлили.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишда корхона томонидан ошкор этиладиган 26-форма «Корхонанинг ижтимоий иқтисодий кўрсаткичлар тизими» га муҳим эътибор берилади.

Таҳлилда асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг таъсир этувчи омиллари иккита таркиб бўйича ўрганилади.

1. Асосий воситаларнинг самарадорлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили.

2. Асосий воситалар ва улардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларининг маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсирининг таҳлили.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қаторига қуйидагилар киритилади:

Фонд қайтими (сиғими) ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар бўлиб:

- маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва унинг ўзгариши;
- асосий фондлар ўртача йиллик қийматининг ўзгариши. Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат воситалари билан боғлиқ бўлган омиллар қаторига қуйидагилар киритилади:
- асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши;
- фонд қайтими (сиғими)нинг ўзгариши.

74-ж а д в а л

«АВС» акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Маҳсулот ҳажми, корхона улғуржи баҳосида, м.с.	Саноат ишл. чиқ. фонд. ўрт. йил. қийм	Фонд қайтими	Фонд сиғими
Ўтган йил	2113430	166100	12,724	0,079
Шартли, ҳисобот йили	2357682	173596	13,581	0,074
Ҳисобот йили	2553967	180222	14,171	0,071
Ўтган йилдан фарқ	+440537	+ 14122	+1,447	0,008
Фонд қайтимиинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар				
Х	+0,857	+0,590	+1,447	Х
Фонд сиғимининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили				
Х	-0,005	-0,003	Х	-0,008
Меҳнат воситалари билан боғлиқ омилларнинг маҳсулот ҳажмига таъсири				
Х	+440469,5	+ 179688,3	+260781,2	Х

Биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг самарадорлиги ўтган йилга нисбатан бир қадар яхшиланган. Фонд қайтими ва унинг ўтган йилга нисбатан ўсиши +1,447 (14,171-12,724) сўмга тенг бўлган. Бу ўзгаришда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўзгариши таъсири +0,857 (13,581-12,724) сўмни, асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши эса салбий таъсир этган ва унинг натижасида фонд қайтими +0,590 (14,171-13,581) сўмга камайган. Барча омиллар таъсирида асосий фондлар қайтими ўтган йилга нисбатан +1,447 сўмга ортган (14,171 - 12,724).

Асосий фондлар сиғими ўтган йилга нисбатан 0,008 сўмга камайган. Бу ўзгаришга маҳсулот ҳажмининг таъсири -0,005 (0,074 - 0,079) сўмни, асосий воситалар ўртача йиллик қийматининг ўзгаришининг таъсири эса — 0,003 (0,071 - 0,074) сўмни ташкил қилган.

Меҳнат воситалари билан боғлиқ бўлган омилларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирининг таҳлилида асосий воситалар ўртача йиллик қийматининг ўзгариши таъсирида ялпи маҳсулот ҳажми $+179688,3$ ($+14122 * 12,724$) минг сўмга, фонд қайтимининг ўзгариши ҳисобига $+260781,2$ ($1,447 * 180222$) минг сўмга ўсишини кўриш мумкин.

13.7. Ишлаб чиқариш жиҳозларининг вақти ва қуввати бўйича фойдаланиши таҳлили

Ишлаб чиқариш жиҳозларидан вақт ва қувват бўйича фойдаланиш таҳлилида корхона асосий фондлари ва уларнинг таркибида машина ва ускуналар, станоклар иш вақтидан фойдаланишнинг даражасига, қувватларнинг фойдали иш коэффициентларига, фойдаланишнинг реал ҳолатига баҳо берилади.

Машина ва ускуналар иш вақтидан самарали фойдаланишда уларнинг жами саноат ишлаб чиқариш асосий воситалари таркибидаги салмоғига ва уларнинг иш самарасига аҳамият берилади.

Машина ва ускуналарнинг жами ишлаган вақти ҳамда машина ва ускуналар иш вақтидан олинган самарадорлик кўрсаткичларини аниқлаш асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлил этилади ҳамда уни ўстиришнинг ички имкониятлари белгиланади.

Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида уларни таҳлил этишнинг услубий асосларини кўриб ўтиш мумкин.

75-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятида машина ва ускуналардан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	ҳисобот йил	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
Маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм ҳи	2113430	2553967	+440537
Ишланган станок соатлар, минг станок соат	128780	120280	8500
Бир станок соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, минг сўм	16,41	21,23	+04,82

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида ўрганилаётган даврда ўтган йилга нисбатан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 440537 минг сўмга ўсган бўлса, бунга аксинча жами ишланган станок соатлар ҳажми 8500 минг станок соатга қисқарган. Буларнинг натижасида эса бир станок соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ўтган йилги 16,41 минг сўмдан ҳисобот йилига келиб 21,23 минг сўмга кўтарилган.

13.8. Фонд қайтимини ошириш имкониятлари

Фонд қайтимини ошириш имкониятларини умумлаштириш таҳлил этиш босқичининг якуни ҳисобланади. Унда таҳлил этиш натижаларидан келиб чиққан ҳрлда

корхонада асосий воситаларнинг самарадорлигини оширишнинг ёъналишлари белгиланади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини оширишнинг куйидаги ёъналишларини корхона учун тавсия сифатида келтириб ўтиш мумкин.

Ташкилий ёъналишлар бўйича:

- асосий воситаларнинг фақат корхонага иш берадиган қисминигана олиш;
- асосий воситаларнинг ортикча қисмини ушлаб турмаслик;
- эскирган ва маънавий талабга жавоб бермайдиган асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш;
- асосий воситаларни фарқлаш ва таркиблашни қайта ўзгартириш;
- асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг муаллақ шакллари белгилаш ва ҳ.к. *Техник ёъналишлар бўйича:*

• асосий воситаларни таъмирлаш чораларини кўриш, техник қаров;

• эскирган асосий воситаларни янгилари билан алмаштириш;

• автоматлаштирилган тизимни яратиш;

• механизациялашни кучайтириш ва ҳ.к. *Эксплуатацион ёъналишлар бўйича:*

• бир сменалик ва кўп сменалик;

• ишлаб чиқариш ҳажмига қараб асосий воситаларни техник ҳолат ва ҳаракатини бошқариш;

• асосий воситалар қарови юзасидан масъул шахсларни ажратиш;

• асосий воситалар бўйича жавобгарлик марказларини белгилаш ва ҳ.к.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий восита (фонд)лари деганда нимани тушунаси?

2. Асосий воситаларнинг таркиби, тузилиши ва динамикаси қандай таҳлил этилади?

3. Асосий воситаларнинг ҳолатини таҳлил эташда таҳлилнинг қандай усуллари қўлланилади?

4. Асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичлари қандай таҳлил этилади?

5. Асосий воситаларнинг янгиланиши ва чиқиб кетишига нималар сабаб бўлади?

6. Асосий воситаларнинг техник ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларга нималар киради ва улар қандай таҳлил этилади?

7. Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффициенти қандай аниқланади ва таҳлил этилади?

8. Хўжалик субъектларининг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва қуролланганлик даражалари қандай ҳисобланади?

9. Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш қандай таҳлил этилади?

10. Асосий воситаларнинг самарадорлиги қайси кўрсаткичлар асосида аниқланади ва у қандай таҳлил этилади?

11. Асосий воситалар самарадорлиги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига қандай таъсир кўрсатади ва улар қандай таҳлил қилинади?

12. Асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг Миллий ҳисоб стандартларидаги усуллари ва уларни қўллаш шартлари?

13. Амортизация сиёсатининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига ва харажатларга таъсири.

14. Асосий воситаларни таркиблашдаги муаммолар ва уларнинг ҳал этилиши.

15. Асосий воситаларнинг баҳоланиши ва улардаги муаммолар.

16. Асосий воситалар лизинги ва уни жалб этишнинг талаблари.

Мавзу 14 ПУЛ ОҚИМЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ

Мавзубўйичатаянчиборалар: пулмаблағлариҳаракати; пул оқими; пулмаблағларикирими; пулмаблағларичиқими; жорийфаолиятдаги пулмаблағларининг киримивачиқими; инвестицияфаолиятдаги пул оқимларининг киримивачиқими; молиявийфаолиятиги пул оқимларининг киримивачиқими; пул оқиминитаҳлилетишнинг тўғриусули; пул оқиминитаҳлилетишнинг егриусули.

14.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг пул маблағлари ҳаракатини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Республикаимиз ўзининг мустақиллигига эришганидан сўнг Президентимиз бошчилигида республиканинг ўзига хос бўлган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш модели ишлаб чиқилди. Ушбу ривожланиш модели асосида республикаимизда янги иқтисодий тизим — бозор иқтисодиётига ўтилди. Турли туман мулк шакллариининг пайдо бўлиши, давлат мулкининг хусусийлаштирилиши, ҳиссадорлик жамиятлари, ҳамкорликдаги кўшма корхоналар, кичик корхоналарнинг вужудга келиши ўтиш жараёнига хос хусусиятлардандир. Бундай шароитда товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида ҳақиқий рақобат ҳукм суришига, корхоналар мустақил равишда чет эл корхоналари билан алоқа ўрнатишга, маҳсулот сотишнинг янги замонавий усуллари ривожлантиришга, тижорат банклари, хусусий банклар, биржалар, ким ошди савдолари фаолиятини ривожлантиришга имкониятлар пайдо бўла бошлади.

Ҳозирда мулкый бирлик ва муносабатларнинг шундай тизимини шакллантириш лозимки, бу ҳаракат аввало фаолият якунида юқори унум ва натижавийликни, бутлик ва манфаат уйғунлигини, энг муҳими бозор тўкинсочинлиги ва жамиятимиз фаровонлигини таъминласин. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида ушбу жиҳатга бош масала сифатида қараш лозим.

Президентимиз И. Каримов бу ҳақда фикр юритиб, ўзининг асарларида куйидаги фикрларни илгари сурган: «Пировард мақсадимиз ижтимоий ёъналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очик ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир».

Бозор муносабатлари соҳасида ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг ўз тасарруфидаги барча ресурслар молиявий, моддий, меҳнат ва пул ресурслари ҳаракати ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини тўғри бошқаришни таъминлаши зарур бўлади. Кўпгина корхона ва ташкилотлар иқтисодий мустақиллик ҳамда ички ва ташқи бозорда битимлар тузиш ҳуқуқини қўлга киритганларидан сўнг, хўжалик юриташнинг янги шароитларига босқичма-босқич тайёр бўлиб борди.

Бозор иқтисодиёти соҳасида бошқарув субъектларига фақат ахборотга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу ахборот билан ишлаш, тўғри хулосалар чиқариш ва улардан ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида фойдаланиш зарур бўлади.

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини бошқаришда фойдаланиладиган манбалар қаторига пул маблағларининг ҳаракати тўғрисидаги ахборотлар ҳам киради. Хўжалик фаолиятини самарали бошқаришда пул маблағлари оқими тўғрисидаги ахборотлар муҳим рол ўйнайди. Пул оқимлари тўғрисидаги маълумотлар барча даражадаги бизнесменлар томонидан халқаро амалиётда кенг қўлланилмоқда, у корхоналар маъмуриятига ҳам, ташқи фойдаланувчиларга ҳам зарурдир. Корхона менежерлари мазкур маълумотлардан фойдаланиб, корхона ликвидлилигини ўрганишда, дивидендларни белгилашда, иш ҳақи таъминоти ва бюджет билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиниши имкониятидан фойдаланишлари мумкин.

Иқтисодчи олимлар Т.П.Карлин ва А.Р.Макминларнинг фикрига кўра, «Пул маблағлари ҳисоб-китоби молиявий таҳлилнинг энг муҳим қуролидир. Йиллик молиявий башорат шаклида кўрсатилишича бундай башорат компания учун оймаой кутилаётган пул маблағлари киримини ва ойма-ой мажбуриятлар қопланишининг тўловини амалга оширилишини кўрсатиб беради. Пул маблағлари ҳисоб-китоби кредиторларга фирманинг кредитга бўлган тифиз талабини баҳолаш учун ва операцион сикл давомида қисқа муддатли ссудаларни қоплаш учун йетарли даражадаги пул маблағларини ишлаб топишга қодирлигини аниқлаш имкониятини беради. Бундан ташқари пул маблағларининг ҳисоб-китоби кредиторларга компаниянинг узоқ муддатли ёки қисқа муддатли кредитларга эҳтиёжи мавжудлигини аниқлашга ёрдам беради. Корхонанинг пул маблағлари ҳаракатининг ҳисоб-китоби аниқса, қарздорларнинг мавсумий тижорат сикли давомидаги молиявий эҳтиёжларини аниқлаш учун қулайдир».

Бозор учун ишлаб чиқариш бор жойда пул маблағлари ўта муҳим иқтисодий восита бўлади. Пул маблағлари ишлаб чиқаришнинг такрорланишига хизмат қилади, иқтисодий ўсишга кўмаклашади. Пул шаклидаги маблағлар бозор орқали ресурсга айланади, ресурслар иштирокида товарлар яратилади, товарлар сотилиб яна пул олинади. Шундай ҳаракатнинг қайтарилиб туриши иқтисодий жараён юз берганини билдиради. Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг иқтисодий жараёнини мунтазам равишда давом эттириши учун маълум миқдорда пул маблағлари бўлишини тақозо этади.

Юқоридаги иқтисодчи олимларнинг фикр-мулоҳазаларига қўшилган ҳолда барчасининг фикрларини умумлаштириб, пул маблағлари атамасига қуйидагича умумий таъриф беришни тавсия этамиз: «Пул маблағлари — мажбуриятларни зудлик билан тўлаш учун ишлатилиши мумкин бўлган турдаги маблағларни ўз ичига олади. Пул маблағларига молиявий муассасалардаги жорий ҳисобварақлардаги қолдиқлар, нақд купюралар, тангалар, валюталар, кичик кассанинг нақд пуллари ва молиявий муассасалар томонидан муддатли депозитлар ва муомаладан чиқариш учун қабул қилинган, корхона кассасидаги конкрет ўтказиб бериладиган пул ҳужжатларид¹. Бу ўтказиладиган пул ҳужжатларига оддий чеклар, касса ордерлари, мижозлар чеклари, пул ўтказмалари ва бошқа

---

¹«Молиявий ҳисоб» бухгалтерия ҳисобининг Миллий ва Халқаро стандартлари асосида тайёрланган ўқув қўлланма, Тошкент, 2000 йил.

ҳисоб-китоб воситалари киради». Балансинг «Пул маблағлари» моддасидаги қолдиқ пул ҳисобварақларига кирадиган барча турдаги маблағларни акс эттиради.

Пул эквивалентлари — бу пул маблағларига ўхшайдиган, лекин бошқача таснифланадиган активлардир. Улар хазина векселлари, тижорат қоғозлари ва депозит сертификатлардан иборат. Кечикишлар ва жарима санксиялари пул эквивалентларининг пул маблағларига алмаштирилишига таъсир қилиши мумкин. Шунинг учун, эквивалентлар касса ҳисобварағидан олинади. Кўпинча пул эквивалентларини ҳисобкитоб воситасига айлантиришга эҳтиёж ёқ, эквивалентлар одатда қисқа муддатли инвестиция ҳисобварағига олиб борилади.

Пул маблағларидан самарали фойдаланишни ташкил этиш, кўп жиҳатдан корхоналарда пул маблағларининг ҳаракатини оптимал бошқаришни ташкил этиш ва улар устидан назоратни яхшилашга боғлиқ. Пул маблағлари назоратини ташкил этишнинг асосий элементларидан бири, эса корxonанинг ҳисоб-китоб счётидир. Яъни ҳисоб-китоб счётидан самарали фойдаланишни максимал даражада таъминлаш, барча кириб келаётган пул маблағларини албатта банк орқали ҳисобга олиш, барча турдаги тўловларни банклар чиқарган чеклар ёки шунга ўхшаш ёзма топшириқномалар ва уларнинг махсус пул маблағлари фонди орқали амалга ошириш лозим. Агарда кўрсатилган тартиб қатъий амал қиладиган бўлса, у ҳолда пул маблағларининг ҳисоби икки томонлама бўлади: биринчиси — корxonанинг ўзида, иккинчиси — банкда.

Молиявий ахборот билан ишлашнинг энг муҳим жиҳатларидан бири уни таҳлил қилишдир. Таҳлил қилишда хўжалик фаолиятини ўрганишда ҳамда ҳулосалар чиқаришда асос бўладиган бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Корхона молиявий аҳволини таҳлил қилиш билан шуғулланаётган ҳар бир ходим молиявий ҳисобот шакллари, шу жумладан, «Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот» шаклини эркин ўқий олиши, унинг моддаларини тушуниши, шунингдек ҳулосалар чиқариш ва тавсиялар беришни билишлари керак.

Молиявий ҳисобот моддаларидан фойдаланиб, корхона тўғрисида катта ҳажмда маълумот олиш, унинг молиявий аҳволини хизмат ва бозор фаоллигини таҳлил қилиш мумкин.

«Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот» да корхона молиявий ресурсларидаги барча ўзгаришлар пул маблағлари нуқтаи-назаридан акс эттирилади:

- хўжалик фаолиятида олинган пуллар ҳаракати;
- олинган ҳамда тўланган фоизлар ва дивидендлар;
- тўланган солиқлар;
- олинган ва қўйилган инвестициялар;
- аксиялар ва заёмлар, шунингдек ижара мажбуриятлари бўйича тушумлар ва тўловлар.

Кундалик хўжалик фаолияти жараёнида содир бўлган пул маблағларидаги барча ўзгаришлар шундай тартибда акс эттириладики, у пул маблағлари қолдиғи билан уларга эквивалент бўлганлар ўртасида, яъни, қисқа муддатли юқори ликвид инвестициялар, эркин айирбошланадиган пул маблағлари ўртасида ўзаро боқлиқликни аниқлаш имконини беради.

4-сон шаклга «Валюта маблағларининг ҳаракати тўғрисида маълумотнома» илова қилиниб, унда давр боши ва охирига бўлган қолдиқлар, валюта маблақлари тушуми ва ҳаражати тўғрисидаги маълумотлар келтирилади.

Корхонанинг молиявий аҳволи кўп жиҳатдан реал пул айланмасига боғлиқ. Корхонанинг ҳисоб-китоб ва ўзга ҳисоб рақамлари орқали ўтадиган пул маблағларининг келиб тушиши ва уларнинг сарфланишига пул маблағлари оқими дейилади.

Корхона ишининг самарадорлигига, барқарор молиявий ҳолатга корхонанинг ҳисоб-китоб ва ўзга ҳисоб рақамларига пул маблағлари ўз вақтида ва тўла ҳажмда келиб тушиши ва тўланиши натижасида эришиш мумкин.

Пул маблағлари оқимини таҳлил қилиш учун 4-шакл «Пул маблағлари тўғрисидаги ҳисобот» молиявий ҳисоботи, шунингдек, 1-Ш шаклидаги «Корхона (ташқилот) молиявий фаолиятининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида» ги статистика ҳисоботи асосий маълумот манбаи бўлиб хизмат қилади.

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот — молиявий ҳисобот ҳужжати бўлиб, унда жорий хўжалик фаолияти жараёнида пул маблағлари келиб тушиши, сарфланиши ва уларнинг йил боши ва охиридаги қолдиғи, шунингдек, инвестиция ва молиявий фаолиятга ённалтирилган пул маблағлари акс эттирилади.

Пул маблағлари оқимига сўм ва валютадаги пул маблағлари киритилади. Шу туфайли 4-шакл «Пул маблағлари тўғрисидаги ҳисобот» молия ҳисоботида махсус «Валюта маблағларининг ҳаракати тўғрисидаги маълумотнома» бўлиб, унда давр боши ва охиридаги қолдиғи ва уларнинг келиб тушиш ва сарфланиш суммаси кўрсатилади.

Пул маблағлари оқимини ўрганишда ишлатиладиган асосий атамалар қуйидагилардан иборат:

Пул оқимлари — пул ва пул маблағларининг ҳамда сўм ва ўзга эквивалентларнинг кирими (келиб тушиши) ва чиқими (сарфланиши).

Пул эквивалентлари — бу пул маблағларига эркин алмаштирилладиган қисқа муддатли ликвидланадиган, қиймати ўзгариши хатарига камроқ мойил бўлган инвестициялар.

Пул маблағлари — бу кассадаги нақд пул ва талаб бўйича берилладиган депозитлар, шунингдек, ҳисоб-китоб, валюта ва ўзга банк ҳисоб рақамларидаги маблағлар.

Операция фаолияти — бу инвестиция ва молиявий фаолиятни истисно қилганда, корхонанинг даромад келтирадиган асосий ва бошқа фаолияти.

Инвестиция фаолияти ~ пул эквивалентларига киритилмаган узок муддатли активлар ва бошқа инвестицияларни сотиб олиш ва сотиш.

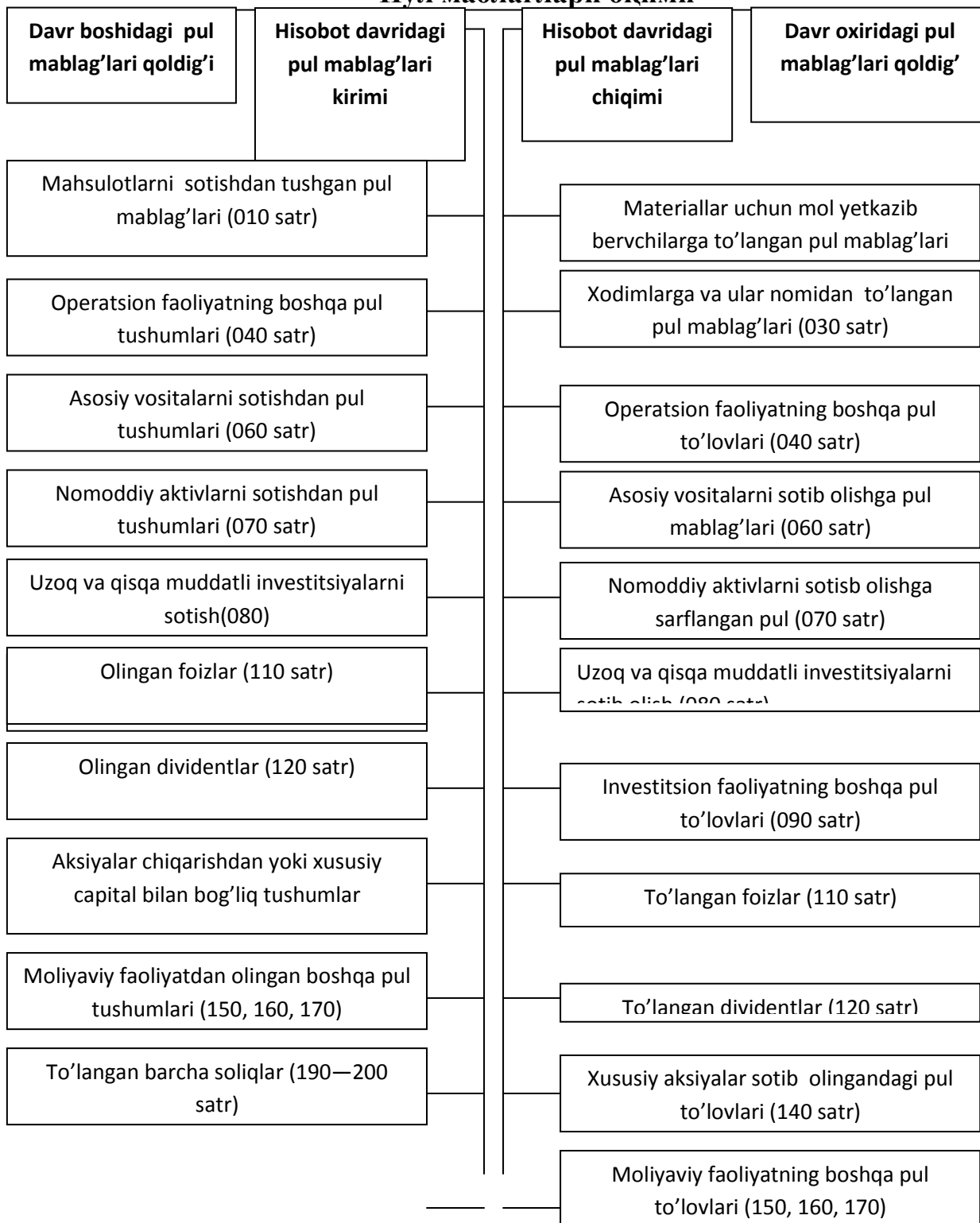
Молиявий фаолият — хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти бўлиб, у натижада ўз сармояси ва қарз олинган маблағлар ҳажми ва таркибининг ўзгаришига олиб келади.

Пул маблағларининг оқимини қуйидаги асосий кўрсаткичлар таърифлайди:

1. Пул маблағларининг келиб тушиши ва сарфланиши суммаси.
2. Келиб тушган ва сарфланган пул маблағларининг тузилмаси.
3. Келиб тушган ва сарфланган пул маблағларининг ўзаро салдоси.

4. Келиб тушган ва сарфланган пул маблағлари нисбатининг коэффициенти (пул маблағлари оқими коэффициенти). Келиб тушган ва сарфланган пул маблағларининг суммаси молиявий ҳисобот шакли бўлмиш 4-шакл «Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот» бўйича тўрт гуруҳга гуруҳлаштирилган.

Пул маблағлари оқими

Пул маблағлари келиб тушиши ва чиқимининг ҳар бир турини кўриб чиқамиз.

Пул маблағларининг келиб тушиши (кирими).

Харидорлардан олинган пуллар (кирим), ҳисобот даврида корхонанинг банк счётларига, ёки вексел кўринишида юклаб жўнатилган маҳсулот, бажарилган

ишлар ва кўрсатилган хизматлар учун келиб тушган маблағлар суммасини кўрсатади. Ушбу суммани 4-шакл «Пул маблағлари тўғрисидаги ҳисобот» молиявий ҳисоботидан (қуйида 4-Ш) ва 1 шакли статистика ҳисоботидан олиш мумкин.

Бошқа пул тушумлари ва роялтидан, турли кўринишдаги мукофотлар, комиссиян йиғимлардан олинган пул маблағлари ва уларнинг эквивалентлари суммасини кўрсатади.

Бозор иқтисодиёти шароитида пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот аксиядорлик жамиятларининг бошқарув раҳбарияти ва ташқи фойдаланувчи инвесторлар, кредиторлар, корхона менежерлари учун зарурдир. Бошқарув раҳбарияти учун бу ҳисобот корхонанинг ликвидлиги, дивидендлар миқдорини аниқлаш, бошқа ёналишларга қўшимча инвестицияларни жойлаштириш учун манба ҳисобланади. Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот зарур бўлган ҳолларда корхонага юқори даромад келтирадиган лойиҳаларни лойиҳалаштириш учун зарур манбадир. Корхонанинг бошқарув раҳбарияти учун бу ҳисобот корхонанинг қисқа муддатли кредиторлик қарзларини узишга мавжуд маблағнинг етарли ёки етишмаслиги, ҳиссадорларга тўланадиган дивидендлар миқдорини кўпайтириш ёки камайтириш ҳамда корхонанинг инвестиция ва молия масалалари бўйича сиёсат каби масалаларни ҳал этиш зарурдир.

Пул оқимлари тўғрисидаги манбалар асосида инвесторлар компаниянинг фаолиятини ўрганади ва уларнинг фаолиятига баҳо беради. Жумладан, корхона раҳбарияти пул маблағлари ҳаракатини бошқара олиш, корхона счётидан кредитор қарзларни узиш ҳамда ҳиссадорларга дивиденд тўлаш, қўшимча молиялаштириш мақсадлари учун етарли миқдорда пул маблағларини жамлаш имкониятлари аниқланади. Бу ҳисобот шакли орқали соф фойда билан пул маблағлари ҳаракати ўртасидаги боғлиқлик ва тафовутлари аниқланиши мумкин. Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот корхонанинг инвестиция ва молиявий фаолияти натижаларини ўзида акс эттиради. Корхонанинг пул оқимини таҳлил қилишда молиявий таҳлил қуйидаги вазифаларни бажаради:

- пул маблағларининг ҳаракатига тўғри, аниқ ва ҳолисона баҳо бериш;
- операцион фаолиятдаги пул маблағларининг ҳаракатига баҳо бериш;
- корхонанинг жорий, инвестиция ва молиявий фаолиятлари бўйича пул маблағларининг соф киримини ва чиқимини аниқлаш ҳамда баҳо бериш;
- пул маблағлари кирими бўйича манбаларининг, чиқими бўйича ҳаракатларининг таркибини чуқур ўрганиш;
- пул маблағлари миқдорининг оптимал вариантини аниқлаш;
- **корхонанинг валюта маблағлари ҳаракатини ўрганиш ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;**
- корхонанинг соф пул оқимларида ижобий салдони кўпайтириш имкониятларини аниқлаш ва ҳоказолар.

Корхоналарда пул маблағларининг ҳаракати бир неча жараёнлар бўйича содир бўлади. Бугунги кунда корхоналарда пул оқими асосан тўртта жараён бўйича содир бўлади. Буларга:

- *операцион фаолиятида пул маблағларининг соф кирими (+), чиқими (-);*
- *инвестиция фаолиятидаги соф пул оқитарининг кирими ёки чиқими;*

- молиявий фаолиятдаги пул маблағларининг соф кирими ёки чиқими;
- солиққа тортиш (тўланган солиқлар).

76-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятининг пул оқимлари таҳлили

Кўрсаткичлар	Пул маблағлари кирими		Пул маблағлари чиқими	
	Сумма, минг сум	Жамига нисбатан салмоғи, %	Сумма, минг сум	Жамига нисбатан салмоғи, %
1. Пул ва унга тенглаштирилган маблағларнинг ҳисобот йил бошига қолдиғи	7657	0,21		
2. Хўжалик фаолиятида пул маблағларининг кирими (+), чиқими (-)	3654697	99,95	2927038	80,09
3. Тўланган солиқлар	—	—	727646	19,91
4. Инвестиция фаолиятидаги соф пул оқимларининг кирими ёки чиқими	1938	0,05	117	0,003
5. Молиявий фаолиятдаги соф кирим ёки чиқим	—	—	—	—
Жами пул маблағларининг ҳаракати:				
Соф кўпайиш ёки камайиш	9491	0,26		

76-жадвалда «АВС» акционерлик жамияти мисолида юқоридаги жараёнлар бўйича пул маблағларининг ҳаракатини кўриб чиқамиз.

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятининг пул маблағлари ҳаракатига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўринадики, жорий даврда корхонада жами пул маблағларининг кирими 3656635 минг сўмни ташкил этиб, шундан 99,95 % и хўжалик (операцион) фаолиятидаги пул маблағларининг киримига тўғри келмоқда. Қолган 0,05% пул маблағларининг кирими инвестиция фаолияти ҳисобига тўғри келган. Корхонанинг жами пул маблағлари чиқими эса 3654801 минг сўмни ташкил қилиб, шундан, 2927038 минг сўми ёки 80,09% и хўжалик фаолиятдан бўлган пул маблағларининг чиқимига, 727646 минг сўми ёки 19,91 % и эса тўланган солиқлар ҳиссасига тўғри келмоқда. Бунинг натижасида корхонанинг пул маблағлари қолдиғи йил бошидаги 7657 минг сўмдан йил охирига келиб 9491 минг сўмга кўпайган. Бундай натижаларни умуман олганда корхона учун ижобий баҳоласак ҳам бўлади. Шунини хулоса қилиб айтиш мумкинки, корхонада пул маблағларининг ҳаракати фақатгина асосий хўжалик фаолиятида бўлган.

14.2. Хўжалик субъектларининг асосий фаолиятидаги пул оқимларининг таҳлили

«Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботда жорий (операцион), инвестиция, молиявий ва солиққа тортиш фаолиятлари бўйича пул маблағларининг кирими ва чиқими ифодаланган.

Жорий (операцион) фаолият — хўжалик жараёнларини корxonанинг пул маблағларига, фойда миқдорига таъсирини ифодалайди. Бу бўлимга қуйидагилар киради:

- жўнатилган товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун келиб тушган пул маблағлари;
- мол йетказиб берувчи ва пудратчиларга тўланган пул маблағлари;
- ходимларга ва улар номидан тўланган пул маблағлари;
- операцион фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари.

Корxonаларда пул маблағларининг ҳаракати асосан корxона хўжалик фаолиятида содир бўлади. Хўжалик фаолиятидан пул маблағларининг ҳаракатини таҳлил қилиб чиқишимиз учун жадвал маълумотларини ўрганишимиз лозим бўлади.

Жадвал маълумотларига кўра биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида, хўжалик (операцион) фаолиятидан пул маблағларининг соф кирими 727659 минг сўми ташкил қилган. Корxonада жами кирим 3654697 минг сўми ташкил қилиб, унинг 96,12 фоизи маҳсулотларни сотишдан келиб тушган пул маблағлари ҳисобига, қолган 3,88 фоизи эса операцион фаолиятнинг бошқа пулли тушумлари ҳисобига тўғри келган. Корxonанинг хўжалик фаолиятидаги жами сарфлари эса 2927038 минг сўми ташкил қилиб, унинг 78,48 фоизи мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблағлари, 9,13 фоизи ходимларга тўланган пул маблағлари ҳисобига, қолган 12,39 фоизи операцион фаолиятнинг бошқа пулли тўловлари учун сарф қилинган. Корxonада пул маблағларининг хўжалик (операцион) фаолиятидаги соф кирим натижаси 727659 минг сўми ташкил қилган. Бу кўрсаткич умумий тушумнинг 19,91 % ини ташкил қилган. Бундай натижаларни корxона учун ижобий деб баҳоламоқ лозим.

77-жадвал

«АВС акционерлик жамиятининг хўжалик фаолиятидаги пул маблағлари ҳаракатининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Сатр рақами	Пул маблағлари кирими		Пул маблағлари чиқими	
		Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %
1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан келаб	010	3512687	96,12		

тушган пул маблағлари					
2. Материал, товар, иш ва хизматлар учун мол йетказиб берувчиларга тўланган пул маблағлари	020			2297295	78,48
3. Ходимларга ва улар номидан тўланган пул маблағлари	030			267007	9,13
4. Операцион фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари	040	142010	3.88	362736	12,39
ЖАМИ:	—	3654697	100,0	2927038	100,0
Операцион фаолиятнинг соф пул кирими ёки чиқими	050	727659	19,91	—	—

14.3. Инвестиция, молиявий хизмат кўрсатиш ва солиқ тўлашлардаги пул оқимининг таҳлили

Инвестиция фаолияти — корхона инвестиция фаолиятида номоддий активларни сотиб олиш ва сотиш, узоқ муддатли моддий активлар, яъни кўчмас мулк бўлмиш бино, жиҳозлар ва бошқа асосий воситаларни сотиб олиш учун етказиб берувчиларга тўланган пуллар ва унга тенглаштирилган маблағлар чиқим устунида акс этгирилади.

Кирим устунида эса узоқ муддатли активларни сотишдан тушган тушум ҳисобланади. Корхоналар харид қилинган узоқ ва қисқа муддатли қўйилмалар моддасини чиқим устунида воситаларга комиссия тўловлар ва бошқа биржада тўланган фоизларни ҳисобга олмаган ҳолда қимматли қоғозларни сотиб олиш учун тўланган, пул маблағларини кўрсатадилар. Кирим устунида ўзлик бўлмаган қимматли қоғозларни шу билан бирга банк ва бошқа юридик шахсларнинг қисқа муддатли ва узоқ муддатли ссуда ва қарзларини сотишдан келган тушум кўрсатилади. Одатда корхоналар ўз фаолияти билан бир қаторда инвестиция ва молиявий фаолият билан ҳам шуғулланадилар. Ушбу ҳолатни биз қуйидаги жадвал маълумотлари асосида таҳлил қилиб чиқамиз.

Ушбу жадвал маълумотлари асосида «АВС» акционерлик жамиятининг инвестиция, молиявий ва солиққа тортиш фаолиятларидан кўрилган пул маблағларининг ҳаракатига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Бугунги кундаги бизнинг республикамиздаги пул маблағларининг ҳаракатидаги ўзига хос жиҳатлари шундаки, бизнинг республикамизда пул маблағларининг асосий қисми, яъни, одатда 90—95 %и хўжалик (операцион) жараёнларга тўғри келади.

78-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятининг инвестиция, молиявий ва солиққа тортиш фаолиятларидаги пул маблағлари ҳаракатининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Сатр рақами	Пул маблағлари кирими		Пул маблағлари чиқими	
		Сумма минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %	Сумма минг сум	Жамига нисбатан салмоғи, %
1	2	3	4	5	6
1. Хўжалик (операцион) фаолиятдан пул маблағларининг соф ҳолати	050	727659	—	—	—
2. Асосий воситалар ва номоддий активларни сотиб олиш ва сотиш	060-070	—	—		
3. Олинган ва тўланган фоизлар	110-120	930	47,99		
4. Олинган ва тўланган девидеклар					
5. Инвестиция ва молиявий фаолиятнинг бошқа жараёнларидаги пул маблағларининг ҳаракати	080-090, 130-170	1038	52,01	—	—
6. Жами тўланган солиқлар	190-200	—		727763	100,0
Жами		1938	100,0	727763	100,0
Инвестиция, молиявий ва солиқ ланишдан сўнг соф пул оқимининг натижаси	—	1834	—	—	—

Шу жиҳатдан ҳам мазкур -жадвал маълумотларидан ҳам кўришиб турибдики, корхонанинг мазкур фаолият турлари бўйича пул маблағлари жами кирими 1938 минг сўмни ташкил қилган холос. Мазкур фаолиятлардан кўрилган жами пул маблағлари чиқими эса 727763 минг сўмни ташкил этиб, уларнинг ҳаммаси асосан, тўланган солиқлар ҳиссасига тўғри келмоқда. Жадвал маълумотларига кўра, корхонада инвестиция, молиявий ва солиққа тортиш фаолиятларидан соф пул оқими 1834 минг сўмни ташкил қилган. Яъни, ушбу фаолият натижаларидан сўнг корхонадаги соф пул маблағларининг кирими бирмунча камайгамлигини кузатишимиз мумкин. Бундан кўринадики, корхона ушбу фаолиятлар натижасида асосан пул маблағларининг чиқимига эришган. Бундай натижаларни ижобий ҳол деб баҳолаб бўлмайди.

14.4. Молиявий фаолиятдаги пул маблағлари ҳаракатининг таҳлили

Молиявий фаолят — бўлимида аксия чиқаришдан келиб тушган тушум, узоқ ва қисқа муддатли қарзларни келиб тушиши ва чиқимлар акс этади. Булардан тажриба қорхона пулиштироқисиз инвестиция ва молиявий фаолят бўйича чиқимларни амалга ошириш мумкин. Масалан, асосий воситаларни узоқ муддатли кредит ҳисобига сотиб олиш, кредитор қарзларни аксияни чиқариш ва кредитларга қўшимча аксияни бериш орқали бўлиш мумкин.

Қорхона молиявий ҳолатининг соғломлиги —
 бу пул маблағларининг қирим қорхонанинг мажбуриятларини қоплай олишидир.

Минимал миқдордаги пул маблағларининг
 етишмаслиги молиявий ҳолат танглиги гасабба бўлади.

Ортиқча маблағларга ега бўлиш инфляция натижасида пул ниқадрсизланишига, қамда ортиқча маблағларни самарали фойдаланишга ёъналтирмаслик натижасида қўшимча д аромат ололмаслиги мумкин.

Шубоис пул маблағларини рационал бошқаришни доимо
 назорат ватаҳлил қилиш лозим.

Бундай таҳлил етишни амалда бир қанча усулларимавжуддир.

Молиявий ҳолат танглигининг сабабларидан бири,

бу қорхона жория ктивид аги пул маблағларининг жорий мажбуриятларганисбатан кеск
 ин камайиб боришидир. Шубоис шар

ойда пул маблағлари билан муддатикелган мажбуриятларни бир-бири билан таққослаб,
 таҳлил қилиш лозим.

Пул маблағларининг етарли ёки
 етишмаслигини аниқлашнинг кинчи усули бу пул маблағларининг айланиш даврини
 аниқлашдани боратдир.

$$\text{Пул маблағларининг Айланиш даври, кунда} = \frac{\text{Пул маблағларининг ўртача қолдиғи} * \text{урганилиш даври}}{\text{Оборот суммаси}}$$

Пул маблағларининг ўртача қолдиғи 5000 — «Кассадаги пул маблағлари» счёти, 5100 — «Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлари» счйёти, 5200 — «Чет эл валютасидаги пул маблағлари» счёти, 5500 — «Банкдаги махсус счётлар» счёти орқали қуйидагича аниқланади:

$$\text{Пул маблағларининг ўртача қолдиғи} = \frac{\frac{\text{1 ой бош Қолдиқ}}{2} + \text{2 ой бош қолдиқ} + \frac{\text{Н—ой бош. қолдиқ}}{2}}{\text{Н-1}}$$

Бунда: Н — ойлар сони.

Оборот суммасини аниқлаш учун юқоридаги счётларнинг кредити бўйича оборот суммаси олинади. Қорхоналарда пул маблағлари обороти давомийлигини ойлар бўйича ўзгаришини қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

Корхонада пул маблағлари обороти давомийлиги ўртача 2,04 дан 2,72 кунгача ташкил этган. Бунинг мазмуни пулни корхона счётига келиб тушишидан то чиқиб кетишига қадар 2 кундан ортиқроқ кун кетган. Таҳлил давомида пул маблағлари кирими ва чиқимини таркиби атрофлича ўрганилмоғи лозим.

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот маълумотларини таҳлил этишнинг 2 услуби мавжуддир.

1. Тўғри услуб.
2. эгри услуб.

Тўғри усяуб орқали пул маблағларининг ҳаракатини таҳлил этиш учун жорий фаолият, солиқланиш, инвестиция, молиявий фаолиятлари бўйича маблағларнинг кирим қисми, чиқими билан таққосланиб, соф кирими (ёки чиқими) аниқланади.

79-жадвал

Пул маблағларининг ойлар бўйича ҳаракатининг таҳлили

ойлар	пул маблағларининг қолдиғи (минг сўм)	оборот суммаси, (минг сўм)	айланиш даври, кунда 1 х 30/2
Январ	12734	140448	2,72
Феврал	11466	159250	2,16
Март	12766	187739	2,04
Апрел	12780	180000	2,13
Ва ҳоказо.			

Эгри услуб орқали эса амалда олинган молиявий натижалар (фойда) билан пул маблағлари ҳажмининг мутлоқ ўзгариши ўртасидаги ўзаро боғлиқликни аниқлаш имконияти мавжуд бўлади.

Эгри услуб орқали пул оқимларини ҳисоблаш соф фойда кўрсаткичи билан унинг кўрсаткичларни коррективкасига мослигидан, реал пул маблағлари ҳаракатига боғлиқ бўлмаган мос ҳисоблар (қаторлар) бўйича олиб борилади. Жумладан, пул оқимларини таҳлил этишнинг эгри услуби, фаолият турлари бўйича пул маблағлари ҳаракатининг таҳлилига асосан ташкил этилган бўлиб, яъни, корхона фойдаси аниқ қаерда вужудга келаётгани ёки «тирик пуллар» қаерга сарфланаётганлигини кўрсатади. У «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»ни қуйидан (соф фойдадан) юқорига қараб ўрганишга мослаштирилган. Шу сабабли ҳам, бу услубни аксарият иқтисодчи олимлар «қуйи» усул деб ҳам номлайдилар.

Пул оқимларини оператив бошқаришда эгри услубнинг аҳамияти қуйидагилардан иборат бўлади, яъни, у молиявий натижалар ва ўз айланма маблағлари ўртасидаги ўзаро мосликни ўрнатиш имкониятини кўрсатиб беради.

Эгри услуб ёрдамида корхона фаолиятидаги энг муаммоли жиҳатларини кўрсатиб бериш ҳамда ушбу критик ҳолатни бартараф этиш ёълини ишлаб чиқиш мумкин бўлади. Мазкур услубнинг ҳам ижобий жиҳатлари билан бир қаторда маълум камчиликларини ҳам амалиётда кузатиш мумкин:

1. Ташқи фойдаланувчилар учун аналитик ҳисоботлар тузишдаги юқори меҳнат сиғимининг талаб этилиши.

2. Ички бухгалтерия ҳисоби маълумотлари (бош дафтарлар)да камчиликларнинг бўлиши.

Хўжалик субъектларининг фаолиятини таҳлил қилиш жараёнида иккала услуб (тўғри ва эгри)нинг қўлланилиши бир-бирини тўлдириб боради ҳамда ҳисобот даврида корxonани пул маблағлари оқимининг ҳаракати ҳақидаги реал ҳолатини кўрсатиб беради.

Хўжалик субъектларининг пул маблағлари оқимини эгри услуб орқали ўрганиш учун алоҳида амалитик ҳисобот тайёрлаш лозим бўлади. Аналитик ҳисобот тузиш учун қуйидаги ахборот манбаларидан фойдаланилади:

— «Бухгалтерия баланси» (1-шакл);

— «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» (2-шакл);

— «Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот (3-шакл);

— бош дафтар;

— журнал ордерлар;

— бухгалтерия ҳисоби маълумотномалари ва бошқалар. *Пул оқимлари таҳлилининг эгри услуби натижалари бўйична қуйидаги саволларга жавоб олишимиз мумкин бўлади:*

1. Қандай ҳажмда ва қайси манбалардан пул маблағлари кирим қилинди ҳамда қандай асосий ёъналишларга пул маблағлари сарфланди?

2. Корхона жорий фаолияти натижасида тўлов маблағларининг (пул қийматликлари захирасини) келишини кўпайтиришни таъминлай оладими?

3. Корхона дебиторлик қарзларини ундириш ҳисобига қисқа муддатли мажбуриятларини қоплаш ҳолатига эгами?

4. Инвестиция фаолиятига ёъналтириш учун ўзлик маблағлари (соф фойда ва амортизация ажратмалари) йетарлими?

5. Корxonаниннг олган соф фойдаси унинг пул маблағларига бўлган жорий талабини қоплаш учун йетарлими?

Юқорида таъкидланган фикр мулоҳазаларимизни пул оқимларини таҳлил этишнинг эгри услубини ва уни қўллаш услубиятини аниқ амалий маълумотлар асосида қуйидаги жадвалда кўриб чиқамиз.

80-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятининг пул маблағлари оқимини эгри услуб орқали ҳисоблаш тизими ва уни таҳлил қилиш услубияти

Кўрсаткичлар	Пул маблағларининг кўпайиши (+) ёки унинг камайи	Ҳисобот йилида (сумма, минг сўм)	Ахборот манбаи
---------------------	---	---	-----------------------

	ши (-)		
1	2	3	4
1. Жорий фаолиятдаги пул маблаглари ҳаракати			
1.1. Соф фойда	+	5400	Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот (2-шакл)
1.2. Асосий воситалар ва номоддий активлар бўйича ҳисобланган амортазация	+	3851	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.3. Товар моддий захиралар қолдиғининг ортиши		60617	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.4. Яратилган қийматликлар бўйича ҚҚСни ортиши		76234	«Молия. Натиж. тўғр.»ги ҳисобот (2-шакл),
1.5. Дебиторлик қарзларининг ундирилишини камайиши (пасайиши)	-	82850	«Бўхгалтережа баланси» (1-шакл) «Дебиторлик ва кредиторлик қарздорлик ҳақид.маъл. (2а-шакл)
1.6. «Бошқа айланма (жорий) активлар моддаси қолдиқнинг ўсиши			«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.7. Кредиторлик қарзларининг ўсиши	+	121904	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл) «Дебиторлик ва кредиторлик қарздорлик ҳақида»ги маълумотнома (2а-шакл)
1.8. Даромад (фойла)дан тўланадиган мажбуриятларнинг ўсиши	+	40821	«Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот (2-шакл)
1.9. Келгуси давр даромадлар. ўсиши	+	—	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.10. Кутилаётган харажатлар резервининг ўсиши	+	263511	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.11. Бошқа қисқа муддатли мажбуриятларнинг усиши	+	27004	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.12. Жорий фаолият бўйича жами пул оқими	XXX	+48182	Юқоридаги кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади

2. Инвестицион фаолиятдаги пул маблағлари ҳаракати			
2.1. Номоддий активларнинг ўсиши	—	97	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
2.2. Янгидан яратилган ва сотиб олинган асосий Воситалар	—	27918	«Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида»ги ҳисобот (3-шакл)
2.3. Тугалланмаган қурилиш ҳажмининг ўсиши	—	4100	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
2.4. Материал қийматликларга даромадли қўйилмаларнинг ўсиши			«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
2.5. Бошқа узоқ муддатли активларнинг ўсиши	—	2233	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
2.6. Инвестицион фаолият бўйича жами пул оқими	XXX	34348	Йқоридагш кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади
3. Молиявий фаолиятдаги пул маблағлари ҳаракати			
3.1. Молиявий қўйилмаларнинг ўсиши	—	12009	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
3.2. Узоқ муддатли мажбуриятлар (кредит ва қарз)нинг ўсиши	+		«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
3.3. Қисқа муддатли кредит ва қарзларнинг ўсиши	+	—	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
3.4. Банкнинг қисқа муддатли кредити бўйича мажбуриятларининг ўсиши	+		«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
3.5. Молиявий фаолият бўйича жами пул оқими	XXX	12000	Юқоридаги кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади
4. Ҳамма фаолият турларидан пул маблағларининг жами ўзгариши	XXX	+ 1834	Ҳисобкитоб қилинади
5. Ҳисобот йили бошига пул маблағлари қолдиғи	XXX	7657	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)

6. Ҳисобот йили охирига пул маблағлари қолдиги	XXX	9491	Ҳисоб-китоб қилинади
---	------------	-------------	-----------------------------

Егри услуб орқали пул оқимларини таҳлил этишда юқоридаги сингари аналитик ҳисобот тузилади ва пул оқимларини ҳисоблаш тизими яратилади. Мазкур тизим орқали корхонанинг пул оқимларига ҳар бир фаолият тури қандай таъсир кўрсатаётганлиги ўрганилади. эгри услубни қўлдаш орқали ҳар бир кўрсаткич пул маблағларига қандай ва қанча миқдорда таъсир кўрсатганлигини кўришимизга имкон беради. -жадвалдан кўринадики, ҳар иккала услуб орқали ҳам пул маблағлари қолдиғи бир хил натижани бермоқда. Бундан кўринадики корхонада пул маблағлари ҳаракати бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларида тўғри акс эттириб борилган.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг пул оқимларини таҳлил қилиш натижасида пул маблағларининг тақчиллик сабаблари тўғрисидаги дастлабки хулосаларни қилиш мумкин бўлади.

Бундай сабабларга қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- хўжалик субъектларининг мол-мулк ва маҳсулот сотиш рентабеллигининг пастлиги;
- солиқлар ва дивиденд тўловларининг юқори эканлиги;
- корхоналарда қоплаш манбаларидан юқори бўлган капитал харажатларининг катта миқдорда амалга оширилиши;
- меъёрдан ортиқча бўлган захира ва харажатларни ташкил этишга пул маблағларининг ёналтирилганлиги;
- корхоналарда айланма маблағлар айланишининг пастлиги, яъни айланма маблағларнинг айланиши секинлиги ҳисобига корхона оборотига пул маблағларининг қайтиши секинлиги натижасида оборотга кўшимча пул маблағларини жалб этилганлиги;
- баланс пасивида қарз мажбуриятлари улушининг ортиши ҳисобига қарз ва кредитларни қоплашга ҳамда фоиз тўловларига юқори миқдорда тўланмалар қилинганлиги. Бугунги кунда хўжалик субъектларининг умумий пул оқими асосан маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушган тушум динамикаси, мол-мулкнинг иқтисодий рентабеллиги ва қарз маблағлари бўйича тўланган фоизлар суммалари таъсир этмоқда.

Маълумки, пул оқимларининг динамикасига баҳо беришда ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларнинг иқтисодий ривожланишига қараб баҳо берилади. Ҳозирда иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда пул оқимларининг динамикасини ўрганиш ва уларга баҳо беришга катта аҳамият қаратиб келинмоқда.

14.5. Валюта маблағлари ҳаракатининг таҳлили

Бизга маълумки, корхоналарда «Пул оқимлари тўғрисидаги» ҳисобот шакли билан бирга ушбу шаклга илова қилиниб, «Валюта маблағлари ҳаракати тўғрисидаги маълумотнома» ҳам берилади. Ушбу маълумотда асосан корхонанинг валюта маблағларининг ҳаракати акс эттирилади. Яъни, корхонада мавжуд бўлган валюта маблағларининг йил бошига қолдиғи; жами валюта тушумлари; шулардан,

сотишдан тушган валюта тушуми, конвертақия ҳисобига тушган тушум, валюта \исобида олинган кредитлар ва бошқа манбалар ҳисобига келиб тушган тушумлар; жами сарфланган валюта маблағлари; шулардан, ишлаб чиқариш сарфларига қўшиладиган харажатлар, ишлаб чиқаришни ривожлантириш харажатлари, мол йетказиб берувчиларга тўланган валюта тўловлари, валюта ҳисобига олинган кредит учун тўловлар ва уларнинг фоизлари ҳамда бошқа мақсадлар учун тўланган валюта маблағлари бўлиши мумкин ва ниҳоят ҳисобот даври охиридаги валюта қолдиги акс этгирилади. Корхоналарда валюта маблағларининг оқими ва уларнинг тузилмавий кўринишини қуйидаги -жадвал мисолида кўриб чиқишимиз мумкин.

Мазкур кўрсаткичларга асосланиб, келиб тушган ва сарфланган маблағлар нисбати сифатида аниқланадиган пул ва валюта маблағлари оқимининг коэффицентини ҳисоблаб топиш шарт. Ушбу коэффицент бирдан катта бўлса, бу ҳисобот даврида келиб тушган пул маблағлари уларнинг сарфидан ортиқчалилигидан далолат бериб, бу ҳол банк ҳисобрақамларидаги ва кассадаги пул маблағи қолдиги кўпайишида ўз аксини топган.

Пул маблағлари оқими коэффицентининг бирдан пастлиги пул маблағлари сарфи келиб тушишига нисбатан кўпроқ бўлганлигидан, ҳисобот даври охирида пул ва валюта маблағлари қолдигикамайганлигидан далолат беради.

Мазкур коэффицент корхона ҳисобот даври бошида муайян пул қолдиқ суммасига эга бўлганида бирдан паст бўлиши мумкин.

Пул маблағлари оқими ўзгаришининг мойиллигини, уларнинг корхона молиявий аҳволига таъсирини аниқлаш, пул маблағлари оқимини прогнозлаш учун пул маблағлари оқимининг сўнгги бир неча йил ичидаги суммаси, тузилмаси ва коэффицентининг ўзгаришини таҳлил қилиш лозим бўлади.

81-жадвал

«АВС акционерлик жамиятида валюта маблағлари оқими ва уларнинг тузилмаси

Кўрсаткичлар	Пул маблағлари тушуми		Пул маблағлари чиқими	
	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %
1	2	3	4	5
ВАЛЮТА МАБЛАҒЛАРИ ОҚИМИ				
Ҳисобот даври бошидаги қолдиқ	309			
Келиб тушди	3725	100,0		
Шу жумладан:	3725	100,0		
А) сотишдан олинган фойда				
Б) конвертацияланган				
В) олинган кредит				

Г) бошқа манбалар				
Сарфланди			3894	100,0
Шу жумладан:				
А) ишлаб чиқариш (муомала) харажатларига киритилган сарф харажатлар				
Б) ишлаб чиқаришни ривожлантиришга сарф харажатлар			1562	40,11
В) маҳсулот йетказиб берувчиларга тўловлар			1445	37,11
Г) кредит бўйича тўловлар, шу жумладан фоизлар				
Д) бошқа мақсадлар учун			887	22,78
Валюта маблағлари тушуми (+), чиқими(-)нинг чиқимдан кўплиги	-169			
Ҳисобот даври охиридаги қолдиқ	140			
Валюта маблағлари оқими коэффициенти	0,96			
Давр бошидаги пул ва валюта маблағлари қолдиғи суммаси	351			
Пул ва валюта маблағлари тушуми	28177			
Пул ва валюта маблағлари чиқими			28224	
Ҳисобот даври охиридаги пул ва валюта маблағлари қолдиги суммаси			304	
Пул ва валюта маблағлари оқими коэффициенти	0,99			

Пул маблағларининг манбалари ва фойдаланиш ёналишларини баҳолаш, ҳам шу асосда улар бўйича хулоса қилиш ва тавсиялар бериш мақсадида таҳлил қилувчи қуйидаги саволларга жавоб топиши керак:

- Корхона бундан кейин ҳам асосий воситаларни ҳисобдан чиқаришни корхонанинг ўзида тўпланган пул маблағлари ҳисобига молиялаштира оладими?
- Ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва янги корхоналар сотиб олиш қай ёсинда молия билан таъминланган?
- Ташқи манбалардан молиявий таъминланишига боғлиқлик қай даражада?
- Дивиденд сиёсати юритиш, яъни аксиялар, қимматли қоғозлар ва қарз беришга пул жойлаш ҳисобига даромад олиш қай даражада?

Бир неча йиллик пул оқимларининг таҳлили ишлаб чиқаришни кенгайтиришга пул маблағларини жалб қилиш истиқболлини ва бўлғуси кутилмаган ноҳуш

ҳолатларнинг олдини олиш имкониятларини, яъни раҳбариятга корхонанинг молиявий аҳволини яхшилаш бўйича услубият ва тактикани белгилаб олиш имконини беради.

14.6. Ҳозирги қийматга келтирилган, келажакда кутилаётган соф пул оқимлари усули ва унинг таҳлили

Маълумки, аксиядорларга тўланадиган дивидендлар миқдори компаниянинг фойдалилик даражасига боғлиқ. Одатда юқорироқ молиявий кўрсаткичларга эришаётган компаниялар кўпроқ дивиденд тўлашади. Аммо шундай компаниялар борки, улар катта фойда олишларига қарамасдан, аксиядорларга умуман дивиденд тўлашмайди ва олинган барча маблағларни ўз ишлаб чиқариш қувватларини янада ошириш мақсадида бизнесларига узлуксиз равишда инвестиция қиладилар. Бундай компаниялар бизнесларини янада кенгайтиришлари учун жуда қулай имкониятларга эга бўладилар ва бу имкониятлар шундан далолат берадики, ушбу корхоналарнинг товар ёки хизматлари харидорлар дидига жуда мос. Бу мослик эса корхонанинг келажакда жуда катта фойда олишини таъминловчи омил бўлиб ҳисобланади.

Албатта, бундай компаниялар учун инвестицион маблағларнинг энг мақбул манбаи — бу ўз хўжалик фаолиятлари натижасидан олган соф фойдаларидир. Бундай ҳолларда компаниянинг директорлар кенгаши бизнесдан ҳеч қандай маблағни дивиденд сифатида олмасликка ва аксинча фойданинг ҳамма қисмини бизнесга қайтадан инвестиция қилишга қарор қилиши мумкин. Шунинг учун бундай компаниялар ҳозирда ва яқин келажакда умуман дивиденд тўламасликлари мумкин. Шунга қарамасдан, бундай компанияларнинг молиявий хўжалик фаолияти билан яхши таниш бўлган инвесторлар уларнинг аксияларини сотишга шошилмайди. Чунки улар инвестиция қилган маблағлар ҳозирда самарали ишлатилмоқда ва охир оқибатда катта фойда келтириши кутилмоқда. Бозорда эса бу корхоналар аксияларининг нархи тушмайди, балки, аксинча, кўтарилиши мумкин.

Демак, назарий жиҳатдан олганда, келажакда тўланиши кутилаётган дивидендлар миқдори аксиялар баҳосини аниқлаш учун асос бўла олсада, амалиётда фақатгина шу омилни эътиборга олган ҳолда аксияларнинг ҳақиқий бозор нархини аниқлаб бўлмайди. Шунинг учун амалиётда аксияларнинг бозор нархи аксиядорлар бизнесдан дивиденд сифатида олишлари мумкин бўлган ва шу билан биргаликда бизнесга қайтадан инвестиция қилишлари учун мавжуд бўлган соф нақд пул оқимлари асосида ҳисоблаб топилади. Аксияларнинг бозор баҳосини топишнинг бу усули ҳозирги қийматга келтирилган келажакда олиниши кутилаётган соф пул оқимлари усули деб аталади.

Бу усулга кўра аксиялар баҳоси қуйидаги формула орқали топилади:

$$V_1 = \sum_{\tau}^{\infty} \frac{\tilde{CT} + \tau}{(1+r)\tau}$$

Бу йерда:

V_1 — бирор бир аксиядорлик жамияти аксияларининг бирор И санадаги бозор баҳоси;

$C1 + t$ — корxonанинг бизнес фаолияти натижасида вақтдан бошлаб $I + I$ вақтгача ҳар бир ҳисобот даври давомида олиниши кутилаётган соф пул оқимлари;
 t — корxonанинг келажак фаолияти натижасида соф пул оқимлари тўплай оладиган даврлар сони;

g — аксиядорлик жамиятининг капитал таннархи.

Корxonалар аксияларининг бозор нарҳини аниқлашнинг бу усулини амалиётда қўллаш учун корxonанинг уч тўрт йиллик тарихий молиявий ҳисоботларидан олинган маълумотлар асосида шу корxonанинг келажакда олиши кутилаётган соф пул оқимлари ҳажмини тахминан аниқлаш мумкин бўлади.

14.7. Пул оқимини башоратлаш

Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида корxonалар фаолиятини тўғри ва оптимал бошқариш бирмунча мураккаб жараён дир. Жумладан, корxonанинг пул маблағлари ва пулга тенглаштирилган қийматликлари оқимини рационал бошқариш корxonалар фаолиятининг давомийлигини ҳамда узлуксизлигини таъминлайди. Яъни пул маблағлари ҳисобини тўғри ташкил этиш ҳамда уларни доимий равишда таҳлил қилиб туриш корxона фаолиятининг молиявий имкониятларини кенгайтиради. Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларини ривожланишининг характерли томонларидан бири унда молиявий бозор ва унинг барча жабҳаларини тез суръатлар билан ривожланаётганлиги ҳисобланади.

Худди шунингдек, молия бозорининг асосий унсурларидан бири — бу пул маблағлари бўлиб, унинг ҳисобини юритишда бухгалтерия ҳисобининг «ҳисоблашиш» ёки «кассали» усулларининг қайси бири қўлланилса корxона учун иқтисодий самараси юқори бўлишлигини ўрганиш муҳим дир.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 августида тасдиқланган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги» Қонуни, 1999 йил 5 февралдаги «Маҳсулот (иш, хизмат) лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш, хизмат) ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шаклантириш тартиби тўғрисидаги» Низом ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда корxonанинг сотиш жараёнларидан кўрган молиявий натижаларини аниқлашда юқоридаги усулларни қай бири қўлланилиши тўғрисида аниқ фикрлар билдирилган. Унда бу усулларнинг қайси бирини қўллаш корxона ҳисоб сиёсатида боғлиқ эканлиги айтиб ўтилган, холос.

Корxonаларда пул маблағлари оқимини рационал бошқариш учун корxonанинг келгусидаги пул маблағлари оқимини башоратлаш муҳим ҳисобланади. Бунда корxonанинг молиявий менежери томонидан пул маблағларининг кирими ва чиқимида оид бор бўлган манбалари йиғилиши ҳамда ўрганилиши лозим. Одатда кўпчилик кўрсаткичларни катта аниқлик даражасида башоратлаш бирмунча мураккаб жараён дир. Айрим ҳолларда режалаштирилган даврдаги пул маблағлари бюджетининг ташкил топиши, башорат қилинган пул маблағлари оқимида мос келади.

Корxonалар келгусида фойдасини максимал даражага йетказиб, ўз фаолиятини рационал равишда юритиш учун қар қандай шароитда ҳам пул оқимини башорат қилишнинг оптимал усулларини танлаши лозим. Бунда корxона молиявий

менежеридан иқтисодий стратегияни тўғри танлай билишни, пул оқимлари ҳисобини аниқ ва тўғри юритишни талаб этади. Бизнинг назаримизда корхонанинг молиявий менежери корхона пул оқимларини башорат қилишда бир қанча босқичларни босиб ўтиши лозим. Бу босқичлар қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

биринчидан, пул маблағлари киримини давр бошланишидан олдин башоратлаш;

иккинчидан, пул маблағлари чиқимини давр бошланишидан олдин башоратлаш;

учинчидан, соф пул оқимини (ортиқча ёки камомад) давр бошланишидан олдин ҳисоб-китобини қилиш;

тўртинчидан, қисқа муддатли молиялаштиришда мутлоқ талабни давр бошланишидан олдин аниқлаш.

Пул оқимини башоратлаш жараёнини биринчи босқичи келиб тушиши мумкин бўлган пул маблағлари киримининг ҳажмини ҳисоблашни ўз ичига олади. Қуйидаги ҳолатда бундай ҳисоб-китоблар маълум қийинчиликлар туғдириши мумкин. Яъни, агар корхона тушумни аниқлаш услубиятини товарлар жўнатиш тартиби бўйича ўзгартириб турадиган бўлса, у ҳолда пул маблағлари киримида асосий манба товарлар сотиш бўлиб ҳисобланади. Товарларни сотиш ҳам ўз навбатида товарларни нақд ҳисоб-китобга ёки кредит (жўнатилган товарлар қийматининг маълум қисмини қарз сифатида бериш) ҳисобига сотишга бўлинади. Амалиётда кўпчилик корхоналар ўртача давр оралиғида харидорлардан жўнатилган товарлар қийматини тўлашни талаб қиладилар. Ушбу ҳолатлардан келиб чиқиб, сотилган маҳсулотларнинг қайси қисми ушбу даврдаги тушумга, қайси қисми эса кейинги даврдаги тушумга киритилишини ҳисоблаш мумкин бўлади.

Занжирли борланишнинг балансли усулидан фойдаланиб, пул маблағлари кирими ва дебиторлик қарзларнинг ўзгариши ҳисоб-китоб қилинади. Балансли тенгликни қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$\text{ДҚд.б.} + \text{СТ} = \text{ДҚд.о.} + \text{ПК}$$

Бу ерда:

ДҚдб. — товар ва хизматлар бўйича дебиторлик қарзларнинг давр бошидаги ҳолати;

СТ — давр оралиғидаги сотишдан тушган тушум;

ДҚдо. — Товар ва хизматлар бўйича дебиторлик қарзларнинг давр охиридаги ҳолати;

ПК — давр оралиғидаги пул маблағлари кирими.

Дебиторлик қарзларини тўлов (қоплаш) муддатлари бўйича таснифлаш бирмунча аниқ ҳисоб-китоб қилиш имкониятини беради. Бундай таснифлаш орқали, статистика ва таҳлилни ўтган даврда дебиторлик қарзларини қоплаш ҳақидаги ҳақиқий манбалар билан таъминлаш мумкин бўлади. Дебиторлик қарзларини тўлов муддатлари бўйича таҳлил этишни ойлар бўйича ўтказиш тавсия этилади. Чунки бундай ҳолатда дебиторлик қарзларини қоплаш муддатларига қараб ўртача миқдорини 30 кунгача, 60 кунгача, 90 кунгача ва хоказо кунларга мослаштириб ўрнатиш лозим. Пул маблағлари киримида оид бошқа манбалар (бошқа сотишлар,

сотиш билан боғлиқ бўлмаган муомалалар) ни башоратлаш тўғри ҳисоблаш усули орқали бажарилади, яъни кирим қилинган суммага жорий даврдаги сотишдан келиб тушган пул маблағлари суммаси қўшилади.

Пул оқимини башоратлашнинг иккинчи босқичида эса пул маблағларининг чиқими ўрганилади. Унинг асосий таркибий элементи кредиторлик қарзларини қоплаш бўлиб ҳисобланади. Бизга маълумки одатда корхона ўзининг счётини ўз вақтида тўласада, лекин баъзи бир ҳолатларда корхона тўлов муддатини ўтказиб юбориши мумкин. Тўловнинг кечикиш просесси кредиторлик қарзларини чўзиш (муддати ўтган) деб номланади. Муддати ўтган кредиторлик қарзлари ушбу ҳолатда қисқа муддатли молиялаштиришнинг қўшимча манбалари сифатида иштирок этади.

Бозор иқтисодиётининг ривожланиш шароитида товарлар (иш, хизматлар) тўловининг турли хил тизимларига амал қилинади. Жумладан, тўловни амалга ошириш вақтида даврни ҳисобга олган ҳолда, тўлов ҳажми дифференциаллаштирилади. Бундай тизимдан фойдаланишда корхона учун муддати ўтган кредиторлик қарзлари молиялаштиришнинг муҳим манбаси бўлиб хизмат қилади.

Пул маблағлари ишлатилишининг бошқа хил ёнашлишлари таркибига меҳнат ҳақи тўловлари, капитал қўйилмалар, солиқларнинг тўланиши, фоизлар ва дивидендларни тўлаш кабилар киради.

Пул оқимини башоратлашнинг учинчи босқичи мантиқан олдинги иккита босқичнинг давоми бўлиб ҳисобланади. Яъни соф пул оқимини башоратлашни ҳисоблашда пул маблағлари кирими ва чиқимининг башоратларини солиштириш ёъли орқали ўрганилади.

Пул оқимини башоратлашнинг тўртинчи босқичида эса қисқа муддатли молиялаштиришда мутлоқ талабни ҳисоблаш ҳамда пул оқимини башоратлашда ҳар бир давр боши учун банкнинг қисқа муддатли ссудалари ҳажмини аниқлаш ўрганилади. Ҳисоб-китобларда корxonанинг суғурта захирасини ташкил этиш, режалаштирилмаган, аммо корхона учун мақбул бўлган инвестицияга маблағ сарфлаш учун ихтиёрий минимумни ҳисоб-китоб счётида инобатга олиш тавсия этилади.

Пул оқимини башоратлашда ушбу тўртга босқични қўллаш ҳисобига корxonанинг пулга бўлган талаби ўрганилади. Бугунги кунда амалиётда афсуски, кўпчилик корxonаларнинг молиявий менежерлари (корхона раҳбари) корхона пул оқимини ўрганмаслиги ва таҳлил қилиб чиқмаслиги натижасида корxonанинг пулга бўлган талаби тўғрисида ҳеч қандай маълумотга эга эмаслар. Бундай ҳолатни яхшилаш учун, юқоридаги пул оқимларини башоратлашнинг босқичларидан фойдаланиш ижобий самара беради деб ҳисоблаймиз.

Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида корxonанинг пул оқимини башоратлашнинг юқоридаги босқичларини амалга ошириш натижасида, корхона молиявий менежери:

- корxonанинг пул оқимлари ҳолати ҳақидаги тўлиқ маълумотга;
- корxonани рақобат бозорида яшаб қолишини таъминлаб, банкротликка учрамаслик шароитларини кафолатлайдиган; банкдан олган кредитларини ўз вақтида қайтариш учун амал қилинадиган аниқ дастурларга эга бўлади.

Юқоридаги фикр мулоҳазаларимиздан келиб чиқадиган бўлсак, корхоналарда пул оқимларни башоратлаш муҳим аҳамиятга эга эканлигига амин бўламиз. эркин иқтисодиётга ўтиш шароитида инфляция суръатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда пул оқимларини башоратлаш керак бўлади. Корхонанинг молиявий менежерлари пул маблағларини башоратлаш орқали корхонанинг келгусидаги пул маблағларига бўлган тахминий талабини олдиндан билган ҳолда стратегик режалар тузадилар. Корхонанинг келгусидаги пул маблағларига бўлган талабларини олдиндан билиш ҳисобига, корхона иқтисодиётини тўғри режалаштирилишига, корхонанинг келгусидаги тўлов интизомини яхшиланишига олиб келади, Бу эса республикамиз иқтисодиётининг ривожланишида ҳамўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТ (4сонли шакл)

Кўрсаткичлар номи	Сатр	Кирим	Чиқим
1	2	3	4
<i>Операцион фаолият</i>			
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан келиб тушган пул маблағлари	010	4517395, 6	
Материал, товар, иш ва хизматлар учун мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблағлари	020		1725282, 9
Ходимларга ва улар номидан тўланган пул маблағлари	030		
Операцион фаолиятнинг бошқа пул тушумлар ва тўловлари	040	1921254, 7	4320200, 4
Жами: операцион фаолиятнинг соф пул кирими /чиқими (сатр. 010020030+/040)	050	6438650, 3	6045483, 3
<i>Инвестиция фаолияти</i>			
Асосий воситаларни сотиб олиш ва сотиш	060	1484,1	
Номоддий активларни сотиб олиш ва сотиш	070		
Узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни сотиб олиш ва сотиш	080	349357,3	
Инвестицион фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари	090		
Жами: инвестицион фаолиятнинг соф пул кирими/чиқими сатр.060+/070+/080+/090	100	350841,4	
<i>Молиявий фаолият</i>			
Олинган ва тўланган фоизлар	110	374998,1	
Олинган ва тўланган дивидендлар	120		
Акцирлар чиқаришдан ёки хусусий капитал	130		

билан боғлиқ бўлган бошқа инструментлардан келган пул тушумлари			
Хусусий аксиялар сотиб олинганда пул тўловлари	140		
Узоқ ва қисқа муддатли кредит ва қарзлар бўйича пул тушумлари ва тўловлари	150		
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича пул тушумлари ва тўловлари	160		
Молиявий фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари	170		
Жами: молиявий фаолиятнинг соф пул кирим/чиқим (сатр.110+/120+130140+/ 150+/160+/170)	180	374998,1	
<i>Солиққа тортиш</i>			
Тўланган даромад (фойда) солиғи	190		565531,2
Тўланган бошқа солиқлар	200		16210,7
Жами: тўланган солиқлар (сатр. 190+200)	210		581741,9
Жами: молиявий хўжалик фаолиятининг соф пул кирими/чиқими (сатр.050+/100+/180210)	220	7164489,8	6627225,2
<i>Йил бошидаги пул маблағлари</i>	230	240164,7	
<i>Йил охиридаги пул маблағлари</i>	240	777429,3	

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик субъектларининг пул маблағлари ҳаракатини таҳлил этишнинг аҳамияти нимада?
2. Пул маблағларининг оқимини қайси асосий кўрсаткичлар таърифлайди?
3. Молиявий фаолиятдаги пул маблағлари ҳаракатини тушунтиринг?
4. Валюта маблағлари ҳаракати қандай таҳлил этилади?
5. Пул оқимини башоратлаш деганда нимани тушунасиз?
6. Пул оқимларини таҳлил этишнинг эгри услубини ва уни қўллаш услубиятини таърифланг?

МАВЗУ 15 ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ТАҲЛИЛИ

15.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларининг хусусий капиталини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Еркин иқтисодий муносабатлар шароитида хусусий капитал корxonанинг молиявий ҳолатини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Негаки, унинг ҳолатига қараб жами маблағлар таркибидан келиб чиққан ҳолда корxonанинг иқтисодий қарамлиги ёки мустақиллигига баҳо берилади. Бу бизнесни бошқариш, фаолиятни кенгайтириш ва шериклик фаолиятини ёлга кўйишда ўта муҳим масала ҳисобланади.

Хусусий капитал корxonанинг ўз маблағлари манбаининг асосини ташкил этувчи кўрсаткич ҳисобланиб, унинг таркибига корxона устав капитал, захира капитал, қўшилган капитал ҳамда тақсимланмаган фокда (қопланмаган зарар) киради.

Бухгалтерия ҳисоби фанидан маълумки корxона, ташкилот ва фирмаларни молиявий маблағлар билан таъминлаш манбаи бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- ўз маблағлар манбаи;
- қарз маблағлари.

Собиқ иттифоқ даврида эса бу маблағлар манбаига бюджетдан ажратмалар ҳам кирган. Лекин бозор иқтисодиётига ўтганимиздан кейин бу маблағлар манбаи бекор қилинган. Чунки бу манбаининг ёқ қилиниши республикамиздаги боқимандалик тизимини тугатишни таъминлади.

Ендиликда эса юқорида санаб ўтганларимиз корxonаларни маблағлар билан таъминлаш манбаи бўлиб келмоқда.

Корxона, ташкилот ёки фирма очилиш даврида ўз маблағларини белгилаб олиши лозим. Бу иш амалга оширилгач эса маблағларни қайси манба ҳисобига қоплаш кераклиги куриб ўтилади. Агарда корxonанинг ўз маблағлари етарли бўлса ўз маблағлар манбаи ҳисобига, акс ҳолда эса, қарз маблағлари ҳисобига қоплайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида қар бир корxона ўз молиявий эҳтиёжларини ўзи мустақил қондириши мумкин. Ресурсларни таъминлаш манбаи бўлиб, унинг фойдаси, ққмбатбаҳо қоғозларини сотишдан келган тушум, акционерларнинг пай ва бошқа тўловлари, юридик ва жисмоний шахсларнинг пай ва бошқа тўловлари ҳамда қонундан ташқари бўлмаган ҳолда кирим қилинган маблағлар киради. Бундай асосда киритилган маблағлар корxона ташкилотлар учун хусусий капитал деб қаралади.

Хусусий капитал ҳисоби бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у корхонанинг ўз кудратини қай даражада эканлигини билдиради. Бундай тарафларни эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи чақириқ 6-сессиясида қабул қилинган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунда ҳам хусусий капитал ҳисобига катта эътибор берилган. Унинг 16-моддасига кўра молиявий ҳисоботлар таркибида 5-шакл «Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот» деб номланиб, бу шакл ҳар йили бошқа ҳисоботларга қўшилган ҳолда юқори органларга топширилиши лозим.

Хусусий капитал таҳлилининг вазифалари бўлиб, қуйибағилар ҳисобланади:

- хусусий капиталлардан самарали фойдаланганликка баҳо бериш;
- хусусий капиталда мавжуд бўлган имкониятларни аниқлаш;
- унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва ҳақозолар киради.

Хусусий капитал таҳлилинини олиб боришда ахборот манбаи бўлиб, «Бухгалтерия баланси»нинг пассив 1-бўлими ва «Хусусий капитал тўғрисидаги» ҳисобот шакллари киради. Бу ҳужжат шаклларида фойдаланган ҳолда биз таҳлил ишларини олиб борамиз. Мазкур мавзунинг ҳисоби 12 «Журнал ордери» да юритилиб, ушбу ҳужжат формаси ҳам манбалар сифатида кўрилиши мумкин.

15.2. Хусусий капитал таркиби, ўзгариши ва динамикасининг таҳлили

Хусусий капитал ҳисоби ўз ичига бир қанча кўрсаткичларни олиб, улар қуйидаги тартибда ташкил этилади:

- устав капитали;
- қўшилган капитал;
- резерв капитали;
- тақсимланмаган фойда;
- хусусий капитал билан қопланмаган зарар.

Корхонанинг устав капитали ўз маблағлар манбаининг асосини ташкил этади. Устав капитали таъсисчилар томонидан қўйилган пай тўловларини, аксияларининг номинал қийматини ўзида сақлайди. Унинг ҳисоби эса ҳукумат қарорлари ва таъсисчиларнинг йиганида қабул қилинган қарорлар асосида юритилиб борилади.

Давлат ташкилотларида устав капитали давлат бюджети томонидан ажратилган мулкни кўрсатади. Мулкнинг келиши вақтига эса бу сумма устав капиталида кўрсатилади.

Корхоналар амалда қўлланилаётган қонунларга кўра ҳар йили эришган фойдасидан резервлар ташкил этишлари мумкин. Унга ҳар йили уставда кўрсатилган тартибда маблағ чегирилиб борилади.

Ташкил этилган фонд эса қуйидаги мақсадлар учун сарфланади:

1. Кўрилган зарарларни қоплаш учун.
2. Корхона ҳисобот йилида фойда олмаган бўлса имтиёзли аксиялар учун дивиденд бериш.
3. Бошқа тўловларни амалга ошириш учун.

Тақсимланмаган фойда — бу корхонанинг ҳисобида турган соф фойдасини кўрсатади. У ҳам хусусий капитал таркибига кирувчи энг асосий кўрсаткичлардан саналади. Лекин фаолият юритувчи корхоналар ҳар сафар ҳам фойда билан чиқмаслиги мумкин. Бу ҳолда унинг зарари хусусий капитал билан қопланмаган

зарар деб юритилади. Мазкур иккала қиймат ҳам 8710 — «Ҳисобот давридаги тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)» ҳамда 8720 — «Жамғарилган фойда (қопланмаган зарар)» счётларида юритилиб, уларнинг фарқи ишоралари орқали аниқланиб олинади.

Молиявий таҳлилни олиб боришда коэффицентлар усули энг илғор методлардан ҳисобланиб, бизнинг ўрганаётган мавзуимизни ҳам уларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Ривожланган мамлакатлар амалиётида турли хил молиявий коэффицентлар ўрганилади ва уларни шартли равишда тўртта катта гуруҳларга ажратилади:

1. Рентабеллик коэффицентлари.
2. Ликвидлик коэффицентлари.
3. Тўлов қобилияти коэффицентлари.
4. Бозор индикаторлари.

Бу кўрсаткичлар ҳам ўз таркибида бир қанча коэффицентларни олади:

Демак, биринчи кўрсаткич таркибига:

- хусусий капитал рентабеллиги;
- корхонанинг жами инвестициялар рентабеллиги;
- леверидж;
- сотиш рентабеллиги. **Ликвидлилик коэффицентларига:**
  - а) тез ликвидланадиган коэффицентлар;
  - б) дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти;
  - в) ишлаб чиқариш захираларининг айланиши коэффиценти;
  - г) қийин ликвидланиш коэффиценти.

Тўлов қобилиятини изоҳловчи коэффицентларга қуйидагилар киради:

- қарз ва хусусий капитал нисбати коэффиценти;
- хусусий капиталнинг жами мулкда тутган улуши коэффиценти;
- қарз маблағларининг жами активларда тутган улуши коэффиценти.

Бозор индикаторларига эса бозор қиймати ва бухгалтерия ҳисобида акс этган баҳо (номинал қиймат, таннарх) орасидаги фарқ суммалари ўрганилади.

Бу коэффицентлар ичида бизнинг мавзуга тааллуқли бўлган коэффицентлар ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагича аниқланади:

Хусусий капитал рентабеллиги. Бу рентабеллик тури ҳар бир сўмлик хусусий капиталимиз ҳисобига тўғри келган соф фойда қиймати ўрганилади. Бунинг учун,

Соф фойда **Хусусий капиталнинг йиллик ўртача қиймати**

кўринишида ҳисоб-китоб ишларини бажаришимиз керак.

Хусусий капиталнинг ўртача йиллик қийматини топиш учун йил бошидаги ва йил охиридаги суммаларининг йиғиндисинииккига бўлиб аниқлаймиз.

Жами инвестициялар рентабеллиги. Бу кўрсаткични аниқлашимиз учун,

**Соф фойда + (Кредитлар учун фоиз * фойда солигининг корректив
ровка қилинган ставкаси)+Резервларучун ажратма.**

Жами активларнинг ўртача қиймати

каби ҳисоблаш ишларини бажаришимиз лозим.

Бу йерда активларнинг ўртача қиймати жами маблағларнинг йил бошига ва йил охирига бўлган қийматининг йиғиндисиникига бўлган ҳолда топамиз. Бу йерда резервлар учун ажратма, кредит учун солиқлар ва фойда солиғининг коррективкаси соф фойда ҳисобидан бўлганлиги учун бу қийматларнинг йиғиндиси ҳисобот йилининг якуний молиявий натижаси сифатида келади.

Левердж. Бу хусусий капиталнинг ўсган қисмини курсатиб, у қуйидагича аниқланади, яъни хусусий капитал рентабеллиги коэффиценти билан жами инвестициялар орасидаги фарқ коэффиценти олинади. Келиб чиққан натижа қанчалик юқори бўлса, корхона хусусий капиталининг шунчалик ўсганлигини билдиради.

Бир аксия учун даромадни ҳисобот йилида олинган фойдани чиқарилган аксиялар сонига бўлиш билан аниқланади.

Қарз ва хусусий капитал ўртасидаги нисбат коэффиценти. Бунда узоқ ва қисқа муддатли қарз маблағларини ўз маблағлари манбаига бўлиб топамиз. Бундай нисбатлар ҳар бир давр учун аниқланади.

Агарда ҳисобот йили бошидаги аниқланган коэффицент йил охирига нисбатан катта бўлса $A1 > A2$ у ҳолда корхонанинг тўлов қобилияти ошган бўлади. Акс ҳолда эса корхонанинг тўлов қобилияти пасайган бўлади.

Хусусий капиталнинг жами активларда тутган улуши коэффиценти

Хусусий капитал қийматини

Жами маблағлар

формуласи орқали топилади. Бу коэффицент қанчалик бирга яқинлашиб борса, корхонанинг мустақиллиги шунчалик ошиб боради. Бизнинг республикамызда фаолият кўрсатаётган корхоналар бу коэффицентнинг камида 50% га эга бўлишлари лозим.

Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот шаклига асосланиб, йил бошига нисбатан йил охирида қолган капиталимизнинг ўзгаришини таҳлил қиламиз. Бунинг учун қуйидаги шаклда аналитик жадвални тузамиз.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятининг хусусий капитали йил бошига нисбатан, йил охирида 268911 минг сўмга ошган. Бу натижа корхона учун ижобий деб қаралиши лозим. Чунки бу миқдор йил бошига нисбатан салкам 60 % га яқин ошган.

82-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятининг хусусий капитали ва динамикасининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил бошига қолдиқ	Ўзгариши		Йил охирига қолдиқ
		кўпайиши	камайиши	
1	2	3	4	5

1. Устав калитали	28280			28280
2. Қўшилган капитал	116902			116902
3. Резерв капиталли	278317	263511		541828
4. Тақсимланмаган фойда	37000	5400	—	42400
5. Хусусий капитал билан қопланмаган зарар	—	—	—	—
ЖАМИ:	460499	268911	—	729410

Бундай ўзгаришнинг ҳосил бўлишида ҳисобот йилида тақсимланмаган фойданинг 5400 минг сўмга ва резерв капиталнинг 263511 минг сўмга ошуви катта таъсир этган. Хусусий капиталнинг қолган турлари бўйича йил давомидаги ҳаракати кузатилмаган. Ижобий натижа деб қаралишининг яна бир тарафи шундаки, хусусий капиталнинг асосини қўшилган ва резерв капиталли ташкил қилганидир. Бу эса келгусида корхонанинг хусусий капиталли янада кўпайиб боришидан далолат беради.

1999 йил 28 июнда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Молия хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва қонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналарни тугатиш тартибини соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони чиқди. Бу фармонга кўра молия хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва қонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналар фаолияти тузилган махсус ҳудудий комиссиялар кўрсатмасига кўра тўхтатилади.

Шундай экан, юқоридаги жадвал маълумотларига асосланган ҳолда бу муаммони ҳал этиш ёлларини топишимиз керак. Кўриниб турибдики, хусусий капитал қийматини кўпайтиришнинг энг асосий омили бўлиб корхонанинг ҳисобот йилида олган соф фойдаси ҳисобланади. Фаолият кўрсатувчи ташкилотлар шу омил ҳисобига ўз жамғармаларини ошириши энг оптимал вариант деб қаралади. Сабаби, бу омилнинг ўзгариши фақатгина корхонанинг ўзига боғлиқ бўлиб, унинг ҳар томонлама тўлиқ имкониятларини ишга солиб фаолиятини бошлашни тақозо этади. Бундан ташқари бошқа кўрсаткичларнинг ўзгариши ҳам ушбу омил билан бевосита боғлиқдир. Мазкур вазифаларни ҳал этишда талабалар «Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни аниқлаш тартиби тўғрисидаги Низом»ни чуқур билишлари лозим. Унда фойдани шакллантириш муаммоларини чуқур ўрганишлари лозим.

15.3. Хусусий капитални кўпайтириш омилларини аниқлаш

Хусусий капитал таҳлили унинг таркибидан жой олган кўрсаткичлар ҳисобига ўзгариб боради. Ҳар бир таркибнинг ўзгариши ҳам ўз мазмунига кўра маълум кўрсаткичларнинг ўзгариши орқали амалга ошади.

1. Устав капиталли.

Бу счёт хусусий (ҳиссадор) капиталнинг қиймати, қимматбаҳо қоғозларнинг эмиссияси ва жорий йил фойдаси ва зарари ҳисобига ўзгариши мумкин.

2. Қўшилган капитал.

Бу счёт куйидаги ҳолларда ўзгариши мумкин:

- хусусий (ҳиссадор) капитали қийматининг ўзгариши;
- муомалага қўшимча аксияларнинг чиқарилишида;
- асосий воситаларни қайта баҳоланишида;
- фойда ва зарарларнинг ҳисобига.

3. Резерв капитали ҳам юқорида келтирилган ўзгариш сабаблари ҳисобига амалга ошади. Фақатгина бу ўзгаришлар таркибига фойда ҳисобидан резервларга ажратилган суммалар киради.

4. Тақсимланмаган фойда. Бу кўрсаткич корхонанинг ҳисобот йилида олган соф фойдаси, ҳиссадор капиталининг кўпайиши ёки камайиши, қимматбаҳо қоғозлар эмиссияси, резерв учун ажратмалар ҳисобига ўзгариши мумкин.

5. Хусусий капитал билан қопланмаган зарар.

- ҳисобот даврида олинган зарар;
- қимматбаҳо қоғозлар эмиссияси;
- ҳиссадор капиталининг кўп ёки кам бўлиши каби кўрсаткичлар ҳисобига ўзгариши мумкин.

Бу ўзгаришлар 5-шаклда ҳам яққол кўзга ташланиб туради.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- **хусусий капитал** тўғрисида тушунча ва уни таҳлил этиш мақсади;
- хусусий капиталнинг таркиби, тузилиши ва йил бошига нисбатан ўзгариш сабаблари;
- устав фонди;
- резерв капитали;
- қўшилган капитал;
- тақсимланмаган фойда (зарар);
- баланс пассиви моддаларининг қарзни узиш муддатлари **бўйича** 4 гуруҳга бўлиниши;
- жорий ликвидлик коэффиценти;
- истиқболли ликвидлик коэффиценти;
- банкротлик аломатлари ва уларни таҳлил этиш услублари;
- кредитга лаёқатлилиқни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларни таҳлил этиш услуби.

Такрорлаш учун саволлар

7. Хусусий капитал деганда нимани тушунасиз?
8. Хусусий капитал нима учсун таҳлил этилади?
9. Хўжалик субъектларининг хусусий капиталини таҳлил қилишдан мақсад ва таҳлил вазифалари нималардан иборат?
10. Хусусий капитал таркибига нималар киради?
11. Хусусий капитал қандай таҳлил этилади?
12. Хусусий капитални кўпайтириш ёлларини кўрсатиб беринг?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Акромов э. "Анализ финансовый состояния предприятия". Т: 2000.
2. Абдуллаев Ё., Ибрагимов А. "Иқтисодий таҳлил". (100 савол-жавоб).-Т: 2001.
- 3.Абрютина М.С., Грачев А.В. «Анализ финансово-экономической деятельности предприятия». М., 2000.
- 4 Басовский Л.Е., Басовкая Е.Н. и др. «Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности»: Учебное пособие. - М.: ИНФРА-М, 2009.— 366 с..
5. Савицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: ИНФРА - М, 2009. - 536 с.
- 6.Шоғиёсов Т.Ш. Комплекс иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма -Т.: «Иқтисод-молия», 2009. - 220 б.
7. Шагиясов Т., Сагдилласва З., Файзиев Б. Финансовый и управленческий анализ. /Учебник -Т.: Иқтисод-Молия, 2008. - 352 с.

Қўшимча адабиётлар.

8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоом Каримов. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи. № 12 (5342) 18.01.2014 й.
9. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. Т.: Ўзбекистон, 2012 й.,
10. И.А.Каримов “Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари ”.Т.: Иқтисодиёт. 2009.
- 11.Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. 1991.
- 12.Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуни. Тошкент, 1996.
- 13.Ўзбекистон Республикасининг “Солиқ Кодекси”. Тошкент, 2008.
- 14.«Маҳсулот (иш хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом. Ўз. Р. ВМ қарори, 1999.

- 15.Халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг масъулиятини ошириш борасидаги чора тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. 12 май 1995 й.
- 16.Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти. Т.2001 - 2003
17. Бочаров В. В. Финансовый анализ. Краткий курс. 2-е изд, —Питер, 2009. - 240 с.
18. Соколова Н.А., Каверина О.Д. Управленческий анализ. /Учебник -М.: «Бухгалтерский учет», 2008, - 345 ё.
- 19.Ронова Г.ИИ., Ронова Л.А. Анализ финансовой отчетности: Учебно-методический комплекс. - М.: Изд. центр ЕАОИ, 2008. - 240 с.
- 20.Шеремет А.Д., Негашаев Е.В. Методика финансового анализа. М.:ИНФРА – М, 2002.

Интернет сайтлари:

- www.бухгалт.ру
- www.аудит-ит.ту.
- www.стат.уз.
- www.зиёнет.уз

